Старо српско право, 1925.

Садржај

Предговор
Увод

Део први
Земља
Глава прва – Државна област
Име
Подела
Земља
Жупа
Село
Град
Трг

Глава друга – Приватна својина
Опште напомене. Облици непокретног имања
Државна земља
Владаочево имање
Властеоска земља
Манастирско имање
Себарска баштина
Пронија
Особене врсте

Део други
Народ
Подела
Отроци
Себри
Меропси
Власи
Занатлије
Попови
Властела
Више свештенство
Владалац

Део трећи
Власти

Глава прва – Црквене власти

Подела
Опште одредбе
Уређење свештенства
- Патријарх
- Митрополит
- Епископ
- Протопоп
- Свештеник

Уређење калуђерског реда
- Игуман
- Калуђер

Глава друга – Грађанске власти

Законодавна власт
Управна власт
- Кнез
- Кефалија
- Властелин крајишник
- Властелин
- Војвода
- Севаст
- Протосеваст
- Цариник
- Казнац
- Дијак
- Логотет
- Дворoдржица
- Владалац

Судска власт
- Жупски суд
  - Поступак
  - Кривична одговорност
  - Кривична дела
  - Казне
  - Пресуда
- Дворски суд
- Владалац као судија
- Порота
- Земљишни суд
- Војни суд
- Приватно судство
- Разне одредбе

Део четврти
Разно

Вера
Привреда
Међународно право

Поговор

ЈЕВРЕМ ГЕРАСИМОВИЋ

Министарства Правде
Бр. 3221
Уведено у нови инвентар бр. 1475
1 јануара 1942 год.
Београд.

СТАРО СРПСКО ПРАВО

РЕПУБЛИКА СРБИЈА БЕОГРАД
33098

ИЗДАЊЕ КЊИЖАРНИЦЕ РАЈКОВИЋА И ЋУКОВИЋА
БЕОГРАД — ТЕРАЗИЈЕ

БЕОГРАД, 1925.
ШТАМПАРИЈА „ДАВИДОВИЋ“ ПАВЛОВИЋА И ДРУГА
ТАКОВСКА 32.

Министарство
Бр.

ПРЕДГОВОР.

Ова би се књига могла назвати и Стара Српска Држава, али је први наслов из више разлога задржан. У њој се, истина, излажу правни принципи који су владали у средњевековној српској држави, али међу њима нема оних из приватнога права, што би требало да буде у свакој књизи о праву уопште. Облик и сам склоп, подела и распоред материјала ове књиге пружају нам слику ондашњег државног уређења, те би се највише могла назвати, да није реч о Средњем Веку, Јавно Право, али данашња разлика између јавног и приватног права није постојала, јер је ондашња разлика имала сасвим други значај, а многи моменти јавнога права припадали су приватноме и обратно.

Да би потпуно оправдала назив Старо Српско Право, она би, даље, поред приватнога права требало да садржи и историски развитак самога права и правних установа, преглед и критику правних извора и споменика, па и поређење са ондашњим правима осталих народа; требало би, једном речи, да пружи целокупну слику свеколиког правног живота у старој српској држави и да изложи принципе тога права.

Међутим, назив Стара Српска Држава био би оправдан једино када би се у њој износио, поред права, и цео културни живот онога времена, а тога овде нема те је зато и задржан наслов који носи.

Дати цео правни и културни живот, за сада је још тешка ствар, јер наша историска правна књижевност нити има добрих и свестраних монографија, нити сређених и прокритикованих правних споменика. Има међу изворима доста фалсификата, али није још утврђено у којој су мери ти споменици лажни. Добар део објављених радова није рађен искључиво на основи правних извора; једни се чак приближују Сречковићевој методи; други хоће на основи, што би се данас рекло, несрбијанских извора да објасне и опишу наше ондашње правне прилике и одношаје (Јиречек); једни се опет протежу кроз читаву историју народну до у најновије доба, а други чудним аналогијама по примерима вековима размакнутим тумаче поједина правна питања.

Са нашим старим правом упознали су нас странци, па наши филозофи а за њима историчари, који су о ондашњим

приликама судили са данашњег политичко-демократског гледишта. У последње време византиофили мал' те неће да нам представе наше старо право, не као примљено од Византије, већ као да га је Византија поклонила правним духом сиромашној Србији, отприлике онако као што данас Америка поклања Европи: где музеј, где болницу, а нама библиотеку, књиге и — читаоце.

Овакве ће судбине бити цео Средњи Век све док се данашња високопарна и формалистичка социологија, под утицајем и последњих предрасуда ослобођене прагматичне филозофије, не претвори у демогогију, науку о одгајивању и васпитању народа, али ће тада ондашњи водећи људи од великих постати горостаси, а данашњи од великих пигмеји.

Јасна и детаљна слика о старој српској правној држави не може се добити из простог разлога што државно-правне организације не постају у историским епохама стварања као акционарска друштва, или као што данас постају нове државе; друго, што ни данас писано право нема онакав значај какав му се приписује: Устав је непотпун, закони су противуставни, правилници противзакони, а сами приватни и јавноправни послови отправљају се и обављају онако како то хоће или знају они који их обављају; треће, ни данас нису сви моменти живота, ни појединца ни друштва, заједнице, регулисани законом, те кад се сравне потенције данашње и ондашње цивилизације, постаје јасно и разумљиво да се онда много што шта свршавало без икаквих правних прописа, јер ти послови или нису штетили ничије интересе или су били „природна ствар" са којом је сваки сагласан био. То и јесте био задатак праву: да извесне моменте живота појединаца и друштва убрза а друге успори, или једне спречи а друге створи. А најмање се може добити једна непроменљива слика о правним односима у једној држави која је два и по века живела и за то време, живо се развијајући, кроз разне перипетије прошла, свакојаке недаће претрпила, која ни век по своме стварању ни најмање није личила оном што је била у почетку, јер ни једно поколење времена није било у стагнацији, ма каквој.

Не треба губити из вида — то се бар данас не сме чинити — да су најслабија гарантија за правду писани закони и право које на њима почива. Законитост нема везе са правдом, као ни богаство са благостањем општим. Формалну правду задовољити лако је, па ни тога данас нема; али је тешко постићи стварну правду, а тога је онда било.

Ја се у овој књизи држим поглавито Душанова доба, осврћући се на раније и доцније, ипак не изван XIII и XV века, само у колико је то местимично потребно. И баш зато свако питање, а њих има много отворених, и није могло бити темељно претресено пре но што му је дато једно решење, ако му је дато.

Држећи се Душанова доба, ја се држим поглавито и Душанова Законика, сматрајући да је он, будући Устав ондашње државе, довољан да за све пружи објашњења колико се то од сваког основног закона може очекивати.

Намера ми је била да пружим слику средњевековног државног правног живота, и ништа више, те је баш зато много што шта из ове књиге изостављено, а прикупљени материјал објављен у овоме облику. Сви постигнути резултати нису овде објављени, јер би они представљали велике парадоксе, ако се не би одмах опширније доказали, а за то овде нема места.

УВОД.

Историја Србије и народа српског може се поделити на четири сасвим различита периода, од којих сваки са гледишта развитка народа и његове идејне и материјалне еволуције представља једну карактеристичну епоху.

У првој, која је готово три века трајала, видимо образовање народа од племена и његово кретање ка државно-правном појимању заједнице.

У другој, која је толико исто трајала и којом се овде бавимо, присуствујемо јачању државно-правне свести која му је омогућила да постане држава и да се испне до (онда) највишег степена цивилизације.

Трећа садржи све перипетије борбе између једне бруталне материјалне силе и једне високе културе до потпуне пропасти свих њених материјалних тековина, од којих су преостале једино још идејне и духовне.

Четврта, садашња, пружа нам једно понављање, развитак који је у главном сличан ономе у другом периоду, али се збива под условима и околностима у једном смислу горим у другом повољнијим.

У ствари првих неколико векова од дефинитивног настањења Срба на Балканском Полуострву били су испуњени једним лаганим али сталним прилагођавањем цивилизацији, цивилизовањем у ондашњем смислу, које је, понекипут, услед неповољних обрта бивало прекидано за краће или дуже време, док није у XIII веку настао полет који образује другу епоху. Када су се населили, Срби су образовали једино многобројна већа или мања полу-варварска племена, у сталном међусобном рату, са врло неодређеним појмовима о социјалном и државно-правном животу. Политички и географски положај области у којој су се настанили били могао им је пружити веома мало изгледа на миран и независан развитак. Они су се били увукли између два центра који су подједнако били експанзивни и жељни освајања. Византија се тада пела на највише врхове своје славе како у интелектуалном тако и у материјалном погледу, — Рим на западу помаљао се из рушевина некадашњег римског царства и присвајаше брзим корацима тада ново средство у културним борбама, верску власт.

Обраћање Срба у хришћанство било је први повод за борбу између те две верске престонице о превласт над новим

становницима полуострва. Оно је било два пута покушавано и свакада мало трајало. Са новом вером хтели су свештеници да наметну народу и један нов језик, али како то није било у вољи народу, он протера римске свештенике одрече се хришћанства и врати се својим старим боговима. Иницијатива за друго покрштење дошла је била од самих Срба: тада они затражише од византиског цара Ираклија нове мисионаре да обрате народ у хришћанство и да нову цркву организују. Али су се Грци били угледали на своје западне претходнике, те их беше постигла иста судбина.

Тек од свршетка IX века беше почео темељан рад на покрштавању и на укорењавању хришћанства, те се може рећи да је од тада Византија добила, за извесно време, верску превласт над Србима, или боље рећи над бољим, већим и важнијим делом Срба. Али се и она варала у значају те своје превласти: иако од ње беху примили хришћанство, они тиме ни најмање нису мислили да приме и византиску световну власт а још мање да допусте да их она асимилира.

Напротив, да изненадна смрт не беше однела највећег српског државника и владаоца, можда и државника-идеалисту, средњевековна српска царевина вероватно би заузела била место старе Византије, јер јој не беше дорасла само са гледишта војничког, већ јој се била брзим корацима примицала и у погледу духовне, интелектуалне и материјалне културе. Јер су се Срби за време тих дугих векова полако навикавали на нови живот и подражавали — разуме се не увек и довољно — своме живоме примеру какав им је велика источна престоница пружала. Тамо су они обилно црпели и умели срећно да изаберу међу многобројним установама и идејама најздравије и оне које су им најприлагодније биле. А Византија није тада била — то се несме заборавити — пример без опасности. Напротив, док се народ српски, пун сржи и снаге, велике пријемчивости и наклоности према свему што беше ново, добро или рђаво, развијао и на више тежио, — у Византији су, као некада у Риму, обичаји и установе полако пропадали и против саме се државе и друштва окретали, којих је полако нестајало; на другој страни, пошто су једном варварске инвазије прошле оставив свеже крви, дизао се Рим међу западним народима и културним центрима, и у својој спољној политици покизивао све јаче империјалистичке тежње, ношен стално надом да ће повратити своје место које беше за навек изгубио. Његова пропаганда осећала се све више на Балканском Полуострву: Далмација и Босна биле су већ давно под његовим утицајем, готово у сваком погледу, али се она и поред граничног положаја тих области према Србији није у њој показивала са великим успехом, иако је један део саме ондашње државе био под Римом у верском погледу.

У Византији, која нам је у многоме служила за углед, можемо наћи изворе законима, шта више читавим зборни-

цима. И тај нови живот у старој српској држави развијао се даље делом на оригинарној основи, делом на пресађеној, сам од себе, тако да се, најзад, када Византија није имала више шта ново да пружи, и када се Запад почео све више, јачим и чвршћим политичким и трговачким односима и везама, откривати, окретоше Срби западној култури, те се као закључак може рећи: оно што није оригинално, или је у раније време пресађено из Византије и односи се на интелектуалну културу, или је доцније са Запада позајмљено и носи претежно материјални карактер.

Такав постепени развитак беше издигао српски народ у XIV веку на највиши степен ондашње цивилизације, тако да је стара српска држава у многом погледу била дорасла западним државама, ако их није у много које чему и превазишла. Међутим она није била те среће да дуго ужива у резултатима своје културне борбе и да и даље, једном обезбеђена од својих непријатеља, Бугара и Грка, тим изабраним путем греде. Србија је била та која је имала прва да издржи навалу Турака на Европу, да се последња на бранику са њима бори, да најзад са карте Европе за дуги низ векова буде избрисана. Али ако је српска ондашња држава била побеђена од једне јаче материјалне силе, народ није био побеђен никаквом јачом и вишом културом.

Тада, крајем XV века, почиње трећа епоха да се заврши освитком XIX. У њој присуствујемо опет борби али сасвим друге природе од оних у прве две епохе. То није борба између два народа, од којих се један, побеђени, бори за слободу власти и превласти ради; који би хтео, пасивно уживајући добре стране цивилизације, и активно у њој да учествује. Напротив. Српски народ, који је негда живио под либералном, али не и демократском, управом знао је за веома развијен социјални живот; њему су биле познате слободе непознате западним народима и неколико векова доцније, и његови напори за све то време нису били упућени на ослобођење како би могао он да влада, већ на ослобођење како би могао продужити да живи некадашњим својим животом. Међутим напредак изнад некадашњег културног живота био је онемогућен, јер је и он сам био уништен. Од полу-варварског стања у које су га Турци довели, њега су раздвајале још једино успомене на стару и уређену државу. Такав народ није тежио слободи да би могао искористити своја политичка права и вршити их — она су тек доцније измишљена у недостатку стварнијег циља — већ да би, једном у слободи, могао и даље да се материјално и умно развија под умним вођством.

То је била неиспуњена нада четврте епохе, садашње, која је од почетка друге половине прошлога века требало да ступи у завршну фазу. Тај размак времена претставља један огроман рад који је стално, услед политичке ситуације

која је нашом кривицом била гора но у другој епохи, био веома јако ометан, па чак а сасвим заустављан. Зора века народности јавља се над потпуном пропашћу свега онога што је интензиван живот Средњега Века био створио, живот народа које су водили реални људи. Ако је материјално, умно и душевно благостање резултат неометаних напора одговарајућих снага према реалним циљевима и њиховог остварења без вештачких потпора и препона, онда се слободно може рећи да данашње доба није испунило наде „петвековног робовања“ нити оживило успомене на старо доба.

Ја ћу у овој књизи покушати да покажем каква је била та српска цивилизација, у своме добу цветања, тако блиском времену опадања и пропасти, а то ћу учинити једино излагањем принципа унесених у Устав старе српске средњевековне државе, излагањем правних принципа Душановог Законика, под којим је именом тај основни закон познат. Али како сам текст није довољан да би се добила јасна слика о земљи, народу и властима у колико се онда право за њих интересовало, било због омашака и погрешака разних преписача оригиналног текста, који није пронађен, било, много више, зато што у њему нема појединости, јер он садржи основне принципе јавног и нешто мало приватног права, — то ћу се послужити и осталим правним споменицама, већином хрисовуљима.

Али пре но што бих прешао на излагање правног склопа старе српске државе, потребно је дати један општи поглед на развитак старог правног живота и његових установа, а зато ћу се послужити, већим делом, оним што је Новаковић изнео у својим издањима Душановог Законика и Матеје Властара Синтагмата[1]). Овај преглед неће прећи појаву Законика, јер он нити је потребан нити пружа што занимљиво и важно.

Као што је већ речено, Срби су примили хришћанство од Византије, од њених апостола, који су их покрстили враћајући се са свога пута у северо-западне словенске земље. Док су народ покрштавали, учили су га и основним појмовима тадашњег правног живота, који је, истина, и код Срба већ донекле постојао, али пре у облику обичаја.

Да и ово покрштавање не би било кратка века, ученици Ћирила и Методија превели су на српски језик разне молитве и друге црквене текстове, не би ли нову веру учинили привлачнијом и приступачнијом. А како је Србима била потребна и организација, превели су и један номоканон, то јест збирку царских одлука, закона, све више или мање црквене садржине, са основним појмовима приватнога права. Може се претпоставити да је овај превод, доцније у више

[1]) Стојан Новаковић, Законик Стефана Душана, Београд 1898, и Матеје Властара Синтагмат, Београд 1907.

махова цреписиван и прерађиван, послужио српској цркви као устав у ондашњем смислу.

С једне стране стално сужавање значаја канонског права које је уступало место приватноме, грађанскоме праву којему се претпостављало; с друге неоостатак нових збирака, а још више и сама потреба за законима који би регулисали нове односе државног и друштвеног живота, допринели су развоју једног нарочитог, независног и самониклог законодавства, које се, што је лако разумети, развијало јако само онда када је живот државни био сталоженији и безбеднији. Судећи по споменицама, оно је још под првим Немањићем почело да се ослобађа свога византиског угледа. Тај велики жупан успео је око 1170 године, после толико неплодних и краткотрајних покушаја других ранијих кнезова и краљева, да од многих племена створи око једног моћног центра једну државу, јаку и компактну. Та мала држава противстајала је доцнијим честим сепаратистичким тежњама тако да су се на крају готово све области, са малим изузетком, нашле сједињене у његовој држави. У то доба налазимо прве трагове сабора, скупова са још веома неодређеном и лако променљивом надлежношћу и саставом. Тако читамо у његовим биографијама да је сазвао један сабор, који се по једном биографу састајао из велике и мале властеле, а по другоме још и из високих чиновника и војсковођа. Пред тај сабор Немања је изнео своју одлуку да се одрече престола; друга биографија помиње још један сабор и каже да се он поглавито бавио искорењавањем јереси, а поред племства спомиње се да је и свештенство учествовало у његовом раду[1]).

Већ за време владавине оснивача династије Немањића било је спремљено решење питања улоге коју је требало Црква да игра у државном животу и у законодавству. Одласком у манастир његова сина Растка и његовом посветом калуђерском позиву, у коме је, вештом политиком свога оца и својом, успео да дође до положаја архиепископа српске цркве, решено је било у самоме почетку питање превласти цркве или државе. Црква је помоћу државе постала, а остала је свагда, верна помагачица државе и народа. Сукоби између те две власти отклоњени су били за свагда, и, ако је црква у будуће учествовала у државном животу, то је било стварно једино на социјално-политичком пољу. Ипак се не може порећи да је сарадња и помоћ цркве била од велике користи по владаоца нарочито доцније када се једна врста законодавства или, боље рећи, управе вршила редовно у саборима, а имала је за циљ, више мање, да ограничи ако не власт онобар самовољу властеле.

Сукоби који су у осталим државама постојали између владаоца и племства у питањима законодавства и управе, не

[1]) P. J. Šafarik, Památky, Житије св. Сумеона, Praha 1868, 7.

сретају се у старој српској држави. Истина је такође да су ти, тада приватно-правни, односи, били за властелу од малог значаја, а јавно-правни су почивали на фактичком односу снага, а ту је владалац за та два века био са малим изузетком далеко јачи од властеле.

Развијенији црквени живот тражио је и своје боље и савременије регулисање и добио га је у једном новом зборнику који је старањем Св. Саве или њим самим у то доба био преведен. Оригинал је био Зонарин Кодекс, састављен и публикован између 1159 и 1169. Он садржи, поред многих чланова који се односе на веру, догме и организацију црквену и на свештенство, још и изводе из Јустинијанових Новела у 87 наслова, Прохирон. Номос цара Василија Македонског, који претставља један често прерађивани и за моментане потребе прекрајани извод из Дигеста и Институција. Овај Намоканон, како се тада звао, био је уведен 1219 године; мало доцније помиње се као *Закони Светих Отаца,* а много доцније је био познат под именом *Крмчија.* Један део његов који садржи већином грађанско право, звао се *Градски Закон.*

У то доба, као што сам рекао, налазимо и на прве трагове доцнијих „законодавних" скупштина, *сабора*, премда сам ја мишљења да ове саборе треба пре назвати управним скупштинама; они би се најбоље могли упоредити са доскорашњим окружним скупштинама. Иако има мало споменика о њиховом саставу и о њиховој надлежности, ипак се може на основи разних извора а још више на основи самога правца којим су се развијале државне власти, доћи до закључка овога: од учешћа војске и војсковођа у саветовањима и одлукама до ограниченог учешћа јединог племства и вишег свештенства; од најширег права иницијативе и од најшире надлежности до све ограничених атрибуција, а у последње време до јединог регистровања, можда.

Већ из тога века, из XII, имамо неколико *хрисовуља,* а тако су се звали владалачки акти којима потврђује поклоне у земљишту и од њега зависна права или ослобођења терета, већином у корист цркава и манастира, а ретко у корист приватних лица, па и тада у корист властеле. Хрисовуљи ови престављају како забележено обичајно дотадање право, тако и великим делом извор Душановом Законику. За њих се може рећи да су најбољи споменици наших правних појмова.

Многобројнији су и веома важни извори из следећега века, а међу њима нарочито хрисовуље, *трговачки уговори* и њима слична разна концесиона акта међународно-правног карактера готово увек у корист трговаца са Запада.

У то доба превођени зборници постали су већ и сувише недевољни, тако да од тада владалац сам, или уз сарадњу сабора, издаје законе и правне прописе за нове односе је које је ваљало регулисати, јер за њих није било решења у постојећим кодексима, нити су они могли чекати да се

пронађе или преведе какав нов зборник, од чега би, и да се то чинило, слаба корист била пошто су ти ново-створени односи били претежно јавно-правног карактера. Разуме се да тај законодавни (управни) рад није морао истовремено бити и оригиналан: када није претстављао законодавно-управну потврду једног давног обичаја, или му није местимичним и повременим решењима дао општу обавезну снагу, онда је он био заиста оригиналан производ, ако није био превод или прилагођавање каквог правног прописа из византиског или римског права.

Још више споменика имамо о законодавно-управној радњи у XIV веку. Политички и трговачки уговори, поред хрисовуља, садрже многа објашњења која су нам потребна за разумевање *Душановог Законика*, који и сам датира из средине тога века, и који све остале средњевековне документе како српског тако и страног законодавства, како наше правне историје тако и осталих народа, превазилази, јер је он Устав и у данашњем смислу те речи, а по садржини својој далеко иза себе оставља све споменике правне осталих народа, а нарочито угарску Златну Булу, и енглеску Магну Карту, два необично рекламирана правна историска документа, чији је стварни значај већи био по познавање ондашњег политичког морала но права[1]). Горе поменути правни споменици ти су који у појединостима развијају принципе Законика. Најважнији су ипак међу њима *хрисовуљи, златопечатне владарске повеље.*

При подизању било својих цркава или манастира, било властеоских или других лица, владаоци су им поклањали, поред земаља и прихода разне врсте и величине, још и значајне привилегије, што је све бивало стављено написмено, како би се у случају спора могло доказати. То се зове хрисовуљ, а садржина му је, од прилике, следећа. Дародавац, који истина није свакада морао бити владалац, обично у уводу, дужем или краћем, набраја војне походе и остала знаменита дела своје владавине, па прелази на повод оснивању манастира или цркве, или самога даривања; затим настаје набрајање имања, села, жупа, вароши, тргова и других покретности и непокретности, са означењем њихових граница, а код села са набрајањем људи; после тога се одређује правни положај поклона према поклонопримцу, поклонодавцу и према трећим лицима, а то значи да се одређују работе и данци које села и људи дугују цркви или манастиру, које пак и даље владаоцу, а од којих су и према коме ослобођени; узгред се помињу и подарене привилегије, које су већином уступљена владаочева права, као што је наплата разних казни, или право судства. Завршетак садржи свечану верско-црквену претњу, а некада и правну санкцију за оне који се буду

[1]) Опширније у Three Mediaeval Constitutions које се спрема за штампу.

усудили да порекну садржину хрисовуља или што унаточ њему раде, и општу наредбу свима и свакоме да одредбе хрисовуља поштују. Потпис поклонодавца завршује такав акт, а верност оригинала потврђује владаочев печат.[1])

Једно такво управно законодавство које је делало само повремено и делимично морало је сасвим природно довести до забуна у многобројним прописима, а и до протеста услед различитих решења појединих питања. Да је било спорова такве природе, и да није било лако наћи се у толиком броју управних аката законодавне природе и преведених зборника, доказује и сам Душанов Законик у коме се известан број чланова бави решењем сукоба такве врсте, и који усваја извесна начела по којима ће се они у будуће решавати.

Да би се недостатку закона делимично доскочило, а по моме мишљењу и да би се појачало правно образовање оних који законе тумаче и примењују, преведен је средином XIV века један сасвим нов зборник. То је био *Синтагмат Матеје Властара*, који је 1335 године у Византији био изашао на грчком језику. То је био ручник канонских закона по азбучном реду, разних датума, на разним концилима донесених мера и прописа, и, најзад, приватно-правних одредаба које је сам Властар, као што у предговору каже, првима додао јер је мислио да је потребно разним главама канона које се баве истим стварима додати скраћене приватно-правне законе. А то је учинио и зато што му је намера била да свима пружи један лако разумљиви требник. Приватно-правни прописи налазе се у томе зборнику у много већем броју но игде, околност која је по Новаковићу била узрок што је тај кодекс код Словена био претпостављан свима осталима. Није познато када је Синтагмат био преведен ни када је уведен, ако је он у опште званично и увођен, али се узима година 1347-8 као најсигурнији датум. Од њега се налазе два текста: други текст, доцније скраћен или скраћено преведен садржи готово искључиво приватно правне прописе законске, дакле оне којих код нас није безмало ни било, а од канонског права само оно што је доцније припало световној јурисдикцији, са искључењем онога што је носило чисто верско-догматички карактер. Овај се извод налази доцније свакада уз Душанов Законик.

Само неколико година доцније јавља се најчувенији правни споменик, право и истинито огледало старе српске културе, *Душанов Законик*, који, иако није једини, ипак је најважнији предмет и извор за овај рад.

Објавом овога законика хтео је Цар Душан да доскочи недостатку кодификација многобројних правних принципа ра-

[1]) За сада је најпотпунију збирку хрисовуља издао Стојан Новаковић, Законски Споменици Српских Држава Средњега Века, Београд 1912, издање С. К. А. У њој су и разни закони појединих градова, појединих жупа, уговори са Дубровником и Млецима, типици; ови споменици, истина, нису сви у целости објављени. Збирка А. Б. Соловјева, Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века, изишла је у току штампања ове књиге.

сутих по хрисовуљима, старијим законима, наредбама, уговорима, зборницима, и да истовремено пружи солиднију основу својој царевини на који степен беше издигао државу, дотле век и по краљевину. Својим срећним војним походима наставио је био остварење идеје о уједињењу и оних области насељених више мање Србима које су дотле биле остале одвојене и независне, и идеје о једном већем царству са Цариградом као престоницом. Тиме је био стекао, поред далеко распрострањене славе, још и већи уплив и већу моћ и у самој земљи, што је обоје било од не малог утицаја по његове војне походе, по његове међународне одношаје, а највише по ублажење унутрашњих трзавица, које су још једине биле у стању да задрже и спрече консолидацију државе и њено територијално ширење. Пошто је цркву после освојења Сера био дигао на степен патријаршије, прокламовао се за цара и 16. априла 1346. године крунисао царском круном од новог патријарха; своме сину дао је титулу краља. По ондашњем обичају, а да би овоме чину дао још већи сјај, Душан основа један манастир у самој престоници и обдари га знатним земљама и приходима и то потврди нама познатим хрисовуљом; искова новац за успомену на тај догађај, и, најзад, даде наређење за израду устава. Једно интересантно писмо служило би за доказ томе, по Новаковићу, али ја не видим зашто оно и да се не прими као такво, иако је сачувано без датума, јер његова садржина потпуно одговара Законику као циљу. После дужег набрајања разних дела од ступања на престо до крунисања царском круном, каже се у томе писму како се цар са царицом и краљем питао шта би заиста добро могао учинити и како би најбоље областима и варошима могао дати законе; затим говори како је се много трудио да своју земљу учини срећном и мирном, да према томе сваки злочин и сваку неправду спречи. Како је Законик — истина и Синтагмат — неколико година доцније, објављен, па после пет година, када се показао као недовољан и непотпун, допуњен, то се може слободно рећи да ово писмо значи наређење за израду земаљског устава, јер томе појму садржина Законика много боље одговара но Синтагмата, а поред тога још потпуно и жељама изнешеним у писму. Најзад, када се боље проуче „грађански“ прописи Синтагмата, онаквог какав је он био у највећој употреби, види се да је он по садржини својој необично штур. Исти је такав случај и са Градским Законом. Па ипак се у доцнијим правним актима позива на Градски Закон, а не на Синтагмат. Не стоји Синтагмат много боље ни са својом канонско-верско-догматичном садржином, која је, може бити, могла бити потребна у којој другој земљи где су верске распре биле честе, али не у старој српској држави. У томе се писму изрично помиње једино жеља да да законе православној вери и цркви, али ваља знати да оних 40 чла-

нова о цркви у Законику више вреде но сви синтагмати, градски закони, прохирони и типици.

Душанов Законик био је у два маха објављен, јер се састоји из два дела, али је други само продужење првога и његова допуна, тако да то ништа не ремети јединство овог јединог средњевековног устава. Први део који по другом издању Новаковићевом има 135 чланова био је објављен 21. маја 1349. године од самога цара. На његовој изради радио је цео сабор те исте године, а он се састојао, као што се у тексту самоме каже, из патријарха, свих архијереја и црковника малих и великих, и „мнојy благоверним царем Стефаном“ и све властеле мале и велике. Не зна се тачан датум када је други део законика објављен, али он мора бити дело једног од сабора који је држан 1354 г., тако да је то могло бити или у пролеће пре рата против Угара или у јесен по смрти првог патријарха.[1])

Оригинал овога устава не постоји више, он бар још није пронађен, али има много преписа који су више мање верни оригиналу онаквом какав се он замишља. У њима свима теку чланови један за другим тако да се из таквог текста не може рећи да је састављен из два дела. Ред, истина није увек исти, јер су га преписачи према своме нахођењу и према потребама својим мењали, али је ипак лако из облика чланова, а још боље из садржине њихове закључити у који део спадају. Мишљење да је сам цар, када се је прва кодификапија показала као недовољна, без садејства сабора предузео сам да редигује и издаје наредбе и прописе, или да даје решења за пропуштене случајеве, или да већ издатим прописима даде јачу санкцију, и мишљење да је тада тај законодавни посао, када је добио пристанак једнога од два сабора који су држани 1354. године, објављен као други део устава, — то мишљење налази оправдања свога и у самоме тексту тога другог дела, а делом и у разним другим изворима. Реченице и изрази: „Повелева царство ми“, „Јеште повелева царство ми“, налазе се у почетку неких чланова другога дела, док тога у првоме делу нигде нема, а има, напротав оваквих места: „да нест вољан господин цар“; извесни чланови спомињу изрично први део, или дају ново решење или јачу санкцију, већу казну јер се прва током времена показала недовољна.

Подела чланова на та два дела по предметима којима се баве није тако строго изведена. Ипак се може рећи да се други део, поред измена и допуна, бави већином организацијом јавних власти, а од ових поглавито судовима, међу којима налазимо и прописе о пороти, која је много раније била законом регулисана. Насупрот томе, први део Законика претставља Устав у данашњем смислу те речи, јер он, сем

[1]) Није се, истина, ничим доказало да је у доношењу другог дела учествовао Сабор.

неколико чланова који се односе на кривично право, садржи искључиво основне правне појмове у свакој држави. Тако он регулише положај и одношаје некретне својине, државне области, власти и поданика. Ту се налазе узајамна права и дужности свештеника, властеле и себара поред права и дужности владаоца; подела надлежности између световногрђанских и црквених власти; разни облици некретне својине и одговарајућа права и дужности њених власника; принцип апсолутне једнакости пред законом и отрока и владалаца, — једном речи les droits de l'homme et du citoyen.

Извори Законика с погледом на њихов значај и број разноврсни су. Као најраније изворе на које се и он сам позива налазимо Законе Светих Отаца, т. ј. канонске зборнике из византиског права који су још под Св. Савом преведени на које он некада упућује ради мере и врсте казне, када неко дело само у начелу казном угрожава. Извесни чланови су прилагођавање принципа византиског и римског права на нове прилике. Други признају затечене правне облике у од скора освојеним областима византиским. Овим члановима страног порекла можемо противставити оне који су производ српског правног духа и одају јасно српско порекло. Међу таквима има много који су потврђење једног давно поштованог обичаја или каквог раније изданог закона, а има и таквих који се први пут јављају као законски пропис. Већина првих називају се Закони Светога Краља, а под тим се именом мисли на Милутина. Али поред ових Милутинових закона има и других који се помињу просто као „закон“, међу којима је неке и сам Душан издао. После ових законских извора у ужем смислу долазе хрисовуљи и, можда не тако многобројни али ипак од великог значаја, међународни уговори већим делом трговачког карактера, уговори са Дубровником и Млецима са занатлиским и трговачким Западом. Поменути ваља, најзад, и оне чланове који су као производ законодавне радње самога цара Душана унешени у Законик.[1])

А када се прочитају све ове наведене врсте наших старих правних споменика, нарочито оних из XIII века, онда постаје јасно да су они само писани споменици, а да су правни појмови

[1]) На страно порекло појединих правних прописа указао је Dr. Никола Радојчић у расправи „Снага закона по Душанову Законику“, штампаној у Гласу С. К. А. CX, 1923, у којој је показао да право испитивања „уставности“ закона признато судовима у чл. 171. и 172. потиче из Василика. што ни мало не умањује славу Душанову Законику. На исту тему вратио се у чланку „Судије и закон у средњевековној Србији и Угарској“ у Летопису Матице Српске, књига 305, свеска 1-2, 1925. — Изворима Душанова Законика бавио се и Св. О. Ђорић у Архиву за правне и друштвене науке, бр. 3 и 4. књ. XVII за 1914. г. у чланку „Основна питања о Душановом Законику“ и многих се дотадашњих заблуда ослободио С друге стране, до сада је само нејасно додирнуто питање утицаја српског, или боље рећи словенског, права на византиско право, кога је утицаја било, изгледа, у јачој мери у пред-Немањиној епохи.

које су нам они сачували, постојали и развијали се од много раније, а то је могло бити већ у првом периоду, у доба пре Немањића, када смо ми више пута имали државе своје, истина мање обимом и краткотрајније, али државе, а никако номадско-војничке организације.

Један кратак преглед садржине самога Законика може бити само од користи као претходно знање ради лакшег разумевања ондашњег уставног права у опште, а и ради оправдања мишљења да је он био устав а не кодификација. Овај преглед даће уједно и преглед садржине ове књиге, а показаће истовремено моменте живота у државној заједници за које се право у оно време интересовало. Иако су преписачи мењали често ред чланова, ипак су се чували да чланове из првог дела пребацују у други и обратно. По Новаковићу примам призренски препис као најверније оригиналу и служим се њиме онаквим каквог га је он објавио.

Законик почиње са једном групом од 38 чланова која је цела посвећена свештенству, цркви и вери. Јасно је и лако разумети да се тој другој социјалној сили у држави посвећују и први и толики чланови у уставу, и да су њени односи детаљно регулисани; довољно је само помислити на Средњи Век и на специјалне односе Цркве према држави и народу, чему бих ја додао и специјални положај у коме се Душан налазио према патријаршији византиској услед прогласа српске патријаршије. Иначе у овој групи нема неког реда у члановима. Они утврђују принцип највише заштите под којом је Црква; износе прописе за чишћење вере од јереси и одржање праве вере; организује се свештенство и прописује како се постављају виши чинови и звања; регулише начин живота по манастирима и одређују њихове дужности и задаци; проглашује се независност Цркве од световних власти и грађанским судовима забрањује мешање у црквено-верске спорове; обезбеђује материјални опстанак Цркве и регулишу њени приходи; признаје судска надлежност Цркви над настањеницима њених земаља; одређује природа материјалних обавеза њихових према Цркви и њихова права. — После ове групе Законик се обраћа другој сили у држави, властели, која, истина, у Србији није играла тако велику улогу као у другим земљама, у то доба, у раније и у доцније, јер ондашња наша држава није знала за прави феудални систем, бар није било времена да се он развије, премда има изгледа да бисмо га и ми може бити били добили. Прво се потврђују сва стара властеоска права и привилегије, па се даје опис баштине, потпуног права на непокретност, што је онда био један од најважнијих знакова племства, иако се не може рећи да се једино по баштини властела разликовала од невластеле; при регулисавању наследног права Законик утврђује подређени положај властеле у држави према владаоцу; после овога властели се признаје нека врста имунитета у толико што

се кривична дела против њих угрожавају већим казнама, што већ у Византији није био случај, јер су тамо у томе погледу сви грађани били једнаки[1]), као што је код нас постојала једнакост у приватном праву; на крају се потврђују извесне старе властеоске привилегије у пореском и судском поступку. — Десетак чланова, без нарочитог обележја, износе принцип општег јемства, колективне одговорности грађанске и кривичне, обезбеђују минимум за егзистенцију и осигуравају помоћ убогим и сиромашним, а на крају одређују меру данака које себри, слободни људи, дугују властели, својим господарима. — Од 73 до 83 члана Законик се бави колективном својином и регулише на који се начин има искоришћавати имање заједничко жупи или селу, па прописује и поступак за спорове о својини и другим правима на таквим имањима. — Тридесет следећих чланова образују у Законику кривичну и казнено-поступну групу, и ту се за свако кривично дело предвиђа нарочита казна, понавља принцип колективне одговорности и солидарног јемства, излажу случајеви притвора и поступак, а на крају признаје се право азила у извесним случајевима. — За овом групом долази група која се бави трговином, где се проглашује слобода трговања и доносе мере ради обезбеђења те слободе и самих трговаца, како странаца тако и српских грађана. — Остали чланови овог првог дела Законика баве се државом самом као оличењем власти, као носиоцем административне и судске власти и том се приликом проширује кривична и грађанска одговорност и на њу саму; помињу се работе у корист владаочеву; регулише судска надлежност војске за време рата; доносе мере за заштиту грађана од могућих злоупотреба како војске при маршовању тако и пастира при пуговању.

Чим се почне читати други део Законика одмах се примећује да су извесни чланови донети зато да би се прибавила већа важност ранијим законима и правним прописима, јача санкција и већа гарантија слободама и привилегијама признатим у првом делу. Члан 136 изузетак је од тога, јер он, напротив, хоће да се зна да је владалац једини господар и наредбодавац и да сваки има да га слуша, разуме се у границама закона. Како су у то време хрисовуљи били једини или бар најважнији документи који су утврђивали привилегије, међусобна права и дужности, било владаоца и поданика, било властеле и манастира и цркава с једне стране а себара с друге, то се први чланови тога другог дела старају да спрече могуће злоупотребе које су чињене или допунама оригиналних хрисовуља или фалсификовањем њихове садржине, па ма од кога те измене и на ма који начин биле извршене. — После

[1]) Zacharie v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechte, 3. Aufl., Berlin 1893, стр. 333.

неколико чланова који се баве крађом и допуњују кривичну групу из првога дела, долазе четири члана да регулишу пороту у начелу позивајући се на раније издат закон о њој; да ли је том приликом и нешто у самој пороти измењено или допуњено не зна се. — Неколико наредних чланова баве се регулисањем јавне безбедности на путевима. — Три члана баве се ковањем новца. — Овим члановима следује једна повећа група од 16 чланова која има судски карактер, а и карактер грађанских права и слобода; ту се још једном наређује судијама да раде по закону не обзирући се на евентуалну супротну вољу владаочеву ако је она у сукобу са јасним законским прописима; доноси се начин на који ће се решавати сукоби између два закона и једног закона и једне доцније владалачке наредбе; организује се територијално судска власт и наређује судијама да путују по своме округу не би ли и сиромашни и болесни дошли до правде; свечано се објављује да никоме не може судити ненадлежан судија, нарочито не дворски судија, као и то да сваки има и право и дужности да му суди само његов надлежни судија; нико не може бити стављен у притвор нити затвор без пресуде или царског писма; ова се група завршава начином на који се имају решавати судски спорови постали пре Законика. — Остатак чланова садржи извесне привилегије владаоца, његову судску надлежност, Словенима својствен поступак у проналаску злочинаца у некојим кривичним делима, најзад неколико чланова о порези, војсци и привилегијама свештенства.

Ваља приметити да се последњи чланови налазе само у доцнијим преписима, и да нису ни најјаснији ни најсигурнији.

Из овог кратког прегледа садржине Душановог Законика можемо лако себи преставити какав је његов карактер и значај био у оно доба. Јасно је да он није обичан зборник, кодификација раније објављених закона, јер би у том случају био већи, опширнији, не би се позивао на раније законе, и, што је најважније, не би садржавао једино и искључиво прописе ондашњег јавног права. И по своме облику и по својој садржини Душанов Законик је пре и једино Устав старе српске државе, и у данашњем смислу те речи ако се хоће; Устав који износи само правне основе државе и онога што чини правну државу: област, народ и власти.

Из њега се види, даље, и то да разни превођени и адаптирани зборници нису ни могли имати праву законску силу, већ да је њихов претежнији карактер био: упуство. А, после, многи прописи из тих зборника противрече Законику; други имају карактер теорије; трећи су такве историско-верске природе, да им се мора одрећи карактер ма какве норме. Не може се, без икаквог ограничења, одрећи тим зборницима известан, делимичан допунски карактер закона, али је пре свих њих Студенички Типик био закон; из

њега има чак прописа и у Законику. Синтагмат Матије Властара, који је петнаестак пута већи од Душанова Законика, не садржи нецрквених правних прописа, ни онолико колико сам Законик, а од тог дела једва је половина могла бити употребљена, а од те половине већи део је грађанско право, а мањи казнено, а оба имају претежнији теориски карактер.

Не може се, разуме се, одрећи сваки законски карактер овим зборницима, али је Законик био Устав, то је несумњиво, а од свих њих, Градски Закон, можда је једини закон.

У једној повељи[1]) из 1355 г. (а таквих има више), која одговара данашњој пресуди у изазивачкој парници, каже се: кто ли потвори да се распе и накаже по Законику царства ми. И сијузи му милост записа царство ни по Закону Градскому.

Законодавна радња није престала са Душановим Законником; правна историја развијала се и даље, све до коначне пропасти старе српске државе век доцније, али она не пружа нити какав значајан правни споменик, нити великих обрта у еволуцији правних појмова, иако је од важности по гашење права као прва што је по постанак права. У колико је то потребно, у овој ће се књизи позивати на доцније правне изворе, али само изузетно, јер је циљ овоме делу да престави каква је изгледала стара српска држава, као правна организација народа, у XIV веку.

Што је та слика више фрагментарна то је зато што је она из доба постајања, самостварања. Треба се само сетити државне администрације и правне организације Србије Кнеза Милоша, па ће се одмах разумети да ни Србија Цара Душана није могла оставити за собом опширнијег трага свога правног живота но што га је оставила, и да га ми не можемо ни реконструисати баш и да су сви споменици сачувани, јер, понављам, право се не интересује за оне моменте који су у општој вољи, нити води рачуна, свакада, о слабијима, а, поред тога, доста оставља пракси.

---

[1]) Новаковић, Законски Споменици, стр. 175.

ДЕО ПРВИ

З Е М Љ А

ГЛАВА ПРВА.

ДРЖАВНА ОБЛАСТ.

ИМЕ.

Србија, као име за државну област, за саму државу, налази се веома ретко у старим споменицима. Можда је то и зато што је средњевековна држава по своме пореклу била састављена из разних међу собом одвојених области, топографских а донекле и етнографских, иако од Срба насељених ипак не свакада под тим именом, већ напротив познатих више по својим племенским именима, а можда и зато што је време које нас овде интересује дошло брзо по консолидовању државе да би се име становништва наметнуло и као државно име, а племенска разликовања ишчезла. Разне племенске области задржале су своја стара имена, и са њима се готово редовно и јављају у споменицама, али оне нису имале никаквог значаја по обласну поделу државе нити су се поклапале са редовним управним јединицама њеним. Те се све области, раније племенске, сада називају *земља*, а тако исто и сама државна област, па се после према своме претежном становништву назива српска, бугарска, грчка. Србија је постојала само као придев у вези са том речи, која је некада и сама собом стајала када није било од потребе наглашавати међународно разликовање. У тим тако рећи унутрашњим правним односима реч *земља* налази се још чешће са атрибутима *краљевска* или *царска*, као што видимо и у самом Законику: „која војска туђа греде и плени земљу цареву“ чл. 49, „планине што су у земљи царства ми“ чл. 81, „силе да нест никому ништо у земљи царства ми“ чл. 101. Овим се дакле појмом покрива цела област на коју се простире државна власт.

Али ипак не треба мислити да је име Србија новијега порекла: оно се, напротив, налази и у најстаријим споменицима[1]). Новаковић томе примећује да је то веома ретко би-

[1]) Српска Краљевска Академија, Споменик III, 1890, Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, Служба Св. Сави, стр. 171, „Србија“ и стр. 172 „српскаја земља“.

вало и тада већином као књижевно име по угледу на грчки и латински језик[1]). Али се то, баш за овај први период не може рећи. Баш су под утицајем Византије и њених обичаја српски владаоци доцније напустили и име Србија и атрибут српски, продужавајући стално титулу, док се на њих није вратио Деспот Ђурђе Бранковић. У једном још старијем споменику наведеном у Гласнику Српског Ученог Друштва за 1856 годину, у чланку О границама... некадашњег пећског патријархата, а који датира из 1062 године, којим папа Александар II одређује обласну надлежност епископа Диоклеје, употребљено је и само име Србија: „Ecclesiae cum suis pertinentiis Diocliensis... Serbiensis...“ У једном хрисовуљу Александра Ангела[2]) којим признаје право Млечићима да у његовој земљи слободно тргују назива се та област provincia Servion.

Странци су у трговачким и другим међународним уговорима и писменима, тада у XIII и XIV веку, српску државу звали обично *Рашка*, по најзначајнијој њеној области, одакле она управо и води своје порекло.

Остаје дакле да наши правни извори називају државу *српска земља*, *земља царства ми*, или и *царева земља*.

Државна област била је у средњем веку још на један, донекле елиптичан, начин означавана. Овај се назив налази у титулама владалаца које гласе: *Краљ Србима, Цар Срству*, у једном хрисовуљу и *српски краљ*.[3])

Као што је реч земља са атрибутима краљевска, царства ми итд. означавала државну област, тако је она са придевима *туђа, друга* означавала територију страних држава, као што видимо и у само Законику: „а што нађе у туђој земљи“ чл. 116, „што ко купи од плена из туђе земље“ чл. 132.

У мало споменика сретамо речи *оштинство* или *стежаније*[4]). У доцнијим временима, средином XV века, налазимо већ и реч *држава*, која је у првом периоду своје еволуције означавала само посед, некретну својину, па је се после раширила и на такве поседе који су у себи садржавали и неку власт, један степен управне власти, да у то доба добије своје данашње значење. У споменицима XIV века, поглавито у Законику, та се реч држава употребљава претежно у свом другом значењу, као што видимо у чл. 178 „да пишу судије ћефалијам и властелом у чијој буду државе они-зи преслушници“ или у оним члановима који као казну за властелу предвиђају одузимање државе. За последњи период налазимо примера

[1]) Српска Краљевска Академија, Глас XXIV, 1891, Стојан Новаковић, Село.

[2]) Marini, Istorie Venete III, 317, код Мијитовића у чланку Финанције српског краљевства, Гласник С. У. Д. књига XXVI, Београд 1869.

[3]) Веома много примера за до сад наведено може се наћи код Ст. Станојевића, Студије о српској дипломатици, у Гласу С. К. А. почев од XC књиге другог разреда; и Зак. Споменици, стр. 137.

[4]) Споменик III, 3.

у Ђурђевом хрисовуљу где себе назива *наследником државе и престола*, или где каже *држава моје светости*, као раније што се говорило земља царства ми.

Међутим сама реч земља има и других значења. Тако се она често употребљава ради ознаке делова државне области, као и да означи обичну својину непокретности. Једна област зове се земља само када је од већег обима, а раније је она образовала читаву независну област са својим племеном и владаоцем. Тако читамо у хрисовуљу[1]) којим Урош потврђује дарове свога оца да је у земљи Хуму дао нека села; у самом Законику такође али не тако јасно: „По всех земљах, и по градовех, и по жупах, и по краиштех“ чл. 145; у једном од својих највећих хрисовуља краљ Милутин помиње земље Дебар, Кичево, Пореч, а код Душана се помиње на једном месту земља Полог. У томе смислу употребљава се некада и реч *област*.

Као што реч баштина означава право на земљу, тако се и сама реч земља употребљава да означи поједине парцеле непокретног имања, предмета баштинског права, као: „Где се изнесета две књизе цареве за једну ипотес за земљу..“ чл. 83, или „И попове баштини да си имају своју земљу баштину“ чл. 31.

Из свега реченога изилази да се на средњевековном правном језику државна област означавала речју земља без икаквог атрибута или са, према потреби, различитим атрибутима; да се та област простирала докле су освојења проширила била границе државне власти и да је обухватала све области које су под њом стајале.

ПОДЕЛА.

Средњевековна управна подела државне области била је следећа: *1) земље*, које може бити једине имају један чисто уставан карактер, *2) жупе*, највеће области чисто административне државне поделе, и *крајишта*, која се последња од првих, жупа, одликују својим више војничким уређењем. *3) села*, која престављају основне јединице обласне поделе државне, *4) градови*, као центри жупа али не улазећи у њихов појам, и *5) трговии* који су једна нарочита врста градова.

Ова је подела значајна са разних тачака гледишта. Може се прво рећи да су судска и управна власт биле организоване према тој обласној подели државе, али у којој мери, не може се тачно рећи, јер је према ондашњем духу времена и права више тежено ка регулисању положаја, права и дужности појединаца, него ка одређивању надлежности и функција разних државних власти. Али та подела има највећег значаја по

[1]) Споменик III, 9.

економско-правни положај себара, слободних људи, земљорадника, нрема властели, цркви, манастирима и држави као титуларима најпотпунијег баштинског права. Зато што је себар становао, живио и радио у једном селу, имао је извесних права и дужности, а цело село је било третирано као једно правно лице са одговарајућим правима и дужностима; зато што су села припадала једној жупи имали су њени житељи као целина одређене привилегије и одговарали сви заједно у прописаним случајевим, а истовремено и према другим лицима имали дужности.

Сама та територијална подела била је меродавна за раборе, данке и друге терете, а њихова количина и врста мењала се првенствено преме томе ко је био виши баштиник те одговарајуће државне мање области: властелин, црква или држава.

У питањима колективне одговорности, грађанске или кривичне природе, прво се одређивала област, шира или ужа, према природи дела или према личности кривца, а то значи да се она простирала на целу жупу, на село, или на коју мању јединицу.

Надлежност појединих органа државне власти простирала се на веће или мање јединице: на жупе, на села или на још мање области, и на само поједине делове њихове, али само у специјалним изузецима.

Шта је управо била земља, не може се тачно рећи, јер се диференцијација државних функција није била још толико развила да би се провукле тачне границе једној власти која је била, како изгледа, тако близу владаочеве. Томе насупрот јављају се жупе као јасни темељи управне зграде, у чијим су центрима, градовима, становали разни чиновници вршећи било судску било административну власт. Као што су жупе, одозго од владаоца посматране, престављале најважнију поделу, тако су села, са гледишта поданика, била од највећег значаја. Градови, вароши, не само као седишта државних установа и власти, већ и као центри културнијег живота, имали су привилегисани положај. Тргови се могу с једне тачке гледишта сматрати за прелазан стадијум у развоју села ка граду, или у сваком случају као степен у постајању једног града, једне вароши[1]).

ЗЕМЉА.

Иако су правни извори недовољни и о њој ћуте, ипак ћу покушати да кажем неколико речи и о земљи, као највећој јединици државне области. У два своја члана, у 142. „Властелом и властеличићем којима јест дало царство ми земљу

[1]) О изузецима као што су разни градови, као Котор, или разне области као Хилендар, овде се неће водити рачуна, тим пре што су извесни градови само привилегисани, а други, већином приморски, готово протекторати.

и градове ... да му се одузме држава ...“ и у 145. „По всех земљах, и по градовех, и по жупах ...“ Законик употребљава реч земља у томе смислу. У неким споменицима из доцнијих времена на место ње долази реч власт. Из много осталих места на којима се она помиње, да се закључити да *власт* преставља неку већу област од жупе, као „у некудимској власти у Церовцу село Хале“[1]), где је Церовац жупа у земљи Некудимској; у истом документу и у следећем из исте збирке налазимо још помена како је Деспот поклонио митрополиту цркву Врањевшницу у островичкој власти, или село Себечевац у крушевачкој власти. Могло би се још и рећи да је еволуција властеоског сталежа, који је раније владао извесним обласним јединицама, у тим временима сталне несигурности претрпела у извесном смислу известан назадак, један губитак, у толико што им се област сузила, али су зато добили већу власт, која се ближила власти ранијег кефалије.

Као што се ни сама реч земља не среће довољно у изворима, тако се у њима не налази ни довољно помена о каквој власти над тим земљама, о каквом управнику; највише ако има спомена о моћној и утицајној властели у таквим земљама, али ништа ближе са правне тачке гледишта.

У првом реду добијали су синови владаочеви један, каткад веома велики, део државе на управу; и његови рођаци, браћа нарочито, такође. За то налазимо примера већ у прво доба династије Немањића. Тако је Вукан био готово независан господар Зете и Требиња, али је признавао власт свога брата Стевана. Пошто је био збачен, Владислав је добио од свога брата исту Зету на управу. И син Милутинов имао је неко време на управу једну земљу, али није био у тако великој независности као она прва двојица. Исту је ту провинцију био добио од свога оца на управу и сам Душан. И Урош такође, те Душан у хрисовуљима помиње: по земљи царства ми и краљевој. То је била земља у најширем смислу али ипак у оквиру државе.

У једном мало ужем смислу јавља се она нарочито у XIV веку. Када су се државне границе далеко размакле, показала се потреба да управа над тим удаљеним покрајинама буде чвршћа, и због тога независнија од централне власти. Постепено је био заведен обичај да велике војсковође, велика властела добијају, поред осталих награда после војних похода, такве присаједињене крајеве на управу, делимичну а по некада и потпуну. Ово је ускоро било постало правило, тако да је извесно да су ти управници један део државних прихода, и то велики, са тих области за себе задржавали, разуме се не све лично за себе већ ради отправљања поверених им дужности, а то је онда био знак већег или мањег степена власти. На тим будућим феудима, на тим ранијим пронијама,

[1]) Споменик III, стр. 3.

које су у почетку биле незнатног пространства, на тим великим крајиштима, развили су се доцније моћни покрајински гувернери, господари који су у другој половини тога века полагали своја права и на сам државни престо, истина не по моћи својој већ по сроству или овлашћењу каквом, па су се, како га сви нису могли добити, одвајали и проглашавали за независне владаоце и потпуно самостално управљали својим покрајинама апсолутно исто онако као што се данас задругар одели и изиђе из задруге ако је незадовољан. У то доба опадања централне власти, које не треба разумети као квалитативно већ као територијално, јављају се они као ћесари, деспоте, краљеви, независни и самостални господари и у међународном погледу. Ипак су се они сви сматрали за обласне наследнике престола, владаоца и саме државне власти па су као такви по заведеном обичају некада, а некада по указаној потреби, потврђивали раније на својој области важеће хрисовуље, као што би радио наследник престола када предузме власт и управу над целом земљом.

Из постанка проније, из њеног развоја, као и из постанка и развитка крајишта, и из доцнијег положаја велике и моћне властеле у држави и изван ње можемо закључити какав је значај био такве поделе државне на земље, и какве су последице биле. Подела државе на земље где је и када ње било имала је значаја једино по односе између владаоца, то јест државе, и те властеле, тих покрајинских управника, не погађајући нимало поданике. У финансиском, економском и војном погледу били су једино приходи владаочеви и његове прерогативе умањени, тако да се на место њега сада према поданицима јављају те нове власти оличене у својим носиоцима: порези, дохоци, работе и кулуци, негде делимично негде потпуно, ишли су сада у касу тих нових носиоца државне власти.

У једном ужем смислу, у ономе у коме је схваћа сам Душанов Законик, и Крстић је у својим Разматрањима о старим српским правима, у Гласнику IX, схватио земљу, али се сва његова тврђења не могу узети као тачна, јер он земљу сматра првенствено као војну област, и ставља јој на чело кнезове, који су или непознати старом српском праву, у колико то нису имена за ново постале односе између владаоца и велике и утицајне властеле, али су најмањи управно-полициски чиновници, као што ћемо то доцније видети.

ЖУПА.

Развитак значаја жупе као једне области државе креће се од активног уставног ка пасивном управном карактеру, тако да је жупа већ у доба које нас интересује изгубила сваки уставно-правни карактер и преставља једино највећу јединицу државне обласне поделе, административне поделе,

и као таква меродавна је за јавна права и дужности, за слободе грађана, за работе и данке поданика. Ова се подела на жупе, које су некад веће некад мање, које се некад и другим именом зову, провлачи кроз целу историју народа и државе. Из ње се и јесте у Средњем Веку развила држава. Као што је њен уставно-правни значај бивао све мањи, јер су поједини жупани и кнежеви остајали све више у засенку пред појединима међу њима који су се развијали ка владаоцу и присвајали све већу аутократску власт, тако је, насупрот томе, њен административни значај растао све више па са њиме и њен политички значај по грађанска права и слободе поданика. Ово је уосталом редован процес консолидације држава у Средњем Веку.

Каква је била организација жупа у ранија времена, у доба често понављаних пропалих покушаја да се више жупа или и више племена уједине у једну већу државу, не зна се јер извора нема; да их има, они би вероватно пружили оне исте податке који се имају о племенском животу свих Словена у најранија преддржавна времена. Те су прилике такве да право не могу много интересовати.

XIV век пружа већ потпуно јасну слику жупе. И сам Законик је довољан да нам је престави са свим њеним органима и функцијама. Он се у многим члановима својим бави њеним правима и дужностима, њоме самом као обласном јединицом, њеним житељима, њеном управом, њеним чиновницима, разноврсним положајем њених становника.

Жупа је у сваком погледу највећа јединица обласне поделе државе и као таква стоји под управом једног чиновника, *кефалије*, кога поставља владалац. Као област државне управне власти, жупа се јавља у два облика: један образују редовне жупе, *обичне жупе*, други *крајишта*, како су се звале оне жупе које су лежале на границама државним. Ове последње имају већи значај само у погледу односа између владаоца и властеле-крајишника, управника тих жупа, јер је и то био један случај у коме је владаочева власт била умањена. Становници обе врсте жупа имају иста права и дужности, једино је на њиховим управницима лежала већа одговорност, што се објашњава граничним положајем последњих.

Поред тога што је управна јединица, жупа је још и обласна јединица у погледу права и дужности својих становника за њихове економско-финансиске односе према држави.

За судску власт жупа није од значаја само што је седиште судије и његов округ, већ и зато што је она обласна јединица на којој почива у предвиђеним случајевима кривична и грађанска одговорност, која се онда протезала од једног лица, преко породице, куће, задруге, на села и на читаве жупе.

Жупа је даље јединица обласна и са гледишта извесних имовинских права својих становника која они уживају само као њени становници.

Свака жупа носи *име* које је већином и име њеног града, али то није свакада случај јер има жупа и са више вароши, као и жупа само са тргом; често доводи своје име од планине, реке итд. У споменицима жупа се свагда обележава својим именом а често и селима која се на њој налазе.

Свака је жупа одвојена тачно и пажљиво од суседних граничним линијама, које у изворима и документима нису споменуте свагда баш као *жупске границе* већ као границе њима припадајућих села. Ово је знање граница било веома потребно како због кривичне и грађанске одговорности тако и због различитих кулука, а и права. Али има и случајева када између две жупе нема такве границе која би била једна линија, већ су оне одвојене неком врстом неутралне зоне, једним појасем земље који је ненасељен, већином каквом великом шумом или планином. Такав је случај у чл. 158 Законика који преналша одговорност за злочине на гранична села када се они учине на пустом земљишту између две жупе.

Жупа није појам за настањено место; она је само област која тек у себи има настањених места и земаља, која припадају или појединцима или обласним јединицама мањим од жупе, или самој жупи. По правилу ове последње земље на жупи свакад има у крајевима до Скопља, а од Скопља тек изузетно налазимо шуме и пашњаке гдегде да целој жупи припадају. Па и такве земље изгледа да припадају само селима жупским, а да су градови и трговн изузети, да немају на њима никаквих права.

Када закони говоре о жупи тада не праве никакву разлику између њених саставних делова, то јест између села јер се у погледу тих општих права и дужности села јављају као целина према граду који се тада не рачуна да спада у жупу. Ово важи само дотле док се положај неког села или већег броја не измени каквим специјалним законом, што је готово свакада бивало када се она хрисовуљом поклањају манастирима. Једна жупа може припадати у целости или делимице разним сопственицима, али то не мења правни положај њених становника, били ти сопственици владалац, властела или слободни људи, а ово последње значи да је жупа државна. Али чим је један између њих привилегисан, што не мора свакада, бити случај, а готово је увек бивало случај са манастирима, одмах се и материјални положај жупских сеоских становника мењао. У колико су ти сопственици били повлашћенији, у толико је становницима осталих села било теже одговарати својим обавезама, становницима према сопственицима а овима некада према владаоцу. У томе и почива узрок сељачким нередима и напуштању властеоских па и манастирских имања од стране себара, сељака, који су пребегавали на имања повлашћенијих сопственика и тако гледали да побољшају свој положај.

Како се у оно доба правни субјекти, сем владаоца, могу много лакше разликовати и поделити по својим дужностима

но по својим респективним правима, то ћу и ја почети са оним обавезама које су на жупи лежале. Не треба се изненадити њиховим маленим бројем: то су само дужности које падају на све становнике једне жупе као целине, а они су поред тога и становници једне државе, једног села, чланови једне куће, насељеници на имању једног господара, па и двојице, готово најчешће.

Због ових права и дужности, због прихода владаоца, појединих органа државне власти, и због прихода поданика и постојала је административна подела; права која нису била скопчана са каквом материјалном користи нису ни постојала у оно доба.

Три работе, три кулука у правом смислу те речи, које су лежале на жупи јесу: *понос*, на који је имао право владалац за време путовања по земљи; *приселица* на коју су имали право: владалац на свим земљама, и властела на својим земљама и земљама над којима је имала управу; и *градозиданије* установљено у општем интересу.

Понос царски састојао се у томе што су сви становници жупе морали да му при путовању помажу подвозним средствима на територији своје жупе, и то на ужој територији, а то значи на области села, јер чл. 60 јасно каже: „Цара всак да диже куде камо греде; град всак до жупе, и жупа до жупе, и паки жупа до града“, дакле жупа је одвојена од града у погледу те своје обавезе, која је и на граду почивала, који се није, као што ћемо видети, састојао једино из варошког ужег атара, већ је имао и изван вароши земаља.

Приселица је право властелина којему одговара обавеза становништва да му при путовању пружи хране за људе му и стоку, преноћиште, можда и саму пратњу. Она се нејасно регулише у два члана, у 155 и 156. Први за у будуће забрањује свако право на приселицу сем случаја великога властелина стегоноше, и случаја, како га Новаковић тумачи, када властелин има поред своје земље још и какве њој граничне проније. Из другог члана („на земљи царства ми, рекше на меропшинах, да не узимају властеле приселице ни ину коју плату, разве да плаћају от куће“), који забрањује властели право приселице на владаочевим и државним земљама, изилази да су је они уживали на својим земљама, а да су на осталим све то морали плаћати, али су имали ипак право да захтевају све те услуге. Владалац је имао такође право приселице, регулисано обичајем, а на манастирским селима хрисовуљима.

Градозиданије је некада, према времену, била најтежа дужност. Она почива на целој жупи у ширем смислу а у корист града, који не мора бити баш и сама варош, а у толико што је цела жупа обавезна да свој град одржава у исправном стању. Чл. 127 овако гласи: „Где се град обори или кула, да га направе граждани тога-зи града и жупа

што јест предел тога града". Ова дужност лежи дакле подједнако и на грађанима, те је жупу вероватно мање притискивала, јер је њених ванградских становника било много више но варошких, али је било жупа и таквих које су имале више градова и кула. Жупљани су давали грађу и обичну радну снагу. Како је то сматрано иначе као једна од тежих работа, то је и она често била предмет ослобођавања у случају поклона манастиру, те је у толико теже падала на саме градове и на остала непоклоњена села.

Поред ових дужности било је и права које је жупа уживала. Од ових по правним изворима познајемо само *право на пашу* које се задржало још из старих времена. Чл. 75 регулише га овако: „Жупа жупе да не попаса добитком ништа. Ако ли се најде једно село у то-зи жупе у кога љубо властелина, или јест царства ми, или јест црковно село, или властеличића, оному-зи селу никто да не забрани пасти, да пасе куде и жупа", а чл. 74 наређује да свако село мора са осталима напасти своју стоку на истом месту. Из овога изилази да је свака жупа имала заједничке пашњаке који су стајали на расположењу свим њеним становницима — вероватно са изузетком грађана — и на које су они имали иста права па ма коме вишем господару припадали. Ова пасишта била су један део оног трећег саставног дела жупе и тачно су била ограничена. А да су такве земље постојале и у раније времена, видимо у старијим хрисовуљима, као у једном Владислављевом[1]) где се при ограничавању каже да оно што лежи с једне стране припада жупи, а не селу дакле, а што лежи с друге стране цркви. Као што су онда по правилу тек жупе имале своје испаше, тако их сада имају, или су до скора имала, села под именом испуста.

За сточарство онога доба од важности је била и жиропаћа, али на њу жупа није имала никаквог права, већ је то по чл. 190 била нека врста владаочевог регала који је он на пола делио са властелином који је том жупом управљао. То не значи да се жупа није могла користити њоме, већ значи да је се и тај регал уступао за новац, па је тако и жупа могла или цела узимати жиропаћу и плаћати *жировнину*, или појединн њени становници, јер је право на наплату те таксе веома често уступано манастирима, што значи да се газдинство владаочево и властеле није свакада њиме користило, већ га уступало.

На *колективну одговорност* која се простире на целу жупу налазимо још и у најранијим споменицима. Тако се у хрисовуљу Стевана Првовенчаногa[2]) из првих година XIII века, којим дубровачким трговцима признаје право слободног трговања, предвиђа случај да такав трговац претрпи какву

[1]) Споменик III, 6.

[2]) Miklosich, Monumenta Serbica, Viennae, 1858, XIX.

штету, и наређује жупи или да пронађе учиниоца или да је сама накнади. Доцније је тај круг одговорности сужен на село, као за време Уроша, који у једном од својих трговинских хрисовуља наређује[1]) да такву штету село накнади, ако то већ сам владалац не учини. У једном споменику исте природе поново је жупа одговорна[2]). У доба Душана прво је владалац обавезан да накнади штету па после да се наплаћује од онога који ју је начинио, ако га нађе[3]).

О нарочитој врсти жупа, о крајиштима, жупама на граници државне области, овде се нема шта рећи; о њима ће више бити говора у трећем делу, о властима.

СЕЛО.

Најмање јединице државне обласне поделе — поред градова и тргова, који су друге врсте — јесу *села,* која, као и жупе, имају један јавно-правни карактер, а од жупе се разликују и по томе што нису само обласни појам већ и једно насељено место које се даље обласно не дели, јер засеоци, који су слични предграђима, немају никаквог јавно-правног карактера.

Село је у правима и дужностима најбогатији субјект. Оно је најважнија самостална обласна јединица која владаоцу, властели, цркви, властима као јемац за њихова права — која су у ствари била примања, приходи — стоји. Село је у највише случајева круг на који пада кривична одговорност и дужност накнаде штете.

Зато ћемо село прво посматрати, после неких општих напомена, као објекат разних обавеза, кулука и данака, затим као носиоца права и привилегија, па најзад као јединицу која одговара грађански и кривично.

Као настањено место и обласна јединица свако село има своје *име* које води од потока, брда, свога топографског облика, положаја, или од које своје породице. Званично село се зна само по имену, а границе му се помињу у изворима само када је то потребно, а то обично бива у случају поклона цркви или манастиру када се граничи са непоклоњеним селима.

Зашто је познавање граница било тако важно ја сам већ нагласио, али је то код села било много важније јер је оно субјекат са много више права и привилегија, и објекат на коме почива много разноликих дужности, а поред тога у највише кривичних и грађанских случајева оно одговара. Ово је ограничење било изгледа један важан задатак управних и

[1]) Ibidem, LIII.

[2]) Ibidem, LXXXI.

[3]) Ibid. CXXVII.

судских власти, а било је свакада веома пажљиво извођено. *Границе* између села нису биле свакада тако природне као код жупа, те се морала често провлачити вештачка граница. За углове, тачке прелома употребљавани су или стални објекти, као воденице, каменоломи, куће, стражаре, пастирске колибе, упадљива велика и стара дрвета, или јаки камени стубови, већином од мермера, који су побијани у земљу. Сама гранична линија, синор, ишла је потоком, ивицом шуме, планинским гребеном, обалом реке или језера, путем. Површински објекти или се придају цели једном селу или се деле, као што се у једном хрисовуљу помиње да је једно језеро дато пола селу а пола цркви, или да је гранични камен ударен усред језера, јер својина вода повлачи знатна права а понекада и дужности за сопственика.

Колико је по ондашњи правни живот познавање ових граница, не само због својине, било од велике важности види се и по томе што се у неким хрисовуљима помиње цео поступак, судски и административни, у споровима око сеоских граница и њихових имања.

Тим важним предметом спора бави се и сам Законик у чл. 79 где каже: „А за међе и за земљу што се потворају села међу собом, да иште судом от светаго краља кади си је преставил...“ и у чл. 80 „За међе селске да даду обоји који ишту сведоке, он половину а он половину по закону; да куде реку сведоци, тогова-зи да јест“, из чега изилази јасно да је ово била нека врста пороте. У дечанском хрисовуљу[1]) налазимо извештај о раду једног таквог суда: краљ је био послао две судије и са њима 24 сведока да повуку границу између села Средне и Кузмине. А има сачуван акт где се помиње такав један спор између манастира Хиландара и села Косорићи, и том је приликом владалац у наредби приставу изнео и поступак суда[2]). Доцније се на лице места упућују челници и кефалије, административни органи, на место судија.

Као управна област село је најмања јединица, са кнезом на челу.

Село је било исто тако најмања обласна јединица и за канонско право. Обласна организација цркве почива на епископијама, чији су делови парохије, нурије, које се поклапају са селима, јер Законик у чл. 11 наређује: „И светитељије да поставе духовници по всех инорijах, по градовех и по селах“.

Село се даље не дели ни у ком погледу. Истина је да има доста села са засеоцима, па се налазе села и са по два засеока, као Храстовница која је имала два, Прилепи и Преки Луг који су оба били толико велики колико и само село[1]), — али таква подела нема никаквог значаја по јавно правне одношаје. Исти је случај и са селиштима, т. ј. напуштеним, вољом или, пре, казном, агломерацијама сеоским.

[1]) Милош С. Милојевић, Дечанске хрисовуље, Гласник 2. од. XII, Београд 1880, 26.

[2]) Законски Споменици, стр. 397.

Село као територијална јединица било је састављено из *две врсте земаља*: једне су оне које су биле у појединачној својини, и оне не би имале никакве везе са јавним правом када ово не би био Средњи Век; друге су заједничко, селско имање које не мора безусловно престављати земљиште, већ може бити и какво право уживања. У сваком случају ова је некретна својина била скопчана са каквом њом одговарајућом работом или са неким данком.

Земље које се налазе у појединачној својини могу припадати различитим сопственицима: држави, владаоцу, цркви, властели, манастирима као и самим себрима, сељацима, пастирима или занатлијама. Цело село или један део његов могу припадати само једном од виших баштиника, као што су властелин или манастир, апстрахујемо остале. Али такво стање нема утицаја по заједничке данке и работе и права сем случаја специјалног ослобођења оног дела који припада вишим баштиницима. Сваки такав део може бити предмет правних послова, приватне и јавно-правне природе, а да не ремети дотадашњи однос осталих делова, па ни свој према њима.

У селу, даље, могу постојати и парцеле које припадају становницима осталих села — то би била нека врста двовласника — а те су земље обично или *купљенице* или *прћије*, мирази. У овом је случају важно да те парцеле уживају неку врсту екстериторијалности сеоске, као што се то види из Душанова хрисовуља манастиру св. Арханђела Михаила и Гаврила у Призрену[2]) где је прописано да работе, данци итд. прописани за манастиру у поклоњеним селима поклоњене људе не важе за горе поменуте парцеле, то јест за оне којих су сопственици сељаци из непоклоњених села, док, напротив, важе за парцеле које становници поклоњених села имају негде у непоклоњеним селима, будући да је у овим поклонима од важности био једино лични моменат.

Све су ово моменти о којима су разне власти имале дужност да воде неку врсту евиденције.

Као селску *заједничку својину* ваља поменути на прво место *пашњаке*, иако у самом Законику о њима за села нема изричних прописа већ тек за целу жупу, јер се из многих места у изворима може закључити да су и села веома често имала своје селске пашњаке; овоме иду у прилог и прописи у самоме Законику који говоре о путовањима пастира и о таксама за напасање стоке. У горе поменутоме хрисовуљу Душановом за извесна поклоњена села одвајају се и ограничавају пашњаци.

Већ је редовнији случај био да села имају *планине и шуме*, али то већ није била својина колективна већ нека

[1]) Дечанске хрисовуље, 11 и 12.

[2]) Гласник XV.

врста зоне утицаја, која је целоме селу припадала, како сељацима тако и господарима, властели или манастиру. Једини су они имали право да је присвајају крчењем и да у њима секу дрва за своје потребе. Тако видимо да је краљ Милутин селу Уљарима, које је поклонио манастиру Хилендару[1]) 1318 године, уступио та права у шумама које су делом припадале архиепископу, дозволио им сечу за грађу и огрев и признао баштинско право на оне просторије које у тој шуми искрче и заграде.

Поред овога имала су села и разне *правине*, али се не зна тачно шта то значи и шта те правине садрже; највероватније је да су то била права, неке изузетне повластице, које села по правилу и редовно немају, скуп свих разноликих у ранија времена признатих им права. Судећи по неким изворима изгледало би као да то нису имовинска права, већ пре разне врсте ужитака, или нека врста колективних регала палих у руке себара. По другим хрисовуљима судећи изгледа да је власник тих правина био у ствари виши господар села, али да су биле такве природе да их је могао уживати само преко себара, сељана. У хрисовуљу из 1353[2]) којим се митрополиту Јакову поклања једна црква са много земаља, налазимо после обичних предмета поклона, као што су њиве, ливаде, људе, и извесне од тих правина: „виноградe, воденице, купљенице, задушнине, ловишта и просто речено све правине". Дечанским хрисовуљом добио је манастир око 30 рибара а са њима рибарску правину на језеру, ловиште, један део језера да си имају. Доцније ће се видети да виногради нису биле никакве правине, а да су се све правине биле развиле из владаочевих регала делом, делом су представљале сваку изузетну привредну грану у селу, поред повластица у правом смислу те речи.

Као закључак можемо рећи да су *саставни делови села*, али не свакога, били ови: *земље које су припадале појединцима, колективна својина, земље* које нису ниједном појединцу припадале, али *које је сваки могао присвајати*, и најзад *разне врсте ужитака* привредне природе.

Једна нарочита подела села на две врсте долази од претежног привредног занимања њиховог становништва, а зависи донекле и од положаја самога села, тако да она услед тога имају различита права и дужности.

Прву групу образују обична *земљорадничка села*, села у правом смислу те речи, села на која правни извори свакада мисле када их помињу без даље ознаке, села чији се мештани баве поглавито обрадом земље и другим гранама привреде као споредним занимањем. Другу групу представљају *сточарска села* или *катуни*, која су, иако бројем мања, ипак,

[1]) Споменик III, 24.

[2]) Гласник XXIV, 244.

може бити, била од већег значаја по народну привреду која је онда била у знаку сточарства. Ти су катуни били седиште *влаха и арбанаса*, два племена која су се још од давнине бавила сточарством у тим крајевима. Новаковић[1]) каже да су власи оно племе које је своје румунско име задржало и које се данас зове куцовласима, једна мешавина, више мање, између староседелаца и Римљана; арбанаси су староседеоци са западног дела полуострва. Али се у то доба реч *власи* употребљавала једино, поред речи *станици, пастири*, да означи сточаре, иако се њима на супрот некада помињу и арбанаси у изворима, а све те речи служе једино да означе сељане који нису мерописи, то јест који нису земљорадници, који се неки пут зову и Србљи, а они остали Власи, као што се њихово село под именом *катуна* некад противставља редовном типу села, *меропшини*.

Сточарска села налазе се већином у планинама где има великих и бујних пашњака. Земљорадњом се нису бавила једно што сам предео није био подесан за такву привреду, друго што су водила више мање номадски живот. Тип њихових села изгледа да је био тип данашњих бачија. Али не треба мислити да су редовно и сва села и сви сељани у оно доба излазили с пролећа у брда и с јесени се враћали у жупније крајеве; могли су они и у удаљеније крајеве ићи на зимовање, као што су могли цео свој живот баш у своме селу провести, — све је зависило од прилика. Изгледа да су та стална, и та летња станишта била звана катуни. А како је било и више мање сталних насеља влаха, то су њихова села брижљиво обележена и ограничена; из дечанског хрисовуља види се да су била мања пространством. Њихови зимовници нису били стални, будући да су имали право да под извесним условима проводе зиму где хоће.

Само не треба мислити да није било пастирских села са истим начином живота који је владао и код меропаха, земљорадника: постепених прелаза из једног занимања у друго било је, а ни само сточарство није свакада искључивало земљоранички тип села и живота. Исто је тако било села у којима је поред влаха било и меропаха као и меропашких села са извесним бројем влаха. Исто би тако погрешно било мислити да су пастири били везани за планине, јер ни данас сточарство није безусловно везано за висиие, за брда, — јер планина ни данас не значи брдо, већ пре шуму, или тачније предео у коме нема кућа са осталим зградама, дворишта, предео где се налазе само трла[2])

Између меропаха и влаха постојао је известан антагонизам због у неколико повољнијег положаја влаха и због неких

[1]) Новаковић, Душанов Законик, стр. 192.

[2]) Мисача је давно била планина за село Врбицу; до пре неког времена ту су била врбичка трла; данас је то право село.

њихових права која су штетила интересе меропаха. Бојеви међу њима нису били ретки. И сам се Законик бави њима и такве битке кажњава великим казнама.

Једно село, било земљорадничко или сточарско, јесте јединица која има заједничка права и дужности, која колективно одговара грађански и кривично. Њихове дужности, работе могу се поделити у две групе: једне су активне, работе у правом смислу, друге су пасивне и оне се састоје у трпљењу нечије радње, у обавези да трећим лицима дозвољавају искоришћење њихових права. У општу групу работа долазе *стражарење, преноћиште, преданак, бивакованье, послаништво, приселица, зимованье*, а поред тога и *колективно јемство*. У последњем случају село је или деликвент, или стварни или презумптивни проузроковач штете; у кривицама оно се обично веома строго кажњава а у питањима накнаде штете одговара својом имаовином.

Стражарење је било уведено у општем интересу и може бити двојако: једном је село обавезно само да да стражаре, у другом случају оно мора и саму стражарску службу организовати, када је оно једино и одговорно. Први је случај предвиђен чл. 157 по коме свако село мора преставнику власти, који је овде кефалија, дати известан број стражара; ови су под његовим заповестима, а он сам организује саму стражарску службу. Као и од сваке друге обавезе, село је могло бити ослобођено и од ове врсте стражарења, као што видимо у хрисовуљу Хилендару којим Милутин ослобађа једно село које је раније због Грка давало стражу, али под условом да шаље једног човека да у манастирском пристаништу чува стражу[1]); и у многобројним другим.

Другим случајем стражарења бави се чл. 158, који наређује за случај да се између две жупе налазе пуста ненасељена места да оближња села сама чувају стражу на томе појасу. Та села одговарају за све што се пролазницима деси ако је стража рђаво организована или је никако и нема.

Стражари су били дужни, ако то путници устраже, да их прате од једне страже до друге (чл. 160).

Таква места на којима су биле страже звала су се *стража* или *стражиште*, (напуштене стражаре) а састојала су се из зграда и других згода за преноћиште и одмор путника и каравана, за смештај робе.

Преноћиште. Чл 159 наређује у овоме погледу још једну дужност селу: оно мора свакада примити на преноћиште путника и његову робу. Не зна се да ли је за сам непријем постојала каква казна, али се село кажњавало ако услед непријема путник преноћи ван села и претрпи какву штету, а о томе ће бити говора доцније.

Исто тако право на преноћиште имали су по чл. 187 цар, царица, стада и коњи цареви, али за разлику од преноћишта обичних путника, за овим путницима забрањено је пастирима да се ради преноћишта задржавају у истим тим селима, и то под претњом велике казне, оштете.

Преданак је била обавеза села да прими на одмарање пастире, али је било слободно да одбије оне који би за првима дошли у истој намери: ти су морали ићи даље и у наредном селу се одмарати, које пре тога није имало на одмору никакве пастире са стадима. Остану ли ипак на одмору у таквом селу плаћају селу што су попасли, поред тога и казну од које пола селу а пола владаоцу.

Бивакованье. Чл. 135 дозвољава војсци да се ради одмарања задржава у селима, али, као и у горњем случају, забрањује другим трупама које за првима иду да се у истом селу одмарају. Казна, ни права ни накнада, није предвиђена што изненађује када је познато да у тим питањима ни за владаоца нема изузетка.

Приселица. Из чл. 57, 125, 135 и 166 изгледа да се може закључити да је властелин имао некакво право гостовања, али само на својим земљама, у својим селима. Чл. 133 наређује такође целом селу да даде приселицу владаочевом посланику, као и посланику кога страног владара, а то значи да му даде хране за људе и стоку, преноћиште, „да му се чини част“, те се може закључити да се у томе уопште и свака приселица састојала. Али приселица није била само лична. И по самом Законику и по многим местима у хрисовуљима, као да на приселицу имају право и сва она лица која се старају о владаочевој стоци, коњима, псима, соколима, свињама и т. д.; тако су себри-сељаци једном приликом ослобођени војске, ексарха, подарка ког било, сем позоба ... а псару да дају или ручак или вечеру, како га време затекне[1])

Зимованье. Да је сточарство било од великог значаја у старој српској држави види се већ и по томе што је право на зимованье било опште познато начело које се могло истаћи према свакоме сопственику испаша, па можда и сена. Доказа има у многим хрисовуљима па и у самом Законику. У једном хрисовуљу из 1353 године видимо да нису само власи били пастири, већ да их је било и Србаља: по њему пастири имају право да зимују и на црквеним земљама, разуме се плаћајући травнину[2]), а да то није био изузетак видимо и из хрисовуља из године 1348 по коме пастир када застане на црквеној земљи не плаћа никакву казну, коју би платио у случају чл. 76, сем случаја насиља, већ једино накнаду за попашу, одређену таксу[3]). Али у једном много ранијем хрисовуљу, Владисављевом[4]) цркви св. Николе, читамо да Арбанасин нема

[1]) Споменик III, с. 11.

[1]) Споменик III, стр. 29.

[2]) Гласник XXIV, 246.

[3]) Гласник XV, 301.

[4]) Monumenta Serbica, XXXII.

право да зимује на њеним земљама, што значи једну повластицу тих села. По једном месту у дечанском хрисовуљу изгледа да тога права уопште никако нису ни уживала ни према коме она села која су била већ добила велике пашњаке за ту сврху, као у њој поменута два села. Тако је и манастир Жича био добио неколико села којима је то опште право било одузето, јер им је истим актом Првовенчани поклонио неке земље на Котленику, једне као летње, друге као зимње пашњаке[1]). Величина *травнине*, то јест накнаде за зимовање и попашу, одређена је у самом Законику, по чијем чл. 197. пастири плаћају властелину на чије земље дођу да зимују од прилике од 100 грла по једно. По Дечанском хрисовуљу плаћало се нешто више.

Ја сам работе поделио на личне, сеоске и жупске, зато што изгледа да су се извесне разрезивале на целу жупу, друге на цело село и т д. односно да се водило рачуна да редом сва села, односно све куће учествују у њима, па се зато оне помињу на разним местима.

Колективна одговорност села може бити *кривична* у случају крађе, противзаконог ковања новца и у случају боја између села, а као *грађанска* постоји у облику накнаде штете у случају паљевине, недозвољеног или одбијеног преноћишта, недовољне или никакве страже, и, раније, у случају да трговац ма какву штету претрпи.

Чл. 145 забрањује крађе и разбојништва и чини све село одговорним ако се у њему нађе крадљивац или разбојник. Казна је веома строга и састоји се из конфискације целе имаовине сељана а они се сами расељавају. Шта са таквима бива Законик нигде не каже, али је вероватно да они сносе извесну материјалну capitis deminutio и да се морају другим сељацима или властели и манастирима предавати као обични надничари, о чему има потврде у Душановом помињаном хрисовуљу манастиру Св. Арх. Михаила и Гаврила где се наређује да *расејаници* раде као и док су били код властеле..

По чл. 169 иста казна погађа село ако се на његовој области нађе златар да кује новце, јер је то била привилегија јединих градова и неких тргова. Разлика између та два случаја, судећи по гласу текста, састојала се у томе што је у првом случају село постајало државно, а у другом је остајало властелиново и даље, али без радника.

Дешавало се често да се села око граница и имања заваде и воде крваве борбе. Како је то било од штете и по власника села а и по саму државу, то се такви случајеви кажњавају *пошком*, општом казном за бој, у корист властелина пола а пола у корист владаоца; сама потка износила је за села 50 а за катуне 100 перпера (чл. 77). У Босни се бој у то време кажњавао конфискацијом, зашто имамо примера у

[1]) Monumenta Serbica XVIII.

једном Тврtковом хрисовуљу где каже да је сељаке села Коло због боја, у коме је остало шест мртвих, растерао а земљу себи присвојио[1]).

Грађанска одговорност села јавља се у обавези накнаде штете, и то већином у случају невршења својих обавеза. То су они прописи из чл. 158 и 159. Када пролазници и путници претрпе какву штету, село је дужно да им је накнади јер се сматра да је не би било да су они добро или уопште да су организовали и држали страже. Недозвољавање путницима да преноће у селу повлачи накнаду штете само ако путник услед тога преноћи ван села и какву штету претрпи. Чисто грађанска накнада штете у колико није никаква казна за какву омисију, види се у два случаја: по чл. 99 село је дужно да пронађе паликућу и да га преда властима или да накнади штету у случају да се у селу упали кућа, гумно, сено или слама итд. Најзад, али само у доба Уроша, село је дужно накнадити трговцу ма какву штету коју он претрпи; доцније је то била дужност целе жупе.

ГРАД.

Град је био центар жупе и седишта свих власти, а нарочито судије и кефалије. Чл. 127 каже „и жупа што јест предел тога града“, иначе је варош, град, један обласни појам сасвим одвојен од жупе, која је опет општи, скупни појам за своје саставне делове, а то су била само села, јер град лежи само територијално у жупи, али се он готово никад под жупом не подразумева. У споменицима се жупи вазда противставља град, а села подразумевају. Када се поклања жупа поклањају се села, а не град. За то има непосредних доказа у многим хрисовуљима, а посредних и у Законику где се у чл. 103 прописују таксе за пренос тих великих имања: за село 30 перпера, за жупу 30 перпера од села, а за град коњ и свита.

Поред овога град се разликује од остале жупе и по своме трговачко-занатлиском карактеру, што не значи да у њему није било меропаха, себара, отрока, јер се чак, томе на супрот, може тврдити да су баш у градовима становали отроци људи без куће и кућишта и стојећи под влашћу осталих грађана, и себри у правом смислу, т. ј. слободни људи, али такви који нису ни меропси, ни власи, нити занатлије.

Како је град центар привредног живота то међу његовим становницима налазимо у највећем броју занатлије. Између осам људи које је краљ Урош био поклонио Хиландару[2]) налазимо коваче, клобучаре, златаре, обућаре, кројаче, а сви

[1]) Mon. Serbica, CCXI.

[2]) Monumenta Serbica LXII.

су они били из подграђа града Штипа. Занати су се, као и трговина, много више рентирали у варошима које су биле и место тргова или вашара или чешћих пијачних дана, ако већ трг није био сталан.

Сваки град има своје *име* које је некада исто које и жупа носи. Исто име носе и сви остали саставни делови града када процес развијања није дотле дошао да се неки део њихов развио у самостално насељено место.

Уопште, али не свакада, област једнога града састојала се из три дела: сам *град*, тврђава или варош, *предграђе* или како се онда већином због свога положаја према граду *подграђе* звало, и *околина* или *градска земља*.

Град у ужем смислу, онај део који се налазио унутар градских зидова или око њих, састојао се, као и данас свака паланка, из приватних зграда, јавних зграда, радионица, дућана, стоваришта, магаза, гостионица којих је свака варош морала имати, данашњих вила са баштама, па и кућа за издавање[1]). Приватно-правни карактер ових имања био је разноврстан: као што су могла бити властеоска баштина, тако се дешавало да су и својина обичних себара, слободних људи, или сокалника и других мајстора, занатлија, имања која је владалац могао поклонити властели или манастирима, ако су баштина таквих људи који се могу поклањати.

Подграђе, други круг који се у развитку правога града у варош образовао, носи исти карактер као и град и налази се изван зидова, на ове наслоњен, а неки пут и удаљен од овога. Ово је подграђе некада, према приликама, било село, или мала каквог села. У једном хрисовуљу[2]) налазимо леп пример за тако довршен процес одвајања: манастир Пантелеимон био је добио међу разним селима и село Подграђе; у XIV веку Стеван Остојић био је поклонио браћи Драгишићима, поред осталога, и у жупи Глаж град Глаж и испод њега варош Сриду и село Подграђе[3])

Околина, или градска земља, јесте трећи саставни део једнога града. Она је потпуно слична сеоској земљи у колико се састоји из имања за обделавање, и служи градским становницима за исти циљ за који меропсима. Имало је градова који су задржали чист карактер тврдиње, или јаког занатлиског и трговачког центра, те нису ни имали такве околине, али да их је већина имала служи као доказ и сам Законик који се њоме у неколико чланова бави. Тако чл. 126 каже „Градска земља што је около града, што се на њој гуси или украде, да плати то-зи все околина". У чл. 124 и 137, потврђују се све простагме и хрисовуље, у првоме грчких освојених градова, у другоме српских, и све оно што им је као

[1]) Примери доцније у глави о приватној некретној својини.
[2]) Гласник XXIV, 273.
[3]) Monumenta Serbica, CCCLIII.

привилегија или земља поклоњено. У погледу приватнога права на овој околини имамо две врсте земаља: једне су приватна појединачна својина, друге су сличне пашњацима или шумама и припадају целом граду. То се бар може видети из једног хрисовуља којим је властелин Иванко, поред осталога, и неколико парцела и винограда изван града од грађана био купио[1]). Овај се трећи део одликује и по томе што некада самостално одговара за на њему почињена недела.

Иако је поклањање целих градова било ретко, ипак је јасно да је и град са свим својим саставним деловима морао бити тачно одвојен и ограничен од осталих обласних јединица.

Као жупа, као село, тако је и град био и целина једна која има права и дужности, само је он био много повлашћенији, нарочито упоређен са селима. Кривична колективна одговорност у граду може се рећи да није постојала; неколико пута само град је дужан да накнади штету.

Обавезе које на граду леже јесу: *градозиданије, понос цара* и *продаја намирница у пола цене кефалији*.

Градозиданије, услед тога што су у жупи многа села била од њега ослобођена, падало је често теже на грађане но на сељане (чл. 127). Ова је обавеза лежала само на поданицима а не и на странцима, што се може закључити из околности да су они учествовали у тој работи само када су имали своје баштине, као што је то кнез Лазар једном приликом прописао[2]). Изгледа да су грађани давали и некакве страже, али о томе нема непосредних доказа сем неколико хрисовуља у којима стоји да су Дубровчани ослобођени од градозиданија и давања страже[3]).

Понос цара регулисан је чл. 60 и теже је падао на град но на жупу и њена села: сам понос није могао бити тако тежак, али је задржавање владаочево и његове пратње у градовима изазивало велике трошкове, јер се он по селима није могао радо задржавати.

Продаја у пола цене пшенице, вина и меса кефалији регулисана је у чл. 63 и може се сматрати као нека врста плате кефалији, плате коју је он на тај начин од грађана добијао што је, вероватно на ком другом месту, одређену количину тих намирница куповао, и то у пола пијачне цене.

Насупрот овим обавезама и дужностима можемо поменути и неколико права и привилегија градова. Тако чл. 125 изрично забрањује приселицу у градовима: они нису обавезни да примају ни властелу нити какве чиновнике, то јест да се о своме трошку старају о његовом боравку, стану, храни и т. д. Тај члан наређује да сваки који дође у град, био он мали човек или велики, то јест властелин или какав чиновник

[1]) Споменик III, 3.
[2])Monumenta Serbica, CXCV
[3]) Гласник XXVI, 196

државни или црквени, иде у гостионицу а од грађана не сме ништа тражити. Овај нам члан показује да се приселица није састојала само у материјалним давањима, већ и у чувању саме пратње и пртљага, робе, и т. д., јер он наређује стањанину, гостиничару, да је чува и чини га одговорним за све што му путник преда. — По чл. 170 у градовима се смеју бавити златари и ковати новац и израђивати и остале потребе од сребра и злата. Да су велики градови искоришћавали то право, налазимо доказа у многим новцима који носе назив разних градова, али како је финансиска страна тога ковања новца била регулисана између владаоца и златара, а можда и градова то нам није познато.

Поред заједничких права и дужности налазимо и колективну одговорност у кривичним делима као знак обласне јединице, а баш тај знак код градова не сретамо. На селу је услед развијеног породично-задружног и заједничког живота, услед одсуства јаче државне власта и могла бити заведена колективна кривична одговорност, али је у варошима сваки за себе живио, индивидуалност је расла, промет је био жив, те је солидарност постала немогућа, у крајњем случају неправедна. Поред тога у граду је било и разноликих власти којима је прва дужност били да се старају о јавној безбедности. Ипак је и у граду постојала колективна кривична одговорност у једном случају: када у граду кујунџија *тајно* кује новац, град плаћа казну колику владалац одреди. У једном другом случају градска земља одговара за накнаду штете: по чл. 126 становници околине накнађују штету услед крађе нли разбојништва.

ТРГ.

Поред града који има свака жупа, дешава се да по нека жупа има и трг и то у смислу и значењу места, а не извесног пијачног дана у месецу или години. У споменицама ваља разликовати три значења ове речи: једном реч трг значи место, насеље, и у томе нас смислу он овде интересује; други пут дан и нечије право да на одређеном месту држи трг, то јест пијачни дан; и најзад приход таквог једног пијачног дана, таквог једног вашара, или таквог једног тржишног дана. Овакав трг, који је само место, изгледа да би се равнао у неколико нашим доскорашњим вашариштима, на којима је било готових зграда за трговце и њихову робу, за занатлије итд.

Обично су се град и трг на једном истом месту налазили када је то био велики град, али је то често било и само какво село са правом да држи трг, па се тржишно место претворило у самосталну обласну јединицу. Нема непосредних доказа да су и тргови били ограничавани, али је то јасно због принципа колективне одговорности која је

некада и за тргове важила, Ни трг није био проста обласна јединица већ је као и варош и село имао својих саставних делова: поред самог трга у ужем смислу под тим се именом разумеју и земље које су му припадале а које се тада обично називају правинама. И трг је могао бити предмет поклона као и село. Тако монахиња Евгенија поклања манастиру св. Пантелеиомона трг Копорићи са земљама, са правинама као што је то све ограничено[1]). Значајан је и један хрисовуљ деспота Ђурђа[2]) којим Радичу потврђује разне баштине, па му потврђује и трг Дебрц и панађур о празнику светаго Панделеиомона и село које прилага к тргу Дебрцу Прхово. Друга реч значи пијачни дан а не више насељено место, а тиме хоће да се каже да Радич тога дана прикуља за себе све тржишне приходе. Ово нас место учи да се трг могао поклањати и без права на тржишне приходе, да је трг обласна јединица, да има и изван свога ужег атара још и један шири атар који не мора бити само земља већ и читаво село. Разуме се да су много чешће поклањани само приходи са тргова него сами тргови. Ка што је трг могао имати села под собом тако је било и села са тргом; у хрисовуљу којим се поклања село Крушево са тргом[3]) та реч значи данашње вашариште и право прикупљања такса, а цео пример преставља степен у развитку тргова, који су доцније ступали на место села и од њих стварали градове.

Као део државне области трг је једно од најважнијих насељених места, не само због извесних својих привилегаја већ нарочито због својих житеља и многих странаца који су се у њему трговине ради бавили. Као важна трговачка места тргови су имали и нарочите чиновнике који су наплаћивали царинске, трговинске и тржишне таксе.

Са апсолутном сигурношћу не може се много рећи о правима и дужностима тргова. Поред градова и тргови су имали право по Законику да држе златаре и да кују новце. Општа стражарска дужност изгледа да је и за тргове постојала, јер тек у понеким хрисовуљима сретамо да се они те дужности ослобођавају.

---

1) Гласник XXIV, 272.

2) Споменик III, 3.

3) Српска Краљ. Академија, Споменик IV, 1890 Светостефанска хрисовуља, 5. За овај крисовуљ Јован Радонић тврди да је фалсификат (Летопис 183); али како он није и целом својом садржином лажан, већ пре само својом формом. то се ја ипак њиме служим као оргиналом.

ГЛАВА ДРУГА

ПРИВАТНА СВОЈИНА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ. ОБЛИЦИ НЕПОКРЕТНОГ ИМАЊА.

Када у старој српској држави владаоца и државу обухватимо у један појам и посматрамо као једно правно лице, тада се може рећи да се сва непокретна својина делила на државну и приватну. Обе се те групе дају даље делити на мање, тако да се последњи облици државне својине претварају и прелазе у приватну својину и обратно. У групу приватне некретне својине долазе све оне земље којима њихов власник може слободно да располаже, слободно у границама закона, не наносећи тиме штете ни држави ни коме трећем лицу. Државна непокретна својина била би она над којом је владалац имао неограничено право располагања, а у ту групу спада све што се може замислити као објект непокретне својине: необрађене и ненасељене земље, планине, вароши, градови, воде, обрађена, насељена земља, села па и целе жупе. Како је то право располагања било разне природе, то је јасно да је приватна некретна својина могла бити предмет државне. Оваква се подела не би могла назвати ни подела по пореклу, јер чак и земље које су једном изишле из државне својине, ипак остају њој на расположењу, а земље које су још у државној својини стоје на слободном располагању појединаца, разних нижих титулара.

Када се различити облици некретне својине посматрају са гледишта обима права располагања, и тада налазимо две групе; једна је скопчана са неограниченим правом располагања, друга са више или мање ограниченим, и јавља се или као просто право уживања или као својина са многим и разноврсним теретима али са пуним правом располагања. У том случају имамо властеоску баштину, властеоску проније и себарску баштину. Докле први располаже својим имањем донекле као са покретном ствари, дотле је други само јавноправни власник њен, а то значи да има једино право уживања, а трећи се власник одликује од прве двојице што над собом има властеоску баштину или њој равну чијем власнику дугује разне кулуке и данке иако сам баштином својом слободно може располагати.

Са гледишта броја власника или уживалаца налазимо две врсте баштине: појединачну и колективну својину. Последња се дели на две групе: субјект је или заједница приватнога права или јавнога.

Из до сада реченога изилази да, посматрајући са разних тачака гледишта, налазимо да је било у старој српској држави три врсте некретне својине: земље које припадају држави у толико што она њима располаже, земље које припадају некоме власнику који има неограничено право располагања под извесним условима, и најзад земље на којима неко има једино право уживања.

Из овога се већ довољно види да у старој српској држави данашње право непокретне својине није постојало, сем извесних изузетака, како се то до сада схватало.

Новаковић[1]) се о овоме овако изјашњава од прилике: Са гледишта својине или власничког права сва је земља била државна или властеоска, односно црквена, или је била проније. У прву групу долази земља која је припадала држави или владаоцу што је онда било једно исто. У тој групи налазимо тек на мале баштине слободних људи које још нису постале део црквене, властеоске баштине или проније; њихово је право својине остало недирнуто, али нису имали привилегија већ су кулучили цару као своме господару. Од овога општег некретног имања мора се издвојити владаочева приватна некретна својина коју је он са својом породицом или она сама, као приватну баштину уживао и која по томе спада у исту групу са властеоском баштином. Не удећи баштинском праву појединаца могао је владалац таква села поклонити у баштину (овога пута неограничену) цркви или властели, што и јесте чинио хрисовуљима. Ова је цесија значила да црква или властелин имају непосредно баштинско (својинско) право на необрађеном земљишту поклоњене земље, могли су га населити или по својој вољи са њиме располагати; мале баштинске парцеле и имања остајала су недирнута и непромењена као и колективна некретна својина. Хрисовуљима је нарочито право на данке и кулуке пренашано са владаоца на властелу односно на цркву. — Другу групу образују властеоске односно црквене баштине са извесним привилегијама, и, нарочито прве са извесним дужностима према владаоцу и држави. Ова су имања долазила у њихову својину стварно без икаква основа, или су их тек помоћу хрисовуља добијали. Када се једном наслеђе прекине, та имања поново падају у прву групу. Лично имање владаочево и његове породице долази такође у ту групу. Са тим баштинским правом — то је била његова одлика — било је скопчано најнеограниченије право располагања као са каквим другим објектом, али под условом да не уди потчињеној баштини. То је исто право имао и власник потчињене баштине, само њиме није смео удити своме господару. Под тим су условима живила оба баштинска власника. — У трећој

[1]) Српска Краљ. Академија, Глас I, 1887, Стојан Новаковић, Пронијари и баштиници, 53-57.

групи налазимо само проније. У проније као и у баштину давао је владалац опет оне земље из прве групе, али овога пута само властели. Земља је давана на извесно време или на живот. Због своје природе пронија није могла бити наслеђена, и свакада се враћала после смрти свога титулара у својину владаочеву, који ју је тада и наследницима могао поново дати у проније. По историји судећи изгледа да је се то стварно и догађало, ако не и правно, бар код великих проније из којих су после смрти Душанове развили се моћни провинцијални управници. Пронијарско право које је било плата и награда, накнада за војну и управну службу — ако већ није престављало награду за какву већ учињену услугу — не треба мешати са баштинским правом од кога се потпуно разликовало. Са пронијом се давало само право на извесне кулуке и данке, и то у много мањој мери

Као што се види ни Новаковић није успео да нађе место себарској баштини, потчињеној, зависној некретној својини која је баш била срж и основа система непокретне својине у старој српској држави, јер се она налази у појму сваке врсте некретне својине.

Из овога се даље види да је апсолутно немогуће оперисати са данашњим појмовима из ове области грађанског права: ни један појам не само да нема своје потпуно значење него му је оно у оно време било сасвим супротно данашњем и то веома често.

Ваља још напоменути да реч баштина којом се тако дуго и много оперисало не значи готово ништа, јер би највише могла значити својину на супрот пронији, која је значила право уживања, неке врсте службености јавно правне природе.

У старој српској држави власник све земље, обрађене и необрађене, био је једино владалац, и то јавно правни власник у данашњем смислу, док је фактички и приватно-правни власник био онај који је ма какво право уживања на њој имао, било то право скопчано са ширим или ужим својинским правом; тако су сви остали у ствари били једино уживаоци области, имања, парцела са ширим или ужим правом располагања, у већој или мањој потчињености према владаоцу или оним лицима на која је он своја јавно-правна потраживања ма на какав начин био пренео. Данашња својина на непокретностима изгледа да је постојала једино на зградама у варошима, и на мањим варошким плацевима, авлијама и баштама, како се до данас на ово питање гледало.

Зато што се владалац сматра за власника све земље, а то зато што је он оличење државе, себри, огроман део народа, део земљораднички, сточарски, занатлиски, који фактички обрађује поједине парцеле и делове те земље, дугује владаоцу односно држави извесне данке и работе. Властела зато што врше један део јавних дужности владаочевих, то јест државних, војних, управних и судских, уживају са тих себарских имања један део владаочевих односно државних прихода; манастири из сличних разлога у колико је природа њиховога делања данашње социјално-политичке природе. Главно је да ради отправљања државних послова и подмирења њених потреба прибирање тих прихода никада не буде доведено у питање, а ко ће та имања обделавати, то је споредно, те отуда долази условно неограничено право располагања тим имањима и код себара и код властеле. Само реална социјална еволуција и ондашње државно — војно, економско и финансиско — уређење створили су квази-баштанска права владаоца, властеле и манастира. Прави и једини власник био је себар. И ако шта треба назвати баштином, то је та себарска, меропашка, слободних људи баштина, док је властеоска баштина пре једно веома широко наследно право уживања, и то деривативно право у колико је стечено поклоном од владаоца, или оригинално у колико је стечено фактичким путем, историском еволуцијом, и онда регулисано и ограничено. Историски прво су били власници земље они који су је обделавали, па су тек владаоци појединој властели уступали комплексе имања да са њих прибирају државне приходе, и то тако да их имају у баштину, то јест онако као и да их обделавају. По јачини најјаче је право на земљу право себарско, па тек за њим долази властеоско, оба права будући наследна права, насупрот пронијарском праву које преставља једино уско ненаследно право уживања, али такво право које је било и приватног а не само јавног карактера.

Најзад, погрешно је било што се до сада поред властеоске баштине стављала црквена и тим именом називала. Насупрот световној баштини, која се као што смо видели делила на властеоску и себарску, ваља ставити црквену у ширем смислу, која се даље дели на црквену у ужем смислу и манастирску, јер је ова последња стајала за добар степен изнад властеоске баштине, док је права црквена биштина, и ако изнад себарске, ипак била далеко испод властеоске.

Облици некретне својине који могу имати интереса ови су: *1) државна земља, — 2) владаочева, — 3) властеоска, — 4) манастирска, — 5) црквена, — 6) себарска,* чему треба додати још и *7) проније*. А поједини од ових облика, према томе у којој се вишој групи налазе, деле се опет на мање групе и више или мање међу собом разликују.

У ствари, међутим, ондашњи имовински односи нису се ни мало разликовали од данашњих, али се то на први поглед не види јер су они били помућени ондашњим фискалним системом.

ДРЖАВНА ЗЕМЉА.

Под државном земљом разумем сву ону земљу која не припада ни властели, ни манастирима, а ни владаоцу као

лицу приватнога права, сва она имања над којима владалац, то јест држава има по реду прво право располагања. Од оних који таква имања и такве земље обрађују једини владалац као оличење државе има право на кулуке и данке.

Та државна земља може бити од две врсте: или државна у ужем смислу где спадају све оне земље на којима већ неко лице приватнога права или јавнога (колективна својина) има баштинско, разуме се, потчињено право, — или је то пуста, необрађена и никако не искоришћена земља на којој још нико нема никаквог права.

Престаје бити државна ова земља на три начина: или поклоном властели или манастирима и давањем у проније, у ком последњем случају отуђење има привремени карактер, и мањег је обима, или продајом односно заменом; или присвајањем.

У разним хрисовуљима[1]) налазимо примера да се државна земља поклањала тек са одобрењем сабора, али се не може позитивно рећи да ли се то свакада тако радило или је то случај био само са већим комплексима и са владалачким лаврама. И Крстић за ту надлежност сабора наводи примере[2]). У сваком случају таква даривања манастира имала су значајних последица у првом реду по државне финансије, затим по државну администрацију и судство, па и по саме ниже баштинике на тим имањима.

Ово уступање бивало је или својим поданицима или другим државама. За замене има у хрисовуљима много примера за српске поданике, а то се нарочито дешавало када су имања заокругљивана. По гласу једног хрисовуља Урошева 1325 продати су на граници Дубровчанима Стон, Превлака, Рат и Посредница за 500 перпера годишње[3]).

Прибављање нове државне земље могло је бити или у самој државној области, или на страни. У последњем случају то је била последица срећних војних похода, када је само дотадашња државна земља мењала свога господара док су зависни баштиници остајали исти, а виши, независни баштиници, само донекле. У унутрашњости земља је постајала државном на више начина: када властеоска баштина остаје без наследника, а исти је случај и са себарском, када се баштина за казну од властелина одузме, када црквена баштина опусти, када се у случају колективне казне одузимањем имања кажњавају и властелин и његови себри, или само себри.

Од насељене ова државна земља постаје пуста у случају казне расипањем, то јест протеривањем са имања, ако над таквом земљом није било вишег господара, који ју је могао и новим људима населити.

Као пусту земљу не треба сматрати ону која се налази између два села или између две жупе; она је могла била колек-

[1]) Дечанске хрисовуље, 3 и 61.

[2]) Гласник IX, 87

[3]) Monumenta Serbica LXXXVIII.

тивна својина тих обласних јединица. А права пуста земља тек је она која се налазила већином у планинама и могла је бити крчена, и као таква доћи у прву групу државне земље. По чл. 123 било је признато рударима баштинско право на шумама искрченим и обрађеним до појаве Законика; у будуће им је дозвољено једино да шуму секу, али не да и даље искрчене парцеле обделавају и тако себи присвајају. Овај пропис, међутим, није имовинског карактера, већ привредног, а тежња му је да одржи шуме у околини рудника. У Дечанском хрисовуљу[1]) помиње се један такав случај крчења: ту су били псари у шуми искрчили неку земљу која је поклоњена манастиру.

Тако је земља могла бити искрчена и од какве стране државе, то јест од њених поданика, и на тај је начин испадала из државне области када је била на граници. 1234 год. краљ Урош[2]) је био опростио Дубровчанима због до тада искрченог и виноградима засађеног земљишта, признавши им пуну својину као да је то један део њихове територије, али су за у будуће били уговорили да се на такав начин српска област више не може присвајати.

ВЛАДАОЧЕВО ИМАЊЕ.

О овој врсти некретне својине споменици слабо говоре. У њима има спомена о шумама, планинама, црквама царевим, али се ту свакада мисли на државу. Из разних места која говоре о његовим покретностима може се закључити да је и владалац имао великих непокретних имања. Тако се често спомињу његови пси, коњи, стада, пасишта, ловишта, дворови, воденице, виногради, баште итд. Новаковић, као што је већ речено, мисли да се ова врста има ставити у једну са слободном властеоском баштином. Строго узев то не би могло бити јер између њих постоји једна велика разлика, а после није постојало само две, као што мисли Новаковић, већ три подврсте властеоске баштине. Ако владаочево лично имање ваља изједначити са властеоским, онда то треба учинити са оном трећом подврстом, са оним трећим делом, не са обрађеном земљом од стране себара, још мање са необрађеном, већ са оним личним властеоским имањем које себри кулуком, работом за самога властелина обрађују. Чудно је да се та врста властеоске баштине, тај део њен, није још запазио: на каквој земљи треба себри, меропси да ору, сеју, жњу, косе, у чијим виноградима да раде? — сигурно не на необрађеној, још мање на својој, већ једино на ономе имању које је властелину лично припадало. Какве су те парцеле биле такво је било већином и владаочево лично имање, и имање чланова династије. Има, међутим, изгледа, да се богаство владаоца, састајало, сем рудника, понајвише у стоци.

[1]) Дечанске хрисовуље, 67.

[2]) Šafarik, Okazky občanskeho Pisemnostvi, v. Praze 1870, 10.

ВЛАСТЕОСКА ЗЕМЉА.

Властеоска земља назива се обично слободна или независна баштина за разлику од потчињене, неслободне баштине, баштине себара, меропаха и влаха. Властеоска баштина била је за извесне односе јавно-правне природе најважнији облик некретне својине; то је иначе најпотпунији и најнеограниченији облик својинског права на земљу, и био је скопчан са најширим правом на кулуке и данке. Али не треба мислити да су властеоска баштина и право на кулуке и данке два нераздвојна појма; то јесте већином био случај али се такво исто право могло имати и на језерима, плацевима, варошима, зградама, виноградима, воденицама, који објекти искључују право на кулуке и данке, и са те тачке гледишта представљају једно голо право. Извор праву на кулуке и данке није био стварни већ лични: нису властела имала право на кулуке и данке као баштиници, већ као баштиници земаља које су себри обрађивали, што и јесте био најчешћи облик властеоског имања, нити су га имали као власници земље, ма какве природе она била, већ као вршиоци извесних државних функција, јер оно што држава поклања, то нису имања са људима, већ људи са својом економском делатношћу и својим имањем.

Оваква баштина разликује се од неслободне још и по томе што је једном за свагда изишла из јавно-правног промета, док себарска баштина може и даље бити предмет владаочевог располагања.

Властеоска баштина је јавно-правне природе, и по томе се разликује од манастирске, јер је прва скопчана са разним јавним службама; она управо и постоји само зато да би властела отправљала своје јавне дужности.

Властеоска баштина је истовремено и подврста слободне баштине, а друга је манастирска, погрешно названа просто црквена, јер је разлика између црквене и манастирске још већа но између себарске и властеоске.

Карактеристични знаци једне властеоске баштине налазе се у Законику у његовим члановима 39, 40, 41, 42, 43 и 45.

Из члана 39 (Властеле и властеличићи, иже се обретају у државе царства ми, Србље и Грци, што јест кому дало царство ми у баштину и у хрисовуљи и држе до сијега-зи сабора, баштине да су тврде) знамо да то слободно баштинско право може имати само властелин, било да припада великој или малој властели. Та су два појма, властелинство и слободна, независна баштина била нераздвојна. Ово је важило како за властелу Србе, тако и за властелу другог порекла а можда и држављанства. Овај члан помиње само Србе и Грке, којих је нарочито на југоистоку било, из простог разлога што у тадашњим границама Бугара није ни било. Поред ових знамо из споменика да је било властеле, и то и највеће, и других народности. Иначе се из овога члана види да само владалац оригинарно ствара баштинско властеоско право, сем случаја стварног постанка.

Тим баштинама владалац није имао више право располагања, па није имао више ни право на работе и данке од стране насељеника тих земаља, као што се то каже у чл. 42 „И баштине все да су свободне от всех работ и поданак царству ми, разве да дају соћ и војску да војују по закону“, и у чл. 40 и 43 „И все хрисоволије и простагме што јест кому учинило царство ми и што ће кому учинити, и тези баштине да су тврде како-но и првих православних цар; да су вољни њими, и под црков дати, или за душу одати, или иному продати кому љубо“ и „Да нест вољан господин цар, ни краљ, ни госпожда царица никому узети баштине по силе, ни купити ни разменити, разве ако си кто сам пољуби“.

Ослобођена од свих данака и кулука држави, властеоска баштина је плаћала само *соћ*, главарину и *ишла на војску*.

Каква је природа те порезе била, види се из чл. 198: „Доходак царски, соће и намет и харач, да дава всак човек — кабал жита, половина чиста а половина препроста, воља перпер динарми, а рок тому житу да се усипа, на Митров дан, а други рок на Рождаство Христово. Ако ли соћа властелин не дава на те рокове, властелин та да се свеже на царевом двору и да се држи докле плати двојином“. Сваки човек значи, као што ће се доцније видети, свака породица у ужем смислу, али не и свако имање, не тек свака задруга где је такве било. Што је овде важно, то је да држави ову порезу дугује властелин а не његов себар, који према држави непосредно није стајао ни у каквој пореској обавези. То је била истовремено главарина, јер ју је свака глава породице плаћала, па ма како та породица имућна била, с друге стране то је био и порез по имућности јер га је властелин плаћао држави према своме богаству у себарским породицама.

На овој властеоској баштини почивала је и војна обавеза, што није значило службу у стајаћој војсци — таква је била само најамничка војска — већ само у случају рата, а привремено и за време мира као нека врста вежбе. Ово је била како обавеза властелина тако и његових себара, а од ње су само себри бивали ослобођени и то једино када се њихове земље поклањају манастирима. Чл. 48 оправдава мишљење да се та војна служба за властелу састојала у командовању већим и мањим јединицама за време рата, јер се по њему по смрти властелиновој знаци његове војне команде предају делимично владаоцу, делом властелиновом сину: „Када умре властелин, коњ добри, и оружје да се даје цару“..., „свита велика бисерна и златни појас“ предају се његовом сину, а свиту су, као знак чина и положаја, носили и други чиновници, што се и из Законика види (чл. 108).

Као што смо видели, у чл. 40 Законик нам даје као одлику властеотске баштине и потпуно право располагања, које је још опширније изнето у једном хрисовуљу деспота Ђурђа[1]) по коме властелин може своје имање за живота у вечиту баштине имати, по смрти ако хоће својој деци оставити, рођаку, цркви; може га као мираз дати, заменити или продати.

За чл. 43 који је горе наведен интересантан је један спор из доба Душанова, о коме нам дају обавештења три заповести издане у току од нешто више од године дана[2]). Један владика био је од владаоца добио једно имање а неки Мартин, чија је то раније својина била, био га је такође, за време рата када та област није била више под српском управом, поново у баштину добио. У првој заповести наређује се обласној управној власти да томе Мартину даде друго имање у замену, јер се владика био против њега жалио. Како Мартин на то није хтео да пристане, издана је била нова заповест да му се имање силом одузме. У трећој заповести излаже се историја целога спора, вероватно да би се Мартин на тај начин навео да попусти и убедио да је слабији у праву, јер је он, судећи по познатим прописима, морао наводити у своју одбрану како горњи пропис тако и оне који говоре о равноправности и важности грчких хрисовуља, као и баштина од страних владаоца добијених. По гласу Законика и онда важећих прописа овај је Мартин био у праву, али се не зна како је овај спор решен[3]).

Земље, имања која властела у баштину имају састоје се већином из три врсте парцела: једне припадају лично, појединачно или колективно, себрима настањеним на имању; друге, необрађене парцеле стоје на расположењу и себрима и властелину да их крчењем и обрадом присвоје; овим двема врстама треба додати трећи најважнији део једне властеоске баштине, а то су све оне земље и сви они објекти који лично властелину и непосредно припадају, а то су његове зграде, дворови, стаје, баште, и, даље, оно што је најважније, земље за обделавање на којој су његови себри кулучили. Док је властелин имао преко потребног броја за обделавање овога имања још слободних надница на расположењу, и док је год било неискрчених земаља, он их је крчио и тако тај део свога имања увеличавао. Када није имао више слободних надница, а није хтео плаћати, или сам није хтео крчити, крчили су сами себри ако су хтели и тако увећавали своја лична имања. Као да се из разних прописа Законика може извести закључак да су властела, поред своје из ова три дела састављене баштине, добијала некада и такве делове државне

[1]) Споменик III, 3.
[2]) Гласник XXVI, 35-37
[3]) Кажу да је ово грчки хрисовуљ; ништа зато.

земље на којима нису имали оног трећег дела, лично свог, и да су такве крајеве држали једино у државу, а не у баштину; или да се шире баштинско више право састојало из правог баштинског и, да га тако назовемо, државинског дела, ово можда некад само.

Судећи по извесним местима у хрисовуљима, рекло би се да је статус једне земље, имања, материјалне а не личне природе; кад хрисовуљи наређују да властела работају као и меропси, то ће се односити на ону непокретност коју су они купили од меропаха. Да је Иванков хрисовуљ потпунији и јаснији, послужио би за доказ овоме.

Слободна властеоска баштина може се стећи или оригинарно или дериватним путем. На први начин то бива поклоном од стране владаоца путем хрисовуља, када он један део државне земље отуђује стављајући је тако у приватно-правни промет. Дериватним путем стиче се властеоска баштина наследством које се простире до трећега братучеда (чл. 41), продајом, разменом, миразом, поклоном итд.

Од начина отуђивања властеоске баштине важнији су они пасивни но активни. Ово је депоседирање било свакада последица казне за извесне злоупотребе у отправљању јавних послова или за обичне злочине. Сам се Законик не изражава јасно о највећем злочину јавно-правне природе који се кажњавао одузимањем имања, већ само у једном члану каже се да такав казни као издајник. Тек из доцнијих и ранијих хрисовуља дознајемо да је то била невера и да се она кажњавала одузимањем имања. У св. стеванском хрисовуљу[1]) читамо како је Милутин село Тушимље у жупи Рашка и село Храстоје у жупи Зета, које су од оца и од мајке му и од њега самог биле дате Ирици под условом да му се само за издају одузети могу, од истог Ирице због издајства одузео. Цар Душан поклања извесна села властелину Иванку с тим да му их може само због издајства одузети[2]). Деспот Стеван је 1403 једну цркву са земљама, раније дату некоме Обраду Драгојлалићу, одузео због невере па предао једном властелину у проније и најзад поклонио манастиру Хилендару[3]). Тај је исти основ био најважнији и у последњим годинама државног живота: деспот Ђурађ потврђује Радичу старе баштине и уверава га да му их неће ни за шта одузети сем за неверу[4])... — Она друга два основа поменута су у чл. 111 и 140 а посредно и у чл. 107 и 138 и 34. По првом властелин се кажњава конфискацијом за увреду нанету судији, а по другоме истом казном ако прими на своје имање туђе себре, бегунце са туђих имања. Не једино због рђавог поступања, већ поглавито

[1]) Споменик IV, 54.
[2]) Споменик III, 2.
[3]) Monumenta Serbica, DLXVIII.
[4]) Споменик III. 3.

зато што је положај себара био различит на разним имањима, дешавало се да појединци напуштају имања својих виших власника и прелазе на друга имања где су могли живети и радити под лакшим околностима, са мање кулука и данака. Како су таква напуштања била од штете и по државу и по самог власника, то су се владаоци трудили још од почетка XIII века, ако не да побољшају стање себара — а оно није било тако рђаво као што би се то могло мислити данас у доба демократских шупљих политичких права — оно бар да га законом тако регулишу и обезбеде од самовоље манастира и властеле, виших баштиника и сузбију — Иначе за властеоску као и за сваку другу баштину важе и општи прописи: чл. 107 „Ко се најде отбив судијина сокалника или пристава, да се плени и да му се све узме што има“ ; по чл. 138 одузима се имање ономе у чијем се хрисовуљу нађе што дометнуто, измењено; а чл. 34 прети истом казном онима који црквене људе гоне на царске земље да косе, ору, сеју, вршу, раде у виноградима итд.

Слободна властеоска баштина може се, као што смо видели, отуђити слободним уговорима. Понекада, када су та отуђења била поклони, везана су била за извесне услове и терете. Тако је један државни писар сазидао цркву и поклонио јој многе земље, али је задржао право да на њима станује са својим сином[1]). Често помињани митрополит Јаков био је добио од Душана цркву са земљама с тим да од њених прихода и у њој живи само у случају нужде, и то тако да по његовој смрти црква са имањем припадне једном манастиру. Како једна монахиња[2]) тако је и жена једног властелина[3]) поклонила једној цркви земље задржав право да се са имања издржавају до своје смрти. Познати челник Радич обавезао се да једном манастиру даје 20 литара сребра с тим да после смрти му манастир наследи место те годишње дотације седам његових села[4]). Један калуђер усинио је једног свештеника и одмах му дао половину имања с тим да другу наследи по смрти му[5]). Нека жена била је продала своју кућу у граду Трепчи манастиру с правом да у једној соби за живота станује[6]). Ово, истина нису све примери за слободну властеоску баштину, али довољно илуструју свестрано право располагања некретном својином.

Од извесних аутора изнешено мишљење да је властеоска баштина била неотуђима у толико што ју је могао отуђити само онај који ју је први добио од владаоца, неосновано је

[1]) Споменик III, 24
[2]) Ibid, 29
[3] Гласник XXIV,
[4]) Споменик III, 34
[5]) Ibid, 51.
[6]) Ibid 52.

и ничим недоказано. Са њиме је у вези и друго тврђење да је у старој српској држави постојала задруга, данашња сеоска задруга. Има изузетака да су имања била обрађивана задружно, има помена и о задругама, о великим породицама које су живиле задружно, али су то или породице влаха. или су изузеци, а у сваком случају односили су се на себре а не на властелу.

Не само они чланови Законика који говоре о властеоској баштини, већ и они који регулишу ред наслеђа, па и готово сви који носе кривични карактер, јасно говоре да је властеоска баштина била индивидуална и скопчана са широким правом располагања.

МАНАСТИРСКО ИМАЊЕ.

Као што је властеоска баштина била предмет слободног правног промета, тако је у Средњем Веку манастирска баштина била добар пример за једну врсту мртве руке, јер је куповином и продајом веома ретко улазила у правни промет. Нарочито када су то били велики владарски манастири, лавре, имања су остајала, формално, вековима у њиховом поседу. То, међутим, није био случај са мањим, већином приватним манастирима и црквама, који су често неко време после свога оснивања пропадали и остајали пусти. У хрисовољима има доста примера о пустим црквама и њиховим имањима.

Као што је била властеоска, тако је и црквена баштина у ширем смислу била ослобођена свих великих и малих работа. Чл. 26, који ништа не говори о војсци и соћу, каже „Цркве все што се обретају по земљи царства ми освободи царство ми от всех работ малих и великих“. Међутим ослобођење од војске важило је баш за црквену, манастирску баштину, која је услед тога пружала још повлашћенији положај својим насељеницима, и још повлашћеније право на земљу но што је било и властеоско. Да је ослобођење од соћа и војске важило и за манастирску баштину налазимо више непосредних доказа. Тако сам чл. 198 помиње једино властелина као пореског обвезника. Владислав ослобађа један манастир, поред осталих работа и данака који су обухваћени у законском пропису под именом великих и малих работа, још и од војске, рекав у хрисовуљу да у војсци не треба да служе[1]). У св. стеванском хрисовуљу ослобођавају се села поред осталих работа и данака државних још и од војске и соћа. У хрисовуљу Душановом хтетовском манастиру ослобођен је овај и од војске[2]). Деспот Стеван ослобађа један манастир од градозиданије и од војске[3]), а мало доцније (после 1410) поклања му нова

[1]) Споменик III, 7.
[2]) Ibid. 29.
[3]) Ibid, 32.

села па и њих ослобађа од војске. Тек у једном хрисовуљу из 1430 године[1]) налазимо да се поклоњена села манастиру не ослобођавају од војске. Оно што није потпуно јасно то је да ли је то ослобођење важило само за меропашка села или и за пастирска села, а то због св. стеванског хрисовуља. У сваком се другом хрисовуљу говори о правном положају тек на крају, док у овоме имамо два дела: у првом се говори о меропсима, и ту налазимо то ослобођење, док се у другоме говори о власима, али ту се не каже ништа ни за соћ, ни за војску, већ се, напротив, помињу оне работе које дугују власи који нису војници. Јесу ли то државни војници, или приватни, манастирски чувари, стражари? Ипак је сумња Крстићева неоснована, јер његова претпоставка да у тим местима реч војска значи дужност пријема на бивакованье остаје без доказа, будући да се у много примера налази читава реченица која не даје места сумњи никаквој.

Иначе сва ова ослобођења треба схватити једино као посебну повластицу, која је, према приликама, како у ком манастиру, била кад већа кад мања. Опште правило неко није постојало, сем оног у Законику.

Као властеоска, тако је и манастирска баштина била састављена из три врсте имања; може се рећи да је овде постојао и један четврти део: цркве са својим имањима које су биле поклоњене манастиру. Најважнији део била су имања меропаха и пастира, затим имања која су ти људи за рачун манастира обрађивали, као њиве, ливаде, виногради, баште, вотњаци, па даље каменоломи, воденице, ваљавице, свакојаке занатлиске радионице итд., и најзад необрађена земља која је стајала на расположењу како манастиру тако и његовим људима за сечу дрва и за крчење.

Начина прибављања и отуђења манастирске баштине готово и није било, сем поклона и куповине, односно размене. У предмету поклона властелину или манастиру лежи већ и разлика између те две врсте баштина: црквама и манастирима није се свакада поклањала само земља, већ често и мање цркве и мањи манастири, што није бивао случај када се властелину имања поклањају. Сво већ наговештава да се стара подела једино на властеоску и манастирску баштину мора напустити. У хрисовуљима налазимо често примере да су цркве које су раније хрисовуљом добиле биле земље, сада поклањају манастирима, па се чак то и једним истим хрисовуљом врши. Први би се примери још и дали објаснити: свако село мора имати цркву а ова свештеника који живи на црквеном имању. Такве су цркве државна својина и по општем принципу ослобођене од данака и работа, а како су свештеници давали извесне приходе вишим чиновима црквеним, то је природно да је таква једна црква престављала известан приход за манастир. Други примери остају без објашњења ако се усвоји досадашња подела на властеоску и манастирску или просто црквену баштину. У ствари, свештена баштина, црквена у ширем смислу, делила се на манастирску и црквену у ужем смислу, на манастирска имања и имања која су припадала црквама, која су последња имања била према манастирским у приближно истом положају у коме и себарска баштина према властеоској. Као што је себарска баштина у поседу државном бивала предмет поклона властели, тако је и црквена баштина у поседу државном бивала предмет поклона манастирима. И хрисовуљи су пуни таквих примера, док их има мало за поклоне једног манастира другоме. У Споменику III, 14 има један такав пример да је једном обновљеном манастиру поред цркава поклоњен и један мали манастир, али је то можда било зато што је то био сиромашан манастирић, вероватно с обзиром на чл. 16 по коме на сваких 20 кућа манастир мора издржавати једног калуђера. Из овог примера се наслућује однос при таквом поклањању: тај манастир Св. Никите две трећине прихода свога морао је давати Пиргу, а само је једну трећину за себе задржавао. А Вук Бранковић уступа цео метах манастира Св. Ђорђа у Скопљу Хилендару, с тим да се приход сав дели на пола[1]). Има и један супротан пример донекле: у дечанском хрисовуљу се помиње како је један протопоп са својом црквом и значајним земљама, свештеницима и миропсима тек са својим пристанком био поклоњен манастиру. Ипак разлика између те две врсте баштина у погледу данака и работа није била тако велика. Као закључак може се рећи да је најслабије право на земљу била меропашка, себарска баштина, а најјаче манастирска, док између њих стоје један степен над себарском црквена, а један степен испод манастирске властеоска баштина. Такав положај црквене у ужем смислу баштине и није за чуђење јер ни сами попови нису била нека нарочито повлашћена класа, нити су стајали много изнад себара; као меропси за земљу тако су и попови били привезани за своју цркву.

Како се најважније одлике манастирске баштине не виде толико у јавном-правним односима колико у односима између манастира и земље, и манастира и меропаха, то ћемо о њима ближе говорити у оним деловима ове књиге где се говори о лицима и о властима, а на овом месту само делимично.

Црквене баштине у ширем смислу уживале су у споровима једну привилегију доказа која им је призната у чл. 78 и 79. По њима приговор у споровима о земљи и границама да је противна страна добила предмет спора од владаоца званичним актом или посредством његовог заступника, нема према цркви као парничној страни никакве вредности. Када се изнесу у спору против ма каквог другог парничара

[1]) Гласник XXIV, 2.

[1]) Зак. Споменици, стр. 452.

тај приговор и та одбрана имају силу пуног доказа, али се у спору са црквом преко тога прелази и решава по другим поднетим доказима. Извесни манастири су били и на тај начин привилегисани што њихове земље трећа лица нису могла прибављати застарелотћу.

Оваква баштина не може се конфисковати за злочин, јер она строго узев и не припада никаквом физичком лицу, будући да се свештеници и калуђери сматрају само као уживаоци. Ово разуме се не важи за приватне цркве и приватне манастире који су својина самих свештеника или калуђера.

Она се може стварно отуђити једино ефективним напуштањем, као што се то збиља и догађало са малим црквама и манастирима.

У хрисовуљима има, даље, доста примера да се манастирска земља замењује за какву другу, и то обично тек са пристанком све браће.

Јавно-правни карактер цркве приватне и мали манастири добијају тек актом владалачким, његовим хрисовуљом, којим он и имања таквих цркава и манастира, и на њима настањене људе ослобађа данака и кулука. Такав пример имамо код Душана са његовим секретаром државним Драгојем[1]), код кнеза Лазара из године 1385. Годину дана доцније био је један калуђер сазидао цркву и манастир и поклонио им села са значајним правинама, о чему је са извољењем владаоца и патријарха сачињен акт, али у њему нема ништа о уобичајеним ослобођењима[2]). У једном сличном случају Душан је таква села, и ако су раније припадала једном' властелину, ослободио данака и кулука.

Свој јавно-правни карактер манастирска баштина добија хрисовуљом, и то тиме што се манастирској власти уступа извесна судска надлежност, иако се то чини једино као извор прихода, што се лепо види у многим хрисовуљима где су јасно мотиви изложени; једном је повељом уступљен чак и послух (по Новаковићу такса за сведока): и још створи краљевство ми помоћи . . . ради . . . да послух буде два динара.[3]) И Душан је неку годину пред Законик уступио послух хетовској цркви, а поред њега и приходе од других кривица, али без права судства[4]).

И овако расветљено питање црквене баштине у ужем смислу, и манастирске, ипак остаје нејасно, а то је зато што изгледа да треба разликовати неколико подврста њиних, као што ћемо видети доцније.

[1]) Гласник XXIV, стр. 239.
2) Гласник XXIV, стр 265
[3]) Споменик III, стр. 11.
[4]) Ibidem, стр. 29.

СЕБАРСКА БАШТИНА.

Неслободна, зависна, потчињена баштина, земља коју су обделавали себри, слободни људи, меропси као што су онда земљорадници називани за разлику од, такође себара, влаха или сточара и занатлија, била је основа не само система некретне својине већ и целог економско-финансиског па и самог државног система. Она се налазила у сваком од виших права на земљу, и била је, у колико је реч о праву располагања њеног власника, онима потпуно равна, — она је једино била у њину корист оптерећена извесним работама и данцима, и зато се назива често неслободна или потчињена, јер је потчињена сем држави и другим лицима, а то су била претежно властела и манастири.

По чл. 174 Законика меропах, ондашњи сељак, онај који земљу обрађује, овлашћен је да са њоме поступа како сам за сходно нађе, он може „ . . . у прикију одати, или цркви подложити или продати. . . .“ У томе погледу ова баштина не стоји испод властеоске. Али да би право господара на извесне данке и работе било обезбеђено, тај исти члан наређује да на таквом имању свакада мора бити некога који ће ступити у ранији однос неке врсте наполичара и кулучара. Напуштање је забрањено, тако исто и продаја којом би се тај пропис изиграо, а господару стоје два средства на расположењу: он може на основи истог члана напуштено земљиште присвојити, или на основи чл. 201 тражити бегунца, казнити га и поново населити, али му иначе ништа не сме одузети. Таква су се напуштања често дешавала, нарочито скопчана са пребегавањем на манастирска имања, на којима су меропси били повлашћенији, те зато чл. 22 наређује да сви такви меропси који су пре издања Законика пребегли са властеоских имања на имања црквена врате својим господарима и не прети им никаквом казном за већ учињено дело бегства. За будућност остајао је у снази пропис из чл. 201. и 174. Али је било изузетака од овог правила слободног располагања, и то тек кад се себар поклони манастиру, за што има пример у хрисовуљу ман. Св. Ђорђа у Скопљу, где се за извесна села забрањује продаја имања лицима изван манастирског метоха. Да се такво напуштање имања дешавало и раније доказују правни споменици из разних времена: тако Дечански у своме хрисовуљу из 1325 године наређује да се врате манастиру сви раније поклоњени му људи који су се разбегли и да их нико не сме задржавати код себе, ни властелин ни црква па ни сам краљ[1]). У једном хрисовуљу из 1198—99 наређује се такође да се меропси побегли са црквених имања на жупанова и обратно силом поврате натраг[2]).

[1]) Гласник XLIX.
[2]) Шафарик, Op. cit., 3.

Како ја овде говорим о земљи то нећу спомињати работе које су својим господарима дуговали себри власници земаља, јер то има више везе са личним односима те ће о томе бити говора у идућем делу ове књиге. Да бисмо те данке пронашли морамо се послужити Закоником који регулише те односе између себара и државе односно властеле и пронијара, — и хрисовуљима који су меродавне за такве односе између манастира и себара, а истовремено и прве допуњују и објашњавају.

У чл. 68 прописани су данци и работе пронијарима а из чл. 139 експлиците излази да су исти прописи важили и за властелу, јер се у њему забрањује господару-властелину да од својих меропаха узима више но што је то Законом регулисано, а он о томе говори само у поменутом члану. Као данак који постоји земље ради можемо поменути једино *царски перпер:* сваки човек, а већ је било речи о томе шта је то пореско човек, пореско лице, плаћао је на име порезе на земљиште 1 кабао жита, пшенице. Зове се зато царски перпер што се могао и у новцу платити.

Из познате околности да су властеоске баштине биле мање повлашћене од манастирских, које су и саме неке данке плаћале, а и на основи извесних места у хрисовуљима, може се закључити да је *себарска баштина плаћала десетак* од разних производа, десетак који није свакада био баш десети део, а није се баш ни од сваке нривредне гране наплаћивао.

Како се себарска баштина тек при поклањању каквом манастиру од дотле дужних данака и работа ослобађа, то се може рећи да их је пре тога плаћала држави самој. Тако су по једном хросовуљу меропси плаћали десети део пшенице, вина, воска и меда[1]). У св. стеванском хрисовуљу одређено је да сваки меропах плаћа два пута толико меда, а попови су од тога били ослобођени[2]). То је био на неким местима помињани *велики десетак.* По том истом споменику пастири су били ослобођени великог и малог десетка. Од сточне производње плаћали су такође један део, тако звани *живи десетак.* али је он био веома променљив од места до места.

Да су они заиста плаћали овакав десетак од готово сваког привредног занимања, види се по једном месту где се ослобођавају од десетка од вина, од пшенице, и од сваког живог десетка и од давања у свињама и овцама[3]).

Травнина и жировнина нису порезе у натури већ кирија која се плаћала за извесна земљишта, за жиродородну гору и за пашњаке.

За себарску баштину потчињену манастирима налазимо доста примера за њене таксене и казнене односе, али не и за порезе у натури. Најпре манастири нису плаћали соћ,

[1]) Гласник XXIV, 271.
[2]) Споменик IV, 7.
[3]) Гласник XXVII, 294.

царски перпер, па је дакле и њихова себарска баштина била тога ослобођена. Врло ретко је соћ уступљен манастиру. Тако је соћ који је дотле село Косорић плаћало држави био приликом поклона села уступљен манастиру[1]). Исти је случај био и са селима уступљеним митрополиту Јакову. Да такве себарске баштине заиста нису плаћале соћ, већ тек изузетно, види се из прописа самога Законика у чл. 26 и 27 о ослобођењу црквених земаља од свих работа и данака, као и из места у хрисовуљима где се оне ослобађају соћа и војске изрично.

Изгледа да се главна разлика између те две врсте себарске баштине, између оне потчињене држави и оне потчињене манастирима и властели, састојала у томе што су прве биле обавезне више на данке и работе у јавном интересу, док су код последњих ови терети били више привредног карактера. То се изводи и из околности што су властеоске и манастирске баштине имале и онај трећи део, земље за обделавање, које ниједан себар посебице није радио већ сви заједно и то за рачун власника, као његови радници. Те су земље припадале непосредно своме власнику и тек оне се могу равнати са данашњом својином непокретних имања, а увећавале су се у колико је било земље за крчење и слободних надница. Такве су се земље ретко налазиле у државној својини: владаочево приватно имање пре је било у сточарству но у привреди у ужем смислу.

Да себарска баштина, под таквим властелином, није плаћала десетак види се већ и по самом чл. 69 Законика, а закључује се и из факта што се себарска баштина под манастирима пошто се ослобађа десетка, царског десетка, ако јој се намеће какав десетак у корист манастира, изрично на то обавезује. Тако су меропси виноградари поклоњени митрополиту Јакову обвезани да десетак дају као у Скопљу. По истом споменику меропси плаћају десетак само када поред свога имања узму још што од манастирског. Сличан је и случај из чл. 31 по коме попови чим узму што преко своје баштине за вишак дугују данке и работе.

И ова себарска баштина била је предмет промета, али како је он био од мањег јавно-правног значаја по саму државу, то је она могла бити на више начина отуђена односно стечена. Најважнији оригинаран начин прибављања путем крчења и обраде није постојао за властеоску баштину. Он је стварно постојао, али је имао сасвим други карактер но код себарске баштине Исто се тако себарска баштина губила у много више случајева као последица казне. Иначе је себарска баштина могла исто тако бити стечена и од владаоца или поклоном или насељењем. Даље, за себарску баштину су

[1]) Monumenta Serbica CXVII.

постојали и сви остали могући начини: куповина и продаја, размена, наследство, мираз итд.

Припадали себри ма коме од виших власника они готово свакада на атару свога села или жупе имају необрађене земље, покривене шумом или не, коју могу крчењем, заграђивањем и обрадом присвајати и на њој стицати своје врсте баштин ско право. Једна тако од пастира искрчена земља била је поклоњена Дечанима[1]); Милутин је био поклонио Хиландару једну шуму само зато да у њој меропси крчењем себи нове земље за обделавање прибављају[2]), а истовремено му поклања и оно што су меропси већ искрчили; после неколико година Хиландар опет добија шуму једну у истој цељи[3]). Од овога крчења треба разликовати искоришћење шума, шума приватних, као у циљу напасања стоке, гојења свиња, сече грађе итд. за што се господару морала плаћати кирија.

За настањивање од стране владаоца имамо више примера. Један челник добио је један заселак да се у њему са породицом настани и да га у баштину задржи, али је одмах поклоњен истим актом једном манастиру[4]). Неки Хвалоје био је такође насељен од владаоца на своме имању[5]). У оваквом случају себри су могли добијати и оне објекте на које иначе не би имали право, као што је био случај са воденицама[6]), јер се право имати воденицу па и само згодно место за воденицу сматрало као приватан регал господара земље, и као такво за велике новце уступало.

Куповином, разменом или миразом могла је свака себарска баштина бити прибављена или отуђена, али је то свакада морало бити с обзиром на чл. 171. јер је иначе могла пасти у непосредну својину господара ако остане без радника.

Отуђење себарске баштине бивало је вољно или против воље самога баштиника. Уговор о продаји изгледа да је вазда од стране власти морао бити потврђен, па дакле и написмено састављен, али није јасно да ли су то свакада морале бити грађанске власти или су их некада замењивале и црквене односно манастирске. У сваком случају поред власти налази се и велики број сведока, који поред свога имена оставља на документат и отисак свога палца. У једном таквом писмену сретамо између петнаестак сведока и кнеза, а остали су, сем 3-4, били све сами попови. Из једног документа објављеног у Гласнику види се лепо како су таква писмена, нека врста тапије, била састављена. После потписа сведока, описује се сам предмет куповине, којом се приликом

[1]) Дечанске хрисовуље, стр. 67.
[2]) Споменик, III, стр. 12.
[3]) Ibidem, стр. 24.
[4]) Ibidem, стр. 57.
[5]) Ibidem, стр. 59.
[6]) Дечанске хрисовуље, стр. 57.

помињу и граничари, који се такође на акту потписују; затим долазе услови, цена, свечано обећање да ни продавац ни његови наследници неће купца узнемиравати, да ће га штитити од напада трећих лица; писмено завршује потпис онога који га је писао. Некада се прописују и казне за онога који буде против те куповине и продаје што предузимао. У случају да продавац није један, помињу се сви смесничари, као у једном хрисовуљу где једну башту продаје меропах Добросав и његов брат, или једну воденицу Радомир, брат му и сестрић[1]). У доба Душана, судећи по Законику, ово је била дужност приставова, те су вероватно све те формалности биле упрошћене.

Имање своје могу себри изгубити по казни за више кривица побројаних у Законику, као по чл. 138. због лажне хрисовуље која се може и на њих односити, по чл. 107 ако не следују заповестима судијина пристава, по чл. 9 ако се себар као полуверац ожени православном, пола му се имања одузима и даје жени и деци (а шта је са другом половином не зна се); како су и себри могли бити управници властеоских и манастирских имања то и за њих важе прописи из чл. 24 о примању мита, и из чл. 34 о нагоњењу црквених меропаха на рад на царским земљама. По св. стеванском хрисовуљу ко украде из цркве тамјан кажњава се расипањем[2]). По чл. 144 одузимањем имања кажњавају се себри када скоче да пљачкају стоку и имање властелину или коме другом човеку који је побегао из земље. И даље за разне кривице.

ПРОНИЈА.

Пронија је, насупрот већ поменутим облицима некретне својине, један реципирани облик, наиме из Византије. Али ће бити тачније рећи да је тај облик затечен на областима освојеним од Византије и задржан. То у ствари и није била никаква својина, већ је то био, како Даничић кратко каже fundus ad usum fructum datus али поглавито у јавно-правном смислу. У осталим западно-европским државама, као што Брунер каже, феудализам се био развио из бенефицијума путем васалитета, власништва земље и имунитета; али се тај бенефицијум у старој српској држави није даље развијао и застао је на пронији[3]). Па и то у једном малом делу земље, али ће тачније бити ако се каже да се задржао на „држави", српском облику проније. Из чл. 59 и 68 јасно је да пронија преставља један сасвим различит облик од баштине, да у себи не садржи никакво право располагања, већ једино право на извесне данке и работе који су набројани у другоме наведеном члану. Први

[1]) Гласник XXIV, стр. 269.
[2]) Споменик IV. стр. 7.
[3]) Новаковић Ст. Пронијари и баштиници, стр. 62.

гласи: „пронију да нест вољан никто продати ни купити кто не има баштину. От пронијарске земље да нест вољан никто подложити под церков; ако ли подложи да нест тврдо“, и изгледа мало нејасан. По моме мишљењу овим се украђеним правом располагања везаним неразумљиво за баштину хоће просто да каже да, насупрот баштини, пронију нико не може ни продати ни купити а још мање цркви подложити, а не, као што је објашњавано да то може радити само онај који има какву другу земљу у баштину, поред те проније. Да ли је само имање или област дата у пронију имала и каквих делова који су припадали непосредније пронијару, — не може се рећи, али мора да је и на њој било онаквих парцела какве сретамо код властеле и манастира, јер на чему би онда меропси радили работе? Иначе остаје илузорно наређење из чл. 63: „Меропхом закон по всој земљи. У недеље да работају два дни пронијару, и да му дава у године перперу цареву, и заманицом да му сена коси дан један и виноград дан један, а кто не има виноград, а они да му работају ине работе . . .“, сем ако се претпостави да тај пронијар има и друге какве баштине, али шта ће и где радити онда меропси са те друге баштине?

Новаковић и други писци кажу да се пронија није могла наслеђивати, да је давана само за извесно време и то као награда за услуге владаоцу и држави или као плата за извесну службу војнога карактера. Нема примера законског прописа који би то непосредно потврђивали, али има доста места у изворима из којих се то може закључити. Тако је Душан једно велико имање које су држали грчки пронијари дао другоме у баштину[1]). Стеван Високи био је конфисковао једно имање дато у баштину због велеиздаје, после га дао у пронију па га најзад поклонио манастиру[2]).

Међутим до сада није примећено да пронија није искључиво један јавно-правни однос, а нарочито да нема никакве везе са доцнијим моћним управницима великих области старе српске државе који су се у другој половини XIV века одвојили од ње и прогласили за самосталне владаре. Понекада су и манастири давали неке своје земље у пронију у замену за извесне службе војног карактера, а најчешће су такви пронијари били дужни да бране манастир од напада непријатеља: разбојника и гусара. Да је заиста било и таквих пронија, доказују разна места у хрисовуљима, а и у самом Законику где се у чл. 106 помињу међу дворанима властеоским синови пронијара. У једном документу који служи као списак имања манастира Хиландара видимо да има села и са више пронијара, од којих је сваки имао по неколико имања као награду за службу коју је вршио[3]). Ова места доказују да се пронија

[1]) Споменик III, стр. 26.
[2]) Monumenta Serbica, CDXCII.
[3]) Споменик III, стр. 42.

није безусловно састојала из великих области, већ пре обратно, као и то да пронијари и нису морали бити властела, већ су могли бити и обични себри; можда се преко пронијарске службе временом постајало властеличић па и властелин.

Оно што Новаковић каже у чланку „Баштина и бољар“[1]) апсолутно се не може усвојити, ни у колико се односи на баштину ни на пронију, а нарочито не онако генерализано. Нити је баштина било војничко имање, нити је пронијар био војник. Примери које он наводи драгоцени су, али су они партикуларни и територијално и временом.

Не може се још позитивно рећи да ли су пронија и „држава“ једно исто. Из оно мало прописа Законика и примера у хрисовуљима могло би се закључити да је баш „држава“ одговарала затеченој пронији, а држава је била област дата на извесну управу властелину, али не и у баштину.

ОСОБЕНЕ ВРСТЕ.

Под особеним врстама некретне својине разумемо колективну својину која је јавно-правна када припада једном лицу јавног права, као што су била села и жупе, или приватно-правна када припада већем броју лица приватнога права; извесне привилегије скопчане са обрадом земље, нека врста приватних регала; најзад законски минимум земље на који су у старој српској држави имала право извесна лица, становала на државној, властеоској или манастирској земљи.

О првој врсти колективне својине већ је било говора у првој глави. Села и жупе имали су веће комплексе имања, већином пашњака, сувата, па и шума, који су припадали свима житељима, па су према томе били неотуђими према трећим лицима, изван те заједнице. Села и жупе нису делили своје пашњаке ни са каквим вишим господарем, док то није био случај са шумама: на овима су имали са својим себрима исто право и виши власници као што су били владалац, држава, властелин или манастир. Али се често ипак ограничавају одговарајуће зоне; једна се половина оставља себрима а друга тим вишим власницима, као што је то Драгутин у једној повељи Хиландару учинио[2]): једну половину поклања селу а другу манастиру; другом приликом је кроз комплекс провучена линија па лева страна остављена жупи а десна цркви[3]). Када се у изворима говори о селима тада се такви комплекси обухватају општим појмом *међа* и *правина*.

О приватно-правној колективној својини нема много да се каже. Судећи по споменицима, мали је број задруга постојао у старој српској држави. Ни сами закони нису много

[1]) Глас С. К. А. XCII, 1913 год.
[2]) Споменик III, стр. 11.
[3]) Ibidem, стр. 6.

наклоњени тој установи: о њој и не говоре. У једном хрисовуљу из XIII века[1]) каже се — а у њему се говори о манастирским људима — да ожењени син може остати у заједници са оцем само три године, а да по истеку тога рока постаје нов порески обвезник. Овоме је сличан и општи пропис из Законика који важи као принцип а налази се у чл. 70: „И кто се обрете у јединој куће или братенци или отац от синов, или ин кто оделан хлебом и иманијем, и ако буде на једином огњишти, а тем-зи одељен да работа јако ини мали људије". Из овога се даје закључити да је било више породица у ужем смислу, које су, иако имањем одељене, услед сродничких веза, и у намери да се извуку од обавеза кулуку и данака, живиле заједно, у једној кући. Али је исто тако работање обезбеђено и у случају да на имању нема довољно радне снаге: по хрисовуљу светостеванском[2]), као и по горе поменутоме, када се нађе у оца само један син, или када на имању има само један човек без икаквих рођака или радника, тада му игуман даје људе да са њима или са њим заједно то имање обрађује.

Дао сам већ неколико примера продаје смесничког, више мање властеског имања; овде ћу навести неколико примера продаје и куповине задружног себарског имања из пописа имања хтетовског манастира[3]): њива од Гуроја и његове свастике која је њихова половина од њиховог породичног имања; њива купљена од Дејо Полевјеја и његове сестре Теодоре, која је њива половина породичног имања, а друга припада Манојлу и његовој сестри; једна њива од кћери Крајимира, његове сестре и њихова четири детета; њива купљена од Радослава, од његова синовца, од његова сина, од Гојислава и од његове целе породице

Мишљење Јовановића[4]) по коме би погрешно било мислити да је се задруга тек по пропасти царства и под Турцима јаче почела развијати, зато што би то било против опште познатог факта да су Срби у првим временима историје од када су познати живили задружним животом, — то његово мишљење, као и осталих заступника задруге у старој српској држави, погрешно је. Све је тачно само не средина. Може се усвојити, али је без икаквих последица, да су Срби у ранијој постојбини и у прво време досељења на Балкан живили у задругама, у веома великим задругама. Али не треба заборавити да су Срби у историји неколико пута мењали своје главно привредно занимање, од чега је понајпре зависио опстанак задруге, да су јако развијени економски живот у

[1]) Ibidem, стр. 7.

[2]) Споменик IV, стр. 6.

[3]) Споменик III, стр. 37—39.

[4]) Алекса Јовановић, Историјски развитак српске задруге, Београд 1896, стр. 17—18.

ондашњој држави, ондашња државна организација и живот уопште учинили задруге непотребним, немогућим па и теретним по привредни напредак, тако да споменици из краја XIII и XIV века спомињу једино инокосне породице, а тек понеку малобројну задругу, па и то су већином сточари. Из тих истих разлога задруга се поново развила под Турцима, да се данас почиње или готово завршава да губи.

Од приватних регала ваља на прво место поменути воденице, право подићи воденицу и млети. У најпознатијим хросвуљима[1]) налазимо много села која или већ имају своје воденице или само воденична места, воденичишта. У последњем случају без вишег власника, манастира или властелина, на таквам местима нико не сме подизати воденицу; таква су места поклоним актом прелазила у пуну својину тог вишег власника и он га је могао искористити, обично уступајући коме право да на њему подигне воденицу са уговореним бројем каменова. По једном месту таква је накнада износила половину прихода: и нико на црквеној земљи да не подиже млин без одобрења митрополитова, сем оног коме митрополит да место да начини млин, и тај да плаћа цркви половину од прихода млина. У Византији су по leges rusticae таква воденичишта била својина целога села; када би га један сељак нашао и на њему подигао воденицу цело му је село могло накнадити трошкове па је експлоатисати у општем ортаклуку[2]).

Као други регал може се поменути право рибилова на рекама, барама и језерима. По извесним местима реке су биле искључива својина вишег власника земље те се поред осталих правина и та риболовна места тачно описују[3]). Другима је забрањено на тим местима рибу ловити, а када су сељаци уживали то право онда су власнику плаћали закупнину, један део лова. У светостеванским земљама казна за бесправан риболов износила је 12 волова. Дечански манастир био је добио у Плаву 30 рибара и са њима један део језера да у њему рибу лове[4]). — И скела се може сматрати као регал, дакле као искључиво господару припадајући извор прихода, али је било и скела која су припадала селима[5]), а некада је том вишем влиснику признавано једино право на известан део прихода[6]).

Остаје још законски минимум земље. Ово право није по Законику важило за све поданике, већ једино за извесне класе, иако у неким хрисовуљима има помена о повластицама за све сиромашне мерпхе. По чл. 31 попови који имају своју

[1]) Гласник XXIV, стр. 246, 251; Споменик III, стр. 29.

[2]) Код Новаковића, Село, стр. 185.

[3]) Споменик III, стр. 29, Споменик IV, стр. 5, 7, Гласник XXIV, стр. 251.

[4]) Дечанске хрисовуље, стр. 56.

[5]) Гласник XXIV, стр. 251.

[6]) Гласник XXIV, стр. 274.

баштину слободни су, а они који немају својих земаља имају право да траже „три њиве законите“, и постају тек када преко те мере обрађују порески обвезници као и остали мерописи. Чл. 65 је продужење његово и изгледа да се бави приватним свештеницима на властеоским имањима, или можда и државним. По њему је свештеник везан за цркву и њено односно његово имање и сме је напустити једино ако га господар не издржава по закону, то јест ако му не уступи те три њиве законите. Чл. 64 који гласи „сирота кудељница да јест свободна, такожде како и поп“ остао је нејасан због своје краткоће, јер нам не каже да ли и она има право на те три њиве законите, или је ослобођена работа. У селима светостеванског манастира [1]) обезбеђен је био известан приход сиротим удовицама: када имају деце, „једног малог сина“, тада је, док јој он не поодрасте, цело село мора издржавати; иначе, ако је остала без деце, та дужност пада на селиште, на засеок, где јој се даје башта и најбоља њива. Новаковић разуме ово место сасвим друкчије у својој наведеној расправи о Баштини и Бољару у Гласу. У истом хрисовуљу налазимо под насловом „Закон црквеним људима“ [2]) сличан пропис, али се он простире на све сироте меропхе. Ако је ко тако сиромашан да сем једног малог комада земље нема више ништа, црква треба да му помогне, али се не каже како. Ово је вероватно предвиђен случај за неродну годину, а можда и за оне који каквим несретним случајем или можда и услед казне осиромаше, те не могу да одговарају више својим пореско-кулучним обавезама.

*

Кад се на крају овог излагања запитамо какав је био систем некретне својине у старој српској држави, намеће нам се један једини одговор: данашњи. Ја не видим по чему су се разликовали ти „разни“ облици. Баштина меропашка и баштина веластеоска биле су у подједнакој мери пуне својине својих респективних господара. Никаквих обавеза приватно-правне природе није имао себарски баштиник према „своме“ властелину, нити је ма каквих права приватно-правне природе има властелин према „своме“ себру. Ти су односи били једино и искључиво јавно-правне природе; ти су односи били фискални. Себар, сопственик земље који ужива известан приход обрађујући је, плаћа држави на њене циљеве известан део својих прихода, као и пастир и трговац и занатлија. Држава их прикупља у колико сама отправља своје послове, а њихово прикупљање делимично уступа ономе који делимично отправља њене послове: као што су казне биле прво у воловима, па су преобраћене у перпере, у новац, тако би

[1]) Споменик IV, стр. 7.
[2]) Споменик IV, стр. 6.

се и работе и данци претворили у порезе у новцу, а посредници државе властела и, донекле, манастири, у чиновнике. Зато и у колико је заступала државу у извршењу њених задатака, властела ју је у толико заступала и у прикупљању одговарајућих прихода. А манастирске и црквене, донекле, баштине престављају један обичан изузетак коме није потребно никакво правничко објашњење. Црква је уживала известан углед, она је имала одређене задатке, и због тога и у тој цељи поклањане су јој земље, без обавеза јавно-правне природе, које би се састојале у отправљању државних послова, као што је то био случај са властелом, која је, већим делом, и по сроству с владаоцем, то се не сме заборавити, полагала право на такав начин учествовања у управљању државом, па опет и по сроству, полагала право и на такав положај према себрима, својим даљним сиромашним и лењим рођацима.

Основа имовинског система била је себарска баштина, која је држави плаћала порезу, главарину и десетак, и служила војску. Када се место државе над њом јављају властела, главарина и војна служба остају, десетак се замењује надницама, радном снагом. Када место државе над себарском баштином стоји манастир, тада отпада служба у војсци, али се надничење повећава временом и врстом рада. Од државе ка манастиру земља се пред човеком, њеним власником губи, да се појави радна снага. Сва остала ограничења, сви остали модалитети немају никакве везе са имовинским правом већ су једино фискалне природе.

ДРУГИ ДЕО

НАРОД

Из до сада реченога може се већ закључити да у старој српској држави није било само више врста поданика него и да између њих није свакада било јасне разлике. Као што је било разних облика некретне својине између којих разлике нису биле тако јасно оцртане, као што је било — што ће се видети у трећем делу — разних власти и чиновника чије се надлежности нису свакада јасно разликовале, тако је било и сталежа у старој српској држави који су се у много које чему додиривали, како у погледу свога имања тако и у питањима својих права и дужности.

О образовању и постепеном разилажењу тих разних сталежа нема помена, али би ипак било најтачније мишљење да су стварни моменти, економска, а раније и физичка, доцније и умна, снага играли најважнију улогу не само зато што епоха о којој говоримо припада Средњем Веку, већ зато што су они и данас, у ери демократије, у пуној снази, иако их је, услед много које чега лажног у томе режиму, већ теже распознати.

У сваком случају може се рећи да властела, махом сродници династије, води порекло, и да се је и доцније рекрутовала, од војсковођа и од обласних управника, док отроци воде порекло од ратних заробљеника и извесних кажњеника. Овај последњи сталеж, иако најмалобројнији, био је готово најпроменљивији, јер се с једне стране стално прибављао, а с друге смањивао преласком у себарски сталеж. Себри, слободни људи, меропси и пастири, стара неутрална класа, која је претрпела неку врсту деминуција свога грађанског па и поданичког положаја чисто пасивним путем и то услед тога што су се више класе уздизале на свим пољима културног живота све више, док су они, и данас познатом а не признатом монументалном инерцијом велике масе народа, остајали, благодарећи своме свеопштем беспосличењу и својој непредузимљивости, на истом месту, лењо и отпорно се вукући за носиоцима културе и невољно следујући еволуцији економског и умног живота, заостајући за њима за читава поколења, те су тако од поданика државе постали поданици властеле, као што су и данас ти исти себри огроман баласт у свима земљама, сада названи помпезно сувереним народом, не више поданици државе него напредних, радених, умних, класа али истовремено и вештијих појединаца. Ипак су средњевековни себри, благодарећи либералном правном духу, данашњем хуманизму и социјал-политици, и здравој памети ондашњих „капиталиста“, били потпуно правно заштићени грађани, а то су били само у колико су представљали какву економску вредност и у мери њене величине.

ПОДЕЛА.

Са гледишта поданства сви се становници деле на *српске поданике* и на *странце*: први су прави грађани, активни и пасивни, док се странци могу сматрати као нека врста привилегисаних грађана који готово и немају никаквих дужности сем једног малог броја у општем интересу, а томе насупрот уживају велики број повластица. По већ наведеном примеру по коме странци у Новом Брду тек када имају своје баштине морају испуњавати све дужности које и остали грађани, изгледа да се ондашње поданство стицало својином земље, која је собом повлачила обавезу на данке и работе. Највећи број странаца чинили су Дубровчани и други трговци и занатлије, рудари, итд. Грке и оно нешто Бугара не треба сматрати за странце; међу њима је било чак и велике властеле која је заузимала разне положаје у државној служби, како се то већ и из самога Законика види. Између та два народа, Грка и Срба, на државној области није постојала никаква разлика, а значајна су прелазна наређења из чл. 124 у вези донекле и са осталим местима у Законику (чл. 39 и 173) по којима територијална проширења државна не мењају ниуколико стечена права, изгледа само имовинска, приновљених поданика.

Закони и хрисовуљи разликују још две врсте становника били они странци или домороци: то су *православни* и *иноверци*, већином католици. Ова разлика нема толиког утицаја на њихове економско-финансиске односе према држави или вишим власницима, колико има значаја по личне односе и уређење њихових верско-црквених прилика, цркве самих тих иноверaца. А не треба заборавити да је њих било доста, јер је велики део поморских земаља био све готово сам иноверац.

При описивању права и дужности разних сталежа нећу водити рачуна о малим разликама које су постојале у самом једном сталежу, тако да ћу се задржати на оној подели каква се даде извести из самога Законика. Он истина само на једном месту помиње сталеже, у чл. 152 о пороти, где каже говорећи о њеном саставу: „... да су велијим властелом велији властеле, а средњим људем противу их дружина, а себрдијем их дружина ...“, али се из многих чланова види да Законик и остали законски текстови воде рачуна и разликују пет врста поданика: робове или *отроке*; слободне људе или *себре*, који могу бити *меропси*, *пастири*, *мајстори* и *сокалници* према своме претежном занимању; *властелу*, *вишу и нижу*; *више*

свештенство, и, најзад, *владаоца и његову породицу*. Како је робова било мало, па и то мало не у оном старом римском смислу, а како се из истог разлога и владалац може занемарити, то се може рећи да је у старој српској држави било *три сталежа: слободних људи, властеле* и *свештенства*, премда је и ово последње било малобројно у колико сталеж, те се и оно може занемарити, пошто се може изједначити или са властелом или (његови нижи редови) са себрима, те бисмо тако имали на једној страни *себре*, а на другој *властелу*, на једној страни *снагу* која ради, на другој *ум* који управља.

Како је властела престављала један активни сталеж, то су владаоци, током времена, потпомагали развијање једног пасивног сталежа, вишег свештенства, као противтег властели у јавном животу, уступајући му један део своје јавне власти, и то чак и у већем степену но и самој властели што је то било признато.

Слободни људи нису образовали један једноставан сталеж: њихов различити економски положај и њихова различита привредна претежна занимања поделила су их на три групе, на меропхе или земљораднике, на пастире или влахе, то јест сточаре, и на мајсторе и сокалнике и раднике или слуге, тако да су се и њихова права и дужности управљали у многоме по њиховом занимању. Овим трима класама слободног сталежа треба додати и свештенике, обичне сеоске попове, јер они не стоје много изнад себара, а сувише су далеко испод властеле и вишег свештенства.

По самоме Законику властела се деле на велику и на малу, на властелу и властеличиће, али се не може рећи каква је стварна разлика између њих постојала, сем веће правне заштите. Властела су сталеж који је стајао између владаоца то јест државе, и слободних људи, и гледао да свој положај ојача и поправи тиме што ће слободне људе јаче себи подвргнути, а владалац се старао да га у томе спречи тиме што ће побољшати положај себара пружајући им довољно правне заштите против самовоље властеле, проширујући надлежност државних органа и сужавајући надлежност властеле у администрацији и у судству. Таквим јачањем споља слободних људи властела је донекле постајала слабија.

После властеле као сталеж који је имао више права но дужности, који је готово и једино и познат био по својим правима и повластицама, долази више свештенство, заједно са вишим калуђерским редом. За тај свој виши и повлашћенији положај оно има да благодари поглавито своме социјалнополитичком задатку, а донекле и тежњи владаочевој да насупрот властали истави један сталеж себи одан, сталеж који би имао видна учешћа у државним пословима. Оно је било заиста створено, за разлику од властеле која се сама собом стварала.

О владаоцу и о његовој породици овде ће бити речи само колико и они престављају извесну класу грађана; о владаоцу као поданику и поглавару државе.

ОТРОЦИ.

Најнижу класу становника у држави образовали су отроци, робови, људи који су у мало ком смислу били слободни. Они су имали најмање права а изгледа да нису имали имања па зато нису ни имали каквих унапред одређених дужности у погледу кулука, већ су њихови господари располагали њиховом радном снагом употребљавајући их за разне послове. По самом гласу Законика отроци се равнају са земљом, јер чл. 44 каже: „И отроке што имају властеле, да им су у баштину, и њих деце у баштину вечну, на отрок у прикије да се не даје никада“. Њихово је право својине потпуно, а ограничено једино у погледу располагања тиме што их у мираз не могу давати. Ово право својине садржи у себи и право ослобођења по чл. 46: „... такмо што ће властелин простити, а или му жена, а или син, то-зи да јест свободно, а ино ништо.“ Овај је пропис могао истовремено да послужи и као доказ да превођени зборници нису баш имали праву законску снагу; у изводу закона Јустинијанових и Константинових[1]) налазимо један супротан пропис, по коме изгледа да су отроци само привремени робови, јер он даје право отроку, ако је богат, да властелину измири куповну цену и тако постане слободан; ако ли пак није богат има три године да ради код свога господара после чега опет постаје слободан[2]). Истина овај пропис може се односити и на ратне заробљенике. Разуме се по себи да властелин није смео убити отроке.

Како једно лице постаје отрок не зна се тачно, али је вероватно да томе лежи узрока у каквом економском нли кривичном разлогу, ако не и у војничком. У доба Стевана Првовенчанога могао је човек за казну допасти таквог ропства; по једном његовом хрисовуљу муж има право жену која га је напустила, пошто буде кажњена, да задржи или да прода коме хоће. Изгледа као да су и ратни заробљеници, када нису били размењивани, остајали код владаоца који их је делио својим војсковођама[3]).

Отроштво и баштина се искључују, али отроци ипак могу обрађивати земљу и уживати је и на други начин. Чл. 67 каже да отроци и меропси када у једном селу живе све данке подједнако од главе плаћају, а работе како работају

[1]) Српски Летопис I, 1959. стр. 6.

[2]) Исти пропис и у скраћеном Синтагмату.

[3]) Шафарик о. с. стр. 8.

тако и земљу да држе. Они су вероватно земљу обрађивали као наполичари.

По једном од три типика изгледа да је манастирима било забрањено да држе отроке, али је он, судећи по хрисовуљима, остао без примене, иако се и сам Законик изражава као да отроке једино властела могу имати. У изворима на много места видимо да владаоци и друга лица манастирима поклањају отроке. У светостеванском хрисовуљу наређује се да меропси, отроци и попови подједнако раде у виноградума. У дечанском хрисовуљу[1]) отроци се третирају као слуге које врше разне послове у манастиру као покућари игуманови, па чак и као нека врста надзорника: они чак добијају и путни трошак када као коњушари прате игумана.

Из већ реченога види се да положај отрока није био нимало бесправан. По чл. 102 отроци су подвргнути судској надлежности свога господара за своје међусобне спорове и за мање кривице, а за остале иду пред државног судију, као и остали себри, мерописи и пастири. Чл. 72 забрањује властеоским отроцима да долазе на двор владаочев ради подношења жалби и молби.

Из разних хрисовуља, међутим, види се да су отроци на манастирским имањима имали некада завидне положаје у управи па чак и у судству, те ће отроци бити понајпре нека врста бескућника.

СЕБРИ.

Опште име за слободне људе за разлику од властеле било је *себри*, *себар*, или како се на једноме месту и сам Законим изражава *себрдија*. Тим се општим именом обухватају све класе овог најмногобројнијег сталежа у старој српској држави. Себри су, међутим, били и најзначајнији сталеж не само у привредном и финансијском погледу већ и у погледу самог сталешког система. Они престављају средину изнад које су се уздигли повлашћени сталежи, средину у којој се налазе свакојаке ненапредне класе, средину испод које су остали пали. Њихови односи према држави, властели, манастирима и јесте управо оно што се назива повлашћени положај виших сталежа. Према господару земље, према њеном вишем власнику, држави, властели и манастирима, они јесу били стварно слабији, али су њима били правно потпуно једнаки. Последице њихове економске потчињености огледају се у њиховој обавези да работају разноврсне работе и да дају данке тим вишим власницима њихове земље; али не треба заборавити да је овај однос био исто тако добрим делом и последица јавно-правног положаја тих виших сопственика, положаја скопчаног са извесним дужностима, са отправљањем

[1]) Дечанске хрисовуље, стр. 61—62.

извесних државних послова. Последице правне равноправности делом смо већ видели, а делом ће о њима доцније бити речи: ако је ипак постојала извесна разлика у самом судском поступку и у казнама између себара и виших сталежа, то није зато што су себри стајали испод исвесног правног нивоа, већ зато што су се ти сталежи издигли изнад њега, а издигао их је пре њихов карактер органа државне власти но њихова економска снага.

Слободни људи нису образовали један једноставан сталеж; међу њима можемо, према њиховим одговарајућим односима према вишем власнику земље на којој су они настањени и коју обрађују, а и према самом њиховом претежном привредном занимању, да разликујемо три класе. Једни су били сељаци претежно земљорадници у ужем смислу, онда звани *меропси*; други су били, такође сељаци, али претежно сточари, названи *пастири,* или *власи;* трећи су били по месту становања сељаци и варошани, а по занимању претежно занатлије и радници и називали су се општим именом *мајстори*, а извесни међу њима *соколници;* овим трима класама ја сам додао и четврту и у њу сам ставио *попове,* јер не налазим никакве битне разлике између њих и осталих себара. Свима овима треба додати још и раднике, надничаре, и слободне друге људе који нису имали никаквог имања које су обделавали, те и нису никакве десетке никоме дуговали, већ једино извесне работе надничарске природе у име порезе.

Најмногобројнији међу њима били су меропси, или парици као што их негда извори називају; за њима долазе пастири, па мајстори и најзад попови. Природно је да се о меропсима највише зна, јер их је највише и било а најважнија су класа овога сталежа. О мајсторима се мање зна, јер је то била изгледа класа у стварању, а о правим слободним људима, класи из које је у другим државама много доцније изишла буржоазија, за што код нас није било довољно времена, понајмање. Изгледа да у себре треба рачунати још и једну пету класу, економски веома важну, али о њима нема правних извора готово никаквих, да бисмо могли знати о њима као сталежу што више а то су били трговци.

Меропси.

При описивању разних облика некретне својине приметио сам да се главни односи између обделавача и господара земље састоје у обавезама ових последњих. Оне нису биле свакада исте а мењале су се из два основа. Оне су прво зависиле од сталежа коме припада сам тај виши власник земље, а који је могао бити црква, манастир, властелин или држава односно владалац; друго од претежне гране привредног занимања самих обвезника, тако да су они који су се претежно

бавили каквом специјалном граном привреде, која је често могла бити и једна једина, од данака и работа опште природе бивали ослобађани у извесној мери. Законик не одређује те специјалне работе и данке, већ садржи само извесне опште одредбе по којима се ти односи регулишу. Тако он у чл. 139 забрањује властели, господарима меропаха, да траже од њих што преко онога што је у Законику записано: „разве што јест царство ми записало у Законице, то-зи да му работа и дава", иначе је меропах властан да се суди са својим господарем, а Законик му обезбеђује поред непристрасности судства још и извршење пресуде ако она испадне на његову корист а против господара му, па га чак и штити од евентуалне освете господареве. Да су меропси покушавали да се извуку од својих обавеза, разумљиво је, па је зато и Законик у своме чл. 67 ставио у изглед таквим меропсима да изгубе своје имање, а чланом 70 хоће да се спречи једна друга злоупотреба меропашка: како се кулучило по кућама, то јест по ужим породицама, то се више кућа, везаних сроством ближим или даљим, удруживало у једну задружну фиктивну кућу, а то законик забрањује и оглашује за обвезника сваког оног који је одељен хлебом и имањем.

Када бисмо имали сачуване све изворе тада бисмо морали разликовати ове разне врсте меропаха: властелинске, пронијарске, државне, владалачке, манастирске и у неким случајевима и црквене; међутим поготово се њихови односи према господару земље знају најбоље само за манастирске меропхе.

Властелински меропси. Ако чл. 68 проширимо и на ове меропхе онда видимо да су они дуговали властелину ове работе: недељно два дана су радили оне послове које им он сам одреди; годишње један дан су радили на сену, а један дан у винограду: ако властелин нема винограда онда тај дан раде какав други посао. Кошење је бивало мобом, али се, разуме се, сви меропси нису исти дан позивали на рад, јер је то сено требало и купити и денути. Исто је тако и рад у винограду вршио се више пута преко године а радили су га свакада други меропси. Иначе и ови меропси плаћају своме властелину доходак царски из чл. 198, и иду у војску.

Државни меропси. Између државних и владалачких меропаха не налазимо тако велике разлике, вероватно зато што их је владалац имао у малом броју, јер и није био толико власник великих имања, области, села или жупа, колико комплекса на којима су радили државни меропси. Положај њихов и њихове обавезе личне могу се изнаћи из разних хрисовуља, који одређују односе између меропаха и манастира. Од њих су понајбољи већ помињани хрисовуљи манастиру св. Арханђела Михаила и Гаврила, дечанском манастиру, светостевански хрисовуљ и један хрисовуљ деспота Јована[1]). Из првога би изла-

[1]) Гласник XXIV, стр 252.

зило да су државни меропси, меропси на имањима која још не припадају ни једном вишем власнику, дуговали ове работе: *орање, копање, жетву, вршај*, затим *неговање паса и сокола, понос*, по гласу последњег и *рад у винограду и кошење*. У чешће навођеном хрисовуљу митрополиту Јакову налазимо још и *жир*, то јест чување и жирење свиња. У хрисовуљима XIII века ређе сретамо орање и жетву. Неговање паса, коња, сокола изгледа да је била двојака дужност: једном су то били псари, коњушари и соколари који су се једино тиме и бавили, други пут сви меропси овим коњушарима, соколарима и псарима, при њиховом путовању, пружају извесне данке и работе, помоћи разне.

Работе се све деле на *велике* и *мале*, али се не зна које су једне, а које друге. Под Милутином се помињу ове работе: позоб, коњух, писац, геракар, храњење паса, комот, митата, кошарштина, пис, димнина, колоберштина, приселица, итд. Из доба издања Законика, у св. арханђеловском хрисовуљу стоји: И да не работају ниједне работе цареве: ни орања, ни копања, ни жетве, ни вршидбе. ни ђеракара, ни псара, ни поноса, ни намета, ни провода, само да сносе у град приход царев. На једном другом месту: изоб, псар, поклисар, провод, приселица, кефалија, прахтор, седиште силног, јастребар, димнина, глобар, десетак овчи, пчелињи и свињски. Из ових се примера види да је у главном било три врсте работа држави: једне су чисто пољопривредни радови, друге су помагање владаочевим службеницима, треће су извесне престације држ. чиновницима. Ове последње постоје свугде, а прве две се међу собом донекле искључују и допуњују. Даље, једне работе дугују меропси као становници жупе, друге као житељи села, треће као власници имања, о чем је већ било говора.

Манастирски меропси. Ови су нам најпознатији, јер се њихове обавезе при поклањању манастирима мењају у приличној мери па се зато и тачно у хрисовуљима описују. Ту се работе више не спомињу по имену, него по мери тачно прописују. И ти су меропси као и властелински ослобођени свих дужности према држави и то у већој чак мери, јер они не плаћају соћ нити служе војску, сем случаја да је соћ уступљен манастиру. Има од овога истина и изузетака, али њих срећемо или код незнатних манастира или само у извесна времена. Најважније работе које су свагда манастирски меропси работали биле су: *орање, жетва, кошење* и веома често али не свакада и *рад у винограду*. Поред тих специјалних радова постојала је и општа обавеза дводневног кулучења у недељи која се, истина, свакад не помиње. Код извесних манастира и код извесних њихових меропаха налазимо и специјалне работе, и о њима ће тек доцније бити говора.

Орање је била работа која није одређивана временом трајања већ површином која има да се обради. Та површина коју је свака кућа морала да пооре била је променљива:

једном је износила 8[1]), други пут само 6[2]) мата, а сама та мера мат и није била мера за површину, већ ју је само посредно означавала тиме што је престављала површину са које се може добити један мат, један кабао, то јест око четврт товара пшенице. По Успенском мат је означавао простор који се може засејати са 40 литара пшенице, те би тако један мат простора износио око данашњих 10-15 ари, ако рачунамо да ондашње пшенице иде 20-25 кила у 40 литара, и да се мање пшенице бацало на хектар. Новаковић упоређује мат са шиником, који би мерио 12 50 кила, те би мат износио још мање. Врста жита била је такође одређивана; једном се прописује да се има орати и сејати по два дана (мера временом одређена) за овас, за просо и за пшеницу; на другом месту прописује се да се оре за пшеницу 3 дана у јесен а два у пролеће, за раж три кабла и то у пролеће. У манастиру Бањској пред крај Милутинове владе, меропси су орали за озиму пшеницу три матâ, за јару два, за просо три; у Дечанима под Дечанским меропси ору: пшенице, овса и проса по два мата; у Арханђеловом манастиру из доба Цара Душана недељно раде два дана што им игуман каже. У сва три случаја још и мобом у јесен ору један плуг.

Сејање се изгледа подразумева само по себи, јер се изрично нигде не спомиње него узгред уз орање.

Жетва је на неким местима крај работа ове врсте. И она је на више начина регулисана: или се прописује да меропси извесно време жњу па свршили тај посао или не, или се одређује да жњу оно што су орали и сејали. Под Владиславом[3]) меропси који су по простору орали и сејали морали су пшеницу три дана жети па је доцније три дана „чистити", а тиме се мислило вероватно на вршај и на вејање. За тих шест дана меропси живе на рачун манастира. Исто је овако ова работа била регулисана и за меропхе св. стеванског манастира[4]). У св. арханђеловском хрисовуљу било је прописано да меропси све оно што су орали и сејали имају да среде и готово манастиру да предаду[5]). Сличан пример налази се и у Monumenta Serbica CDLXXXIX.

Кошење је било због развијеног сточарства и ондашње природе транспорта исто тако важно као и прве две работе. Многи су манастири имали и коња у великом броју. И кошење је било на разне начине регулисано: понекада, као под Владиславом, меропси су били дужни да косе докле год има траве на ливадама. Под Милутином морао је међу меропсима једног манастира сваки који косу може носити да иде један

[1]) Monumenta Serbica CDXXXIX.
[2]) Дечанске хрисовуље стр. 133; св. стевански хрисовуљ стр. 6.
[3]) Споменик III, стр. 7.
[4]) Споменик IV, стр 6.
[5]) Гласник XV, стр. 305.

одређени дан у ливаде и да коси, затим се тако покошена трава имала средити у пластове, па пошто се просуши мало камарило се сено[1]). По св. арханђеловском хрисовуљу меропси косе онолико сена колико је манастиру потребно[2]).

Рад у винограду био је тачно и опширно регулисан у манастиру Студеници, на чији се хрисовуљ и св. арханђеловски позива ради мере и врсте рада, одређујући само да сваки меропах има да ради у винограду. По дечанском хрисовуљу свака кућа обрађује један мат винограда. Меропси лавре Милутинове морали су са својим радом бити готови до Васкрса, иначе плаћају за казну једнога вола[3]).

Иначе су меропси били обавезни да ове работе раде само у своме селу или у непосредној близини. Чим је место рада било удаљено изгледа да су уживали извесне повластице, као што је то било предвиђено у св. стеванском манастиру за кошење: у случају да су ливаде биле далеко меропси су били дужни да из сваке куће пошаљу само по једног човека, али је тај морао бити готов за три дана[4]).

Поред ових општих работа било је и других приличан број које су зависиле од нарочитог занимања сваког појединог меропха ако га је он имао, или од нарочитог положаја и врсте самих земаља које су обрађивали или себи или манастиру. Тако је под Владиславом једно село од све дужности имало само једну: да сече четинаре и један део грађе да предаје манастиру[5]). Урош је обвезао неке меропхе да преко зиме три дана лове зечеве, а оне који имају превозних срестава да за Божић довозе у манастир дрва[6]). Закон меропашки могао је бити измењен због нарочитих околности, као што је Душан урадио са једним поклоњеним селом: игуман је био посадио толико много винове лозе, да више није имао слободних работника на расположењу за рад у томе винограду, те је то село било ослобођено од свих осталих работа с тим да једино тај виноград обрађује[7]). И краљ Милутин је био ослободио од свих работа једно село са великим маслињацима како би и даље само маслињаке гајили и одговарајуће дажбине манастиру давали. Други су опет били ослобођени сваке работе, да би се посветили једино уљаницима. Трећи су радили на трљењу лана; четврти опет претежно на сладу, т. ј. спремали пиће слично данашњем пиву.

[1]) Споменик IV стр. 6.
[2]) Гласник XV, стр. 305
[3]) Споменик IV, стр. 6.
[4]) Ibidem стр. 6.
[5]) Споменик III, стр. 7.
[6]) Monumenta Serbica CDLXXXIX.
[7]) Гласник XV, стр. 277.

Власи.

Да су заиста работе зависиле од привредног занимања работиика, види се лепо на власима пастирима, који у томе погледу престављају велику супротност меропсима. Они нису били вични пољским радовима те су од њих били ослобођени. Као сточари располагали су са много стоке и сточних производа те су понајчешће били дужни давати *понос*, који се састојао у сваковрсном преносу и превозу, а били су још и обавезни да *гаје стоку* свога господара, под чиме се разуме сваки рад око стоке и око прераде сточних производа.

Иако су сви писци стављали у један ред меропхе и влахе па тек изнад њих као један виши степен сокалнике, ипак је такво мишљење неосновано, јер у погледу данака и работа пастири стоје далеко изнад меропаха, премда су по степену своје образованости стајали далеко испод њих.

Влахе, пастире, сточаре не можемо поделити на зависне од виших господара земље, јер о властеоским готово и нема помена, државни и владаочеви спомињу се тек где-где; једино се детаљније регулише положај манастирских пастира, о којима ћемо једино и говорити.

Влаха, пастира, у старој српској држави било је двојаких: настањених и ненастањених. Ненастањени власи били су искључиво сточари и кретали су се кадикад на велике даљине. То су већином они власи на које Законик мисли кад говори о бојевима (о потки), о травнини, о задржавању одмора или зимовања ради. Настањени власи већ се више приближују меропсима, и донекле учествују у пољопривредним работама.

Није сасвим сигурно да ли су и манастирски власи били као и меропси ослобођени свих осталих работа у корист државе, јер за то налазимо само један пример који може бити и некакав изузетак. Једним дечанским хрисовуљом ослобођени су власи поклоњени му од сваког поноса краљевству јер, како се ту каже, врло мало влаха поклоњено је па и они су сиромашни[1]).

Две главне работе пастира биле су *понос и гајење стоке*. Једино прва изгледа да је била права работа, јер се за њу није примала никаква награда, док су власи за други рад примали извесну награду.

Понос је обухватао пренос соли, пшенице, вина, дрва, млека и млечних производа, меса и тако даље. Количина је била одређена за извесне производе: тако су власи светостевански морали преносити куда им игуман нареди по товар вина, толико исто пшенице и по десет товара соли[2]). Дечански власи били су обавезни да преносе „закониту со“; ако

[1]) Дечанске хрисовуље стр. 63.
[2]) Споменик IV. стр. 9.

више донесу могу вишак задржати, али и манастир има право да га откупи[1]). Па ипак има примера да су пастири и те једне работе били ослобађани[2]).

Гајење стоке била је друга работа влаха и то много важнија од прве. Понекада се у хрисовуљима одређују поименце села која гаје коње, која овце, која опет говеда[3]). Од највећег значаја били су овчари који су се поред гајења оваца бавили још и споредним гранама са тиме у вези. За такав посао господар плаћа пастире. Та годишња плата звала се изгледа *белег* а износила је за св. стевански манастир два ждребета или десет перпера за пастире коњушаре. Хилендар је био плаћао раније својим коњушарима 12 ждребади годишње, вероватно укупно, те му је зато Милутин био поклонио много пастира, истина без права на белег, али и без дужности да дају манастиру понос[4]). За тако предата стада пастири су материјално одговарали: за сваког изгубљеног коња плаћали су 30 перпера, за сваку кобилу по 20[5]). И пастири овчари имали су свој белег који је износио од сто оваца овцу и јагње, поред тога имали су право и на месечину, која се годишње плаћала[6]). По св. арханђеловском хрисовуљу власи добијају као и они у манастиру краља Милутина, као што у хрисовуљу стоји, и то 12 пшенице (вероватно кабала), 24 меха млечних производа (сваки је мех имао 120 литара), три четвртине товара соли, три говеђе коже и одела; за Васкрс још један перпер, а вина колико и калуђери. Ово је што су они укупно плаћани. — Иначе пастири од својих стада плаћају такође господару извесне данке. Тако се зна да су овчари плаћали за свако стадо од 50 оваца овцу с јагњетом и овцу са вуном, а преступне године још и коња или 30 перпера[7]). Поред тога овчари манастира Св. Стевана плаћали су још и по две овче коже од сваког пастира[8]).

Поред ових сталних работа било је и неких других или опште природе или специјалне. Тако су сви пастири морали на зимовницима правити кошаре, спремати сено, а једни који су имали и земаља морали су место одговарајућих меропашких работа косити три дана.[9])

[1]) Дечанске хрисовуље стр. 63.
[2]) Monumenta Serbica LXII.
[3]) Дечанске Хрисовуље стр. 52.
[4]) Mon. Serbica LXII.
[5]) На истом месту.
[6]) Гласник XV. стр. 308.
[7]) Гласник XV, стр. 310. Исто и у Дечанима.
[8]) Споменик IV, стр. 6.
[9]) На истом месту.

Занатлије.

Под овим називом обухватам *мајсторе* и *сокалнике*. Шта управо значи реч сокалник није сасвим јасно. Мишљење Новаковића по коме би та теч означавала кувара или пекара у сваком је случају тачније од Даничићевог, који сокалника изједначује са socamanus-ом, али се ни оно као тачно не може примити. Иако би нас извесна наведена места при филолошком тумачењу речи навела да то значење примимо као тачно, ипак има толико места у хрисовуљима из којих се пре може закључити да сокалник означава ако не занатлију уопште оно бар радника. Новаковић иде и даље и износи претпоставку да је може бити у старој српској држави постојао монопол печења хлеба, ослањајући се на нека места по којима у селима има по два, три сокалника, што би пре био доказ и против монопола и против таквог тумачења. У сваком случају је јасно да у сокалнике спадају и такви радници који имају неке везе са домазлуком у ширем смислу, а можда и са домаћом привредом. После Синтагмата и Градског Закона може се сматрати као утврђено да су сокалници били хлебари и кувари. О њиховом положају као једној класи себарског сталежа не може се ништа са сигурношћу рећи, не зато што нема података, већ зато што се извори противрече, а то ће бити из више наведеног разлога: тај се назив није био још усталио нити је добио своју тачно одређену садржину. Једном се сокалници изједначују са занатлијама а ови стављају у исти ред са отроцима, други пут са меропсима, понекада се стављају и изнад ових. Ја ћу о сокалницима и мајсторима говорити као о једној класи старог слободног сталежа, као о занатлијама.

Тврђење Грујића[1]) да је тачније мишљење Даничића и Миклошића, и то само на основи „сокнице“ бар није довољно доказано јер је далеко од „сокнице“ до „сокалнице“, која значи пећ, а прва би одговарала житници, амбару.

Код занатлија се најбоље види да су све оно што се држало за сталешке односе у ствари једино фискални односи. Као меропси и занатлије су биле обавезне да раде извесне пољске радове али је њихова мера била много мања. Тако су сокалници једног манастира из прве половине XIII века били обавезни само по један и по мат сваке врсте жита да сеју и жњу[2]), а они из манастира Св. Стевана два мата јесење, један пролетње и два мата проса.[3]) Сокалници дечанског манастира обрађивали су само по један мат пшенице, овса и проса и винограда док су његови меропси радили по два мата од сваке врсте жита.[4]) Овим прописима у хрисовуљима

[1]) У Гласнику Скопског Ученог Друштва, књ. I, св. 1, Скопље, 1925, у чланку Властелинство Св Ђорђа код Скопља.

[2]) Споменик III, стр. 7.

[3]) Споменик IV, стр. 6.

[4]) Дечанске хрисовуље, стр. 6.

обично следују пописи мајстора (ковача, златара, седлара, кројача, клобучара итд.), којима се наређује да горе наведене работе у истој мери работају. Што се тиче сена и винограда, те работе подједнако дугују и меропси и занатлије сем специјалних ослобођења.

Довде се работе занатлаја и не разликују од работа меропаха, али као што је нарочито привредно занимање повлачило код ових последњих и нарочито работе, док их је од општих донекле ослобађало, тако је било и са занатлијама. У неким изворима видимо да на њима почивају извесне преносне и гласничке дужности. Тако сокалници прате при путовању игумана и осталу браћу, а трошкови падају на терет манастира, док се о коњу сами сокалници старају[1]). Као власи, тако и сокалници у једном манастиру доносе, али у мањој мери, само по један товар вина и пшенице, одакле им игуман нареди[2]); други пут је та работа била само у начелу одређена без ближе одређене мере[3]). Мишљење да су сокалници само једна, можда ипак ближе неодређена, врста занатлија потврђују и следећа места: по једном сокалници су дужни помагати при зидању зграда и трпезарија[4]), по другом раде одело и друге потребе за калуђере[5]), а готово им се свакада одређује рад у мађупци, која је вероватно означавала домазлук у ширем смислу.

Као занатлије Законик и други споменици знају за: златаре, коваче, воденичаре, коларе, самарџије, сараче, кројаче, клобучаре, платнаре, ткаче, цигљаре и многе друге чија су имена или неразумљива или се подразумевају под осталим мајсторима. (Споменици их баш зову мајсторима). Они воденичари који имају сопствене воденице морају за манастир правити воденичко камење па и саме воденице зидати[6]): ковачи су једном били дужни давати манастиру 70 потковица[7]), други пут 40, вероватно годишње[8]); на једном другом месту ћурчије су давале годишње по три лисичије коже.

Ово су до сада биле дажбине и работе које су занатлије дуговале својим господарима, али су и они били обавезни и на остале државне работе, судећи бар по томе што на једном месту нису били ослобођени приселице (истина пред крај прве поле XIII-в), а у мало друкчијем облику и у почетку XIV, већ им се чак наређује, када дође краљ или властелин, да и сокалници као и меропси морају свој део платити[9]). Да ли је ово важило и за мајсторе, нема помена.

[1]) Споменик IV, стр. 6; Mon. Serbica LXII.
[2]) Споменик IV, стр. 7.
[3]) Споменик III, стр. 7.
[4]) Ibidem.
[5]) Споменик IV, стр. 6.
[6]) Ibidem
[7]) Гласник XV, стр. 302
[8]) Ibidem, стр. 309.
[9]) Споменик III, стр. 7.

Попови.

Изгледа да Законик хоће да разликује три врсте повова: потпуно слободне, зато што имају своје баштине; ослобођене попове и неслободне попове. Први су они који по чл. 31 („И попове баштини да си имају своју земљу у баштину и да су свободни . . .“) имају своје сопствене земље, и судећи по чл. 65 („. . . Ако ли буде поп баштиник, да га нест вољан отгнати, такмо да јест свободан“) они су потпуно слободни и могли су се погађати код кога им је воља сопственика цркве да му је опслужују. Иначе оваква њихова баштина изгледа да није могла сасвим да се изједначи са меропашком, јер налазимо примера да се таква њихова имања тек са њиховим пристанком не толико истина поклањају колико стављају под заштиту манастира[1]). Ипак има необјашњивих места да се цела села некога попа поклањају манастиру, сем ако се под тим припадништвом не мисли да је то парохија тога попа. — Попови пак који немају своје баштине, а припадају каквоме властелину по цркви својој, имају право да од њега траже и добију три њиве законите и тада се могу сматрати као ослобођени, а за неслободне у личном погледу у толико што свога господара не смеју напуштати све док он према њима својим обавезама одговара. И они не дугују никоме никакве работе. — Трећу врсту попова образују они који поред свога имања или поред оне три њиве законите узму од свога господара још какве земље, јер за тај вишак ступају према њему у исти однос у коме стоје и остали меропси. Ти су попови неслободни у економском смислу јер због тих земаља дугују работе своме господару, који се у Законику спомиње само као црква. А ови последњи су изгледа они попови који се највише у хрисовуљима помињу. Они раде у винограду као меропах и отрок,[2]) али се ослобођавају кошења мобом[3]). Оно што Законик укратко каже „. . ако ли веће узме, от те-зи земље да работа црквом та по закону“, то понављају опширније хрисовуљи[4]) прописујући да такви попови раде разноврсне пољске работе, а латинске попове који на имању манастирском имају своје баштинске винограде ослобађају од свих работа наређујући им једино да дају извесну количину вина.

Попови, ма које врсте били, уживају вишу правну заштиту из чл. 95: „Кто опсује светитеља или калуђера или попа, да плати сто перпер; а кто се најде убив светитеља или калуђера или попа, да се та-зи убије и обеси“, док се иначе убиство кажњава или новчаном казном или мањом новчаном казном са делимичним сакаћењем.

[1]) Дечанске хрисовуље стр 130.
[2]) Споменик IV, стр. 6.
[3]) На истом месту.
[4]) Гласник XV, стр. 287.

Иначе син попов који је изучио књиге наслеђује свога оца, а препоручује се у хрисовуљима да се попови узимају из поповских породица, као у дечанским и у св. стеванском хрисовуљу; остали по једном постају сокалници[1]), по другом хрисовуљу меропси.

*

Ове разне класе себарског, слободног сталежа биле су извесним прописима прилично одвојене једна од друге и донекле су биле искључиве. Ови се прописи односе на брак и на прелазе из једне класе у другу. По св. стеванском хрисовуљу, а и по дечанском, брак између меропаха и влаха био је забрањен и кажњавао се. По првоме влахиња која се уда за Србина, прелази самим тим у класу меропаха, а по другој копији тог истог хрисовуља њен муж постаје келатор, вероватно слуга у калуђера, По другоме хрисовуљу изгледа да је тај брак уопште био немогућ, и да се жена морала враћат своме оцу док су муж и отац му постајали отроци, или им се имање узима, — текст је нејасан. На другом месту жен му постаје и сама меропкиња. Изгледа, међутим, да је и такав брак могао бити закључен са претходним одобрењем игумана, у коме случају муж опет постаје келатор. Брачно право у Синтагмату о овоме не води рачуна.

Да би се из једне класе у другу прешло, требало је вероватно какав стварни, материјални основ да постоји, какав привредни разлог, али се ипак хрисовуљи труде да и те случајеве детаљно регулишу и да такве прелазе отежају. Тако по гласу оба наведена хрисовуља један од синова мајстора остаје у кући и бави се истим занимањем, док остали синови постају сокалници или, ако набаве земље, меропси. И синови попова не могу постати попови ако нису за то испунили услове које црквена организација тражи; али они и као наследници његова имања не уживају очеве повластице већ то имање постаје меропашка баштина; једино онај који је свршио школе и који га као поп наслеђује, истовремено и имање са повластицама добија.

Као што се види ова су ограничења чисто економско-пореске природе, а не сталешке, класне.

Прелаз између собара у властелу изгледа да се понајвише вршио у од Грка присаједињеним областима преко пронијара, а у старим областима преко властеличића, који нису баш много изнад себара стајали; у сваком случаја изгледа да је пресуднији био моменат војничког карактера него привредног.

[1]) Зак. Споменици, стр. 620.

ВЛАСТЕЛА.

У колико један однос почива више на стварним, економским и физичким моментима, у толико мање налазимо правних прописа који га регулишу. Такав је донекле случај и са властелом, а још више са самим владаоцем, нарочито у погледу њихових међусобних односа и односа њихових према слободноме сталежу. Властела су била вероватно најзатвореији сталеж чији су чланови постајали једино наслеђем, где скоројевићи нису гледани радо. Али да слободним људима није био сасвим спречен прелазак у властеоски сталеж, може се већ и из тога закључити што нижа властела у извесном погледу не стоје баш тако високо над себрима; што је властела по пореклу била један војни и витешки ред; што је њихова главна функција у држави било обављање извесних државних послова, што је једна од главних њихових одлика била власништво независне и слободне баштине, а ове две атрибуције могао је владалац пренети и на истакнутије себре, а после свега, властела стоје, великим делом, и у сроству, ма како танком или ма како споредним линијама, са династијом или ма којом и ма кад владајућом кућом. О свему томе непосредних доказа нема: Законик се једини бави властелом; у хрисовуљима се они слабо помињу; остали извори пружају незнатне податке о властели.

У старој српској држави било је две врсте властеле: *велика властела и мала властела* или *властеличићи*. Њихове одговарајуће дужности према држави изгледа да су биле исте природе; њихова права и повластице у толико су се разликовала што су вероватно велика властела имала веће земље, веће команде у војсци, веће положаје у управи, па су услед тога и уживала већу правну заштиту и повлашћенији положај у кривичним стварима, док баш у томе последњем погледу властеличићи стоје далеко испод велике влателе, те, примера ради, могу чак и на бој бити осуђени.

Оно што властелу одликује од свих осталих сталежа у држави, то је њихов више мање јавно-правни положај. Поред лица приватнога права у свакоме властелину има и један државни чиновник, једно лице јавног права, један носилац државне власти, који има извесну функцију већег или мањег самосталног карактера, тако да су они од данашњег чиновника ипак одмакли иако се још нису били приближили органу државе власти.

Остали моменти који одликују властелу од осталих сталежа јесу: власништво апсолутне баштине са свима својим последицама; мање казне; учествовање у сабору; вршење судске власти у извесној мери и према извесним лицима.

У чл. 39 и 40 јасно је речено да властела једина могу имати апсолутну баштину, слободну и независну, док се у чл. 174 релативна баштина износи као знак себарског сталежа. Каква су права и какве дужности за властелу из власништва такве баштине проистицали, то је већ речено на другим местима делимично.

Као баштиник властелин је двојако обавезан владаоцу: у војном и фискалном погледу. Он одговара владаоцу за главарину, соћ, а не његови меропси. О његовим војним обавезама говоре само два члана: 129 и 48. По првом њихова је главна дужност служба у војсци, која се састојала из команде над већим и мањим војним јединицама, које су образовали њихови себри, које су делом о своме трошку и оружали. Иако нема спомена да су властела као војсковође имали какве плате, ипак су и они и војници бивали награђивани нарочито за време срећних војних похода: плен се износио пред владаоца и пред војводе који су га даље делили. Као знаци властеоске војне власти важили су вероватно његов коњ и оружје, који по чл. 48 по смрти властелиновој припадају владаоцу.

По гласу Законика као да је једина властела могла имати отроке; у сваком случају они су једини имали право да их ослобођавају.

Бољи правни положај властеле огледа се још и у њиховим повластицама у кривичном поступку и у већој правној заштити, у строжијим казнама за кривична дела према њима учињеним, у блажијим казнама за дела која они учине. Тако се властелин на суд никада не сме позивати за по подне (чл. 56), а велики властелин се позива уопште на суд предајом саме тужбе, док се остали позивају позивом (чл. 62). Као сваки војник тако и властелин ужива одмор од три недеље по повратку дома са рата (чл. 61). Властела се редовно осуђују на новчане казне које су неколико пута веће но новчане казне за иста дела себара, а сем једног случаја никада казном сакаћења, која свакада готово и постиже себре, некада чак и поред новчане казне. Даље, једино властела може да почини извесне кривице, јер она једина и има извесну власт, чија злоупотреба бива кажњавана збацивањем са положаја, казна која се појачава некада и одузимањем имања или некои врстом губитка грађанске части у колико такав положај више никада не може заузимати.

Поред горе наведених обавеза и повластица, властела је имала и неких права, неких јавних дужности. Тако је властеоски сталеж био учасник државних сабора, иако се не види да је имао велики утицај на ток послова, ма да је најмногобројнији у њему био. Даље, властелин је имао и право судства над својим људима, не само над отроцима него и над себрима. О томе ће доцније бити више говора.

Поред самога Законика, о властели налазимо помена и у разним хрисовуљима, али су та места такве природе да су у опреци са битним обележјима властеоског сталежа. У св. арханђеловском хрисовуљу читамо да је владалац поклонио

манастиру једног властеличића са његовим дворовима, виноградима, њивама, воденицом итд; даље се наређује да властела морају косити, сејати, орати, пратити игумана, као и остали меропси. Каква су то властела била, не може се знати; вероватно каква кажњена властела, бивша властела, или таква која су се светског живота одрекла и ступила у калуђере, у ком последњем случају остаје отворено питање: како су сачували своје имање. Али ће пре бити да се ово односи на оне парцеле које су купили од себара.

ВИШЕ СВЕШТЕНСТВО.

Док је властеоски сталеж сам од себе постао и даље се више мање самостално развијао, дотле је свештенство, које му је у извесном погледу равно било, било створено са стране, и то од владаоца, и од њега стално подржавано подаривањем свакојаких права и повластица поред великих материјалних поклона. Зато је сва власт свештенства изведена сем чисто црквене, док је властеоска власт била оригинарна, а тек у последње време деривативна. Када је свештенство узимало учешћа у сабору, то је зато што је сваки члан тог вишег свештенства био изрично овлашћен и позват у сабор: при оснивању сваког владалачког манастира игуману је свакада одређивано место у сабору; на једном месту стоји чак и да је свима члановима сабора из реда свештенства био одређен нарочити сто, што само подржава наше мишљење да је сабор био састављен из три разне врсте чланова. — Када су вршили судство у грађанским парницама и кривицама, надлежност чији је карактер сумњив, виши чинови свештенства су то чинили као заступници владаоца, као чиновници на које је он пренео судску власт, територијално и лично и стварно је ограничивши, док су властела вршила, истина у много мањем обиму, судску власт силом свога положаја у држави, на основи неког историског права.

Свештенство у ствари и није образовало неки нарочити сталеж, јер више свештенство није могло бројати никако више од 30—40 чланова, те у једном сталешком систему може бити и занемарено; јер су обични свештеници, који су били најмногобројнији, поред калуђера, били само једна класа слободног сталежа.

У високо свештенство рачунају се: патријарх (раније архиепископ), митрополити, епископи, игумани. Једино за ове чинове налазимо у изворима помена о каквој вишој правној заштити, о каквим специјалним правима и повластицама.

Иако је ово више свештенство уживало јачу правну заштиту, ипак ни оно није стајало над правом, ни по својим црквеним прописима, канонима, нити, још мање, по постојећим државним законима и другим правним прописима.

У погледу данака и кулука, нарочито, у више свештенство може се рачунати и цео калуђерски ред, те они тако стоје над себрима јер нису кулучили, и над властелом јер нису служили у војсци ни ратовали.

ВЛАДАЛАЦ.

У владаоцу треба разликовати две личности: једну приватнога права а другу јавнога, али то при средњевековним правним појмовима није тако лако учинити, будући да његов положај није законом регулисан, иако он у својој правној делатности има врло много права и дужности једног државног чиновника и функције једног државног органа: као личност јавнога права он се идентификује са самом државом. Да су њему, што се позитивне стране тиче, припадала сва права и повластице које су биле и сваком другом поданику признате, то се по себи разуме; друга, негативна страна и није постојала, јер никога над собом није ни имао, сем закона.

Као лице приватнога права владалац је са својом породицом највиши сталеж у држави у колико ужива сва права привилегисаних сталежа докле га не везује ниједна од њихових дужности. То исто важи и за све чланове владалачког дома, али само у односу према осталим сталежима: владалац је стајао над њима са неком врстом јавне римске patris familiae potestas. Ово све не значи да се владалац није могао правним пословима обвезивати; напротив, у томе је погледу он стајао под правом и био подвргнут законима и редовним судовима, јер је то у Ср. Веку била нека врста privatissimae iuris насупрот ондашњем приватном праву које је постало из сталешког односа, а данас би образовало приватни део јавног права. Како су у Средњем Веку права једног лица највише зависила од карактера његовог имовинског права, то су и та права код владаоца варирала према разним врстама некретне својине његове; по њима су се управљала његова права на данке и работе, али и његова обавеза да поштује права и повластице нижих сопственика тих имања.

Права владаоца као државног поглавара разликују се принципијелно од његових права као приватнога лица, иако се и она састоје, донекле, у данцима и работама. Он их више не тражи и не прима као господар баштине или као какав баштиник са већим баштинским правом но што би било властелинско или манастирско — као што је то био случај, на пример, са енглеским краљевима — он није имао ни титулус ни презумпцио, тако да су та његова права проистицала једино из самог његовог положаја државног поглавара, претставника државе. Та су његова права тројака: једна су против себара, друга против властеле, трећа против свих поданика без разлике. Сви слободни људи дају цару *поност*, то јест

помажу му када путује; од властеле прима *соћ* а *коња* и *оружје* по смрти им као знак њихове дотадашње војне и управне власти; од свих својих поданика има права поменута у чл. 128: „Господин цар када има сина женити или крштениje, и буде му на потребу двор чинити и куће, да всак помаже, мал и велик".

Владалац има *име* и *титулу*. Обоје добија крунисањем, венчањем на престо и за владалачку круну, које се вршило одмах по ступању на престо. То није био избор, као рецимо у Немачкој, већ једино свечани акт којим се од стране целога сабора утврђује да је дотадашњи наследник престола престо наследио и постао владалац. О томе Стеван Дечански овако говори: од Бога даним венцем српског краљевства био сам, истога дана са сином од Бога даним краљевства ми Стеваном, за краљевство венчан руком архиепископа и свих епископа и целога сабора српског тако да се зовем Стеван од Бога благословен и од Бога просвећен краљ Урош трећи[1]). Изгледа да је Дечански увео тај обичај да се син, истовремено кад и отац за краља, за престолонаследника проглашује: тада се он звао млади краљ, а доцније краљ, када се Душан прогласио за цара. Почев од Стевана Првовенчаног који је владу почео као Велики Жупан, па до Душана, сви су владаоци српски били краљеви. После Уроша, а сем Лазара који је био као владалац само кнез, остали се називају деспотима. Али и сама титула, некада кратка некада дугачка, мењала се у току времена а и према приликама. Првовенчани се зове „самовладајући краљ српских и приморских земаља"[2]). Радослав „краљ свим српским и травунским земљама"[3]). Милутин „краљ и самовладалац свим српским и приморским земљама"[4]). На натпису цркве у Бари-у пише: Urosius rex Rassiae et Diocleae, Albaniae, Bulgariae, ac totius maritime[5]). Цар Душан је тим земљама готово стално додавао и Грчку, па у својој наредби за израду Устава овако каже: „... Стефан в Христа Бога благоверни цар всем Србљем и Грком и странам бугарским, и всему дису, Поморију, Фругији же и Арабаниту, милостију и помоштију Божјеју самодржавни цар..." Доцније, у доба опадања и померања на север, имамо „кнез Србима и Подунављу", а у XV веку Деспот Ђурађ Бранковић назива се некада просто „Господар Србима"[6]).

У прво време наследство је донекле била приватна ствар династије, тако да је владалац једноме сину, обично најстаријему, остављао престо и круну, а осталима давао велике области на управу, која је била много опсежнија по својој самосталности од доцнијих обласних управника. Наследство је ишло и на брата, као што је био случај са три сина Првовенчаног (четврти се покалуђерио и доцније био архиепископ Сава II). Међу претендентима могли су бити уговарани и нарочити услови, као између Драгутина и Милутина, од којих је први био доцније краљ Срема. Истовремено миропомазање сина са оцем уклонило је раније припирке око престола.

Поред престолонаследника у јавном животу игра улогу и жена владаочева, а и његова мајка. У раду сабора и оне учествују.

Брат се обично назива „господин брат" и радије се држи подалеко од престола тиме што му се уступа на управу каква удаљена област.

Као оличење државе и као њен највиши орган, владалац врши тројаку власт: законодавну, извршну и судску, а поред тога и војну. Његова законодавна власт огледа се у самосталном издавању закона и осталих прописа такве природе, у колико то није радио заједно са сабором, чијим је радовима руковао. Пре 1354 године сам је владалац одлучивао о законитости (уставности) својих наредаба и уредаба и одлука, а тада је то другим делом Законика пренесено на саме судове. Изузетне законе, који су изузетни само зато што извесно лице, властелу или манастире, повлашћује признајући им извесна права и повластице, издавао је владалац или сам или са сабором. — Своју судску власт владалац врши као, редован судија, који се од осталих судија, односно судова разликује својом стварном и личном ограниченијом надлежношћу. Понекада је био и виша судска инстанција. — Круг његове извршне власти био је понајшири, и, почивајући још доста на стварним моментима, и није био свакада тачно регулисан законима. Он именује све чиновнике и има право њиховог збацивања у границама закона, а и смењивања по вољи својој вероватно; он располаже државном земљом и државним приходима; закључује међународне уговоре и на страни преставља државу.

О већем делу ових владалачких атрибуција биће више говора у трећем делу, о властима.

*

Ако се на крају овог излагања запитамо, где су ти сталежи, морамо одговорити: у старој српској држави није било сталежа. А што се о њима до сада говорило, то је што демократија у туђем оку види трн, а у своме не види брвна и балване. Зар данас немамо безброј класа и сталежа, и то јасним и одређеним законским прописима регулисаних? Сељацима се не може продати известан део земље; меница сељачка не вреди ни као обична признаница. Чиновник се не

[1]) Дечанске хрисовуље, стр. 2.
[2]) Споменик III, стр. 35.
[3]) Шафарик, о. с., стр. 10.
[4]) Споменик III, стр. 23.
[5]) Гласник IX, стр, 289.
[6]) Многобројни примери у наведеној расправи Ст. Станојевића.

сме (или до скоро није смео) тужити суду без одобрења министра, судија без одобрења Касационог Суда. За војнике важе специјални закони, и кривични и брачни. За свештенство такође, једни се не смеју никако женити, други по други пут. Ни кривично право ни поступак нису за све поданике исти, те су и казне различите. А шта тек да кажемо за материјалне односе између државе и њених поданика, и између разних лица и установа и поданика: једни плаћају порезу само држави, други само општини, трећи никоме, једни и држави и општини, други њима и цркви, трећи поред тога и срезу и округу, а четврти и разним другим установама.

И општи закључак близу је овоме. Оно чиме се мислило да се у старој српској држави одликују сталежи међу собом, то су били само фискални односи појединаца према држави и то практичне природе а никако теориске: новчана привреда није била још постојала, да би држава своје задатке вршила преко плаћених чиновника, да би сваки поданик могао свој део у тим државним задацима подмирити новцем. Зато су поданици непосредно учествовали у државним задацима, извршујући лично један велики део њихов, као што то данас бива делимично у кулуку, а свеопште у војној обавези. И оно што ми називамо повлашћеним сталежима, то су били једино, у ствари и суштини, територијално и по стварној надлежности подељени посредници између државе и појединаца.

ДЕО ТРЕЋИ

В Л А С Т И

Процес поделе три власти није се могао у старој српској држави завршити из чисто социолошких и политичких разлога. Култура, иако за оно време висока, није собом још била донела тако развијен и брз живот који би захтевао одвајање надлежности једног чиновника на више њих, па затим груписање њихово на установе, а ове у три власти. Из политичких разлога сасвим је разумљиво што је се судска власт прва образовала и одвојила: она је била од најмањег значаја за носиоца оне прве две власти, јер се односила на нешто што је већ било. Слични односи владали су између законодавних и управних надлежности извесних лица. Може се рећи да је тек било почело, не одвајање, већ нијансирање те две власти преузимањем страних елемената у позитивном праву. И да је се стара српска држава могла и даље развијати, ми ипак не бисмо наишли на одвајање власти у садашњости од власти у будућности, јер оно ни данас ни у једној држави не постоји.

Законодавна власт, ако у опште постоји, само је каналисана извршна власт. Постала од извршне власти, она у доба стварања и није могла од ње да се одвоји, јер законодавство и није било ништа друго до управа.

Иако се за нашу стару државу не може рећи да је се у њој против владаоца дизала једна друга власт, и то у намери да са њоме подели највишу државну власт, јер се покушаји више мање упливне властеле да се дочепају појединих покрајина државних представљали неку врсту сецесија; јер они нису никада ни желили да са владаоцем поделе неку власт и са њиме и поред њега као равноправни да учествују у управи земљом, већ им је свакада намера била да стану на место владаоца, или да се одвоје и самосталним државним животом живе, — иако једна таква струја није постојала, било је ипак у држави једне споредне власти, која је играла велику улогу у социјално-политичком погледу, а то је била Црква, па ни она није делила власт са владаоцем у данашњем смислу који се даје томе појму поделе власти, тако да се за стару српску државу може слободно рећи да ни у једној грани државног живота није готово било два носиоца ма које власти чија би тек заједничка и равногласна воља ту власт стављала у покрет и живот. Чак и она власт, судска, коју је владалац био делимично територијално уступио цркви, а донекле у мањој мери и властели, није у ствари била власт у правој мери и у правом смислу те речи, већ једино једна врста прихода, па је у тој намери и пренашана на цркву,

док је код властеле тај случај био пре оригинарнији. Као што ћемо видети готово све кривице које Црква суди биле су угрожене новчаним казнама.

Истина Црква је постојала и као засебна установа, од државе потпуно одвојена, и као таква била носилац једне власти која није ни у колико зависила ни од које световне власти. Та чисто верска власт, иако је реч о Средњем Веку, иако је сама била независна, може се у старој српској држави потпуно занемарити, јер она не само да није имала онај карактер активности и агресивности како на појединце тако и на државне власти, већ се била потпуно ставила у службу државних циљева, онако као што би данас то био случај са каквом централном организацијом добротворних друштава у најширем смислу, која би преко својих афилијираних друштава имала право, од државе у крајњој линији потпомогнуто, кажњавања социјално-педагошког својих чланова, које би се право можда и на данашње иступе проширило.

Поред свега тога, у старој српској држави можемо разликовати три власти: *законодавну, судску и управну*. Судска власт је била најсавршенија, и нама је најбоље позната. О законодавној мало што знамо, а и да су нам сачувани сви извори и споменици, ипак не бисмо имали чиме да је реконструишемо: она није била од великог значаја. Управна власт стоји у средини: њоме се, поред Законика, и многи хрисовуљи, баве; појмови су већ јаснији, организација боље изведена, чиновницима се боље знају надлежности.

Стара српска држава у Средњем Веку, и са правне и материјалне, фактичке тачке гледишта, није била ни ограничена ни неограничена монархија; она је била држава sui generis, *задружна држава*. (Овај појам овом приликом нећу објашњавати). Владалац, као и старешина задруге приватног права, (а из овога поређења не смеју се изводити све консеквенце), имао је у својим рукама сву власт, власт управну, ограничену не законом већ целисходношћу која се огледала у осећају правде, осећају његовом и његових задругара; власт управну коју је објављивао преко рудиментарних законодавних органа, коју је спроводио преко извршних органа и преко исправних (судских) органа.

ГЛАВА ПРВА

ЦРКВЕНЕ ВЛАСТИ.

Као што је већ речено српска се црква била од времена цара Василија Македонског постепено одвојила од западне цркве. Али као што је доцније то само покушавано било, тако ју је краљ Михаило Војисављевић средином X века поново био подвргао папској столици, те је зетска држава тада добила (друга половина XI века) и своју самосталну цркву, дукљанско-барску архиепископију, 18. марта 1067. г.[1]). Постоји мишљење да је српска црква у томе положају остала била све до времена св. Саве, да је дакле постала независна када и сама држава. Колико је до тога доба био велики утицај папске столице на прилике у Србији (иако не и на саму масу народа), види се и по томе што је и први краљ, Стеван Првовенчани, од католика био крштен и круну добио прво од папе, па је тек доцније био од свога брата венчан круном краљевском по обредима православне цркве. Западни део ондашње државе, Зета и Приморски Крајеви, остали су и доцније са том католичком самост. црквр. организацијом. Тек у источном делу, у Рашкој, у Стевановом делу, јављају се спорадичне организације византиске цркве, да их Сава почетком XIII века једном за свагда утврди. Али је тада остало још и да се и сама црква ослободи превласти Рима, а то је учинио архимандрит манастира Студенице, Сава, рукоположивши се од стране грчког патријарха за архиепископа српског. Али је правно и стварно независност српске цркве настала тек када је Сава добио дозволу да самостално именује епископе и цркву самостално уређује не тражећи за то двоје накнадних одобрења. По повратку из Никеје томе је он одмах и приступио уређујући манастире и саме цркве. За седиште нове архиепископије био је одређен новосазидани манастир Жича, подигнут као место венчања краљева рашких. Цела државна област била је подељена на још седам епископија са седиштима у познатијим манастирима и црквама. Затим су биле у свакоме владичанству одређене парохије и постављени

[1]) Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у немањићској држави, Београд 1912, стр. 23.

свештеници и остали виши чинови. Поред цркве, Сава је организовао и калуђерски ред написав два типика, један за Хилендар, који је лиферовао готово све епископе и игумане, други за остале манастире у земљи. У XIII веку иначе ничег важнијег нема; број епископија је растао. У доба издања св. стеванског хрисовуља — 1318 — било их је 14. Неколико година доцније само 13. Тек од Душана видимо интензивнији рад. Црква се диже на степен патријаршије и постаје најзад потпуно самостална и независна, јер су дотле изабране српске архиепископе грчки патријарси про форма потврђивали.

У организацији и установи Цркве треба разликовати две власти: чисто црквену чија је област не само верско-догматична већ и дисциплинско-организациона, и световну власт која јој је од стране државе уступљена из практичних разлога више мање материјалне природе.

Подела.

Црква у ширем смислу дели се на свештенство и калуђерски ред. Прво је имало већег јавно-правног значаја као државна установа, а калуђерски ред био је од јачег социјално-политичког утицаја, иначе за правну функцију државе није био од великог значаја, ма да је био центар интелектуалног живота и вршио много већи део дериватне државне власти но остало свештенство.

Практична разлика између те две врсте била је као и свугде: док су цркве и све свештенство били део једне целине, калуђери и манастири живили су сваки за себе, аутономно, равноправно стојећи један према другоме: надлежности осталих црквених власти, сем у чисто верско-догматичним питањима, били су ослобођени.

Опште одредбе.

Цркве у опште, цркве и манастири, било приватне било државне, стоје све без изузетака у погледу вере и службе саме под поглаваром црквеним, који је до 1346 био архиепископ, а од тада патријарх. Принцип независности Цркве од световних власти изражен је у чл. 25 који гласи: „Црквама да облада господин цар и патријарх и логофет, а ин никто" а да се ово разуме у црквеном смислу управљати њима, види се из краја чл. 45 који говори о приватним црквама, где се каже: „И да облада светитељ у тој зи цркви духовним делом", као и из чл. 12: „И духовному длгу козмици да не суде; кто се најде от козмик судив духовному длгу, да плати 300 перпер; токмо црков да суди", а и чл. 37 који забрањује митрополитима да се служе козмицама (лајицима) за инспекцију,

већ им наређује да шаљу по два свештена лица да она расправљају свештена питања, спорове, жалбе и тужбе. Ово се све односило на верско-догматичну власт Цркве. У питањима световно-управним, као што је речено већ, приватне цркве биле су слободне и независне; а тим пре и „царске", то јест манастири и цркве владалаца, и то по чл. 27: „и цркви царскије да се не подлагају под цркви велије".

Сами манастири и њихови калуђери били су природно независни од црквених великодостојника који се нису мешали у њихове унутрашње послове; то је важило и за приватне манастире. Подаривање виших звања, примање нових калуђера, унутрашњи живот манастира, — све је то било регулисано типицима који су важили за све манастире, као устав, а извесне појединости регулисане су биле или од стране ктитора при оснивању манастира, или од стране оних који су штогод манастирима прилагали. Манастир у ширем смислу престављао је једну малу епископију: имао је под собом по неколико цркава, некада и мале манастире, свештенике а не само калуђере, многе земље и људе. Иначе су, изгледа, епископи, то јест Велика Црква, и даље задржавали своју надлежност над свештенством на манастирским земљама, судећи бар по св. стеванском хрисовуљу[1]), јер се тамо каже да је епископу рашком остављено и на даље право да поставља свештенике, а то је он имао по чл. 11 Законика. Под тим се разуме и право прикупљања разних прихода, нарочито судских такса и казни, јер се та црквена власт у материјалном погледу једино у томе и састојала. То се види из дечанских хрисовуља, где стоји да је то право тек од епископа откупљено за извесну суму новаца и уступљено манастиру[2]).

Свештена лица, и као сталеж и као преставници власти, била су заштићена још већим казнама но и сама властела.

Овој јачој правној заштити одговара донекле и право азила, које је, много опширније, било признато Цркви у старој српској држави но у то доба у Византији што је било. По чл. 113 држава и црква стоје на истој нози: прва је престављена двором патријарховим, друга двором владаочевим. Када кривац побегне из једног на други двор слободан је. По поређењу са чл. 112 изгледа да је такав кривац сасвим слободан, јер га чл. 113 оглашава без даљег ограничења за слободног, док по самом чл. 112 такав кривац губи своју имаовину у корист господара свога, па би могло изгледати да је овде реч само о себрима, у сваком случају о оним лицима над којима њихови господари имају какво право судства. Иначе чл. 112. говори о кривцима, а чл. 113 о заробљеницима.

[1]) Споменик IV, стр. 9.

[2]) Дечанске хрисовуље, стр. 135

УРЕЂЕЊЕ СВЕШТЕНСТВА.

Под владом краља Душана, на сабору у Скопљу, српска Црква је дигнута на степен патријаршије, и тиме су, иако слабе, везе са византиском Црквом сасвим прекинуте. Дотадашњи архиепископ Јаниније II постаде патријарх, а Пећ, која је 1310 постала нова архиепископска резиденција, одређена је за његово седиште. Од тада је поглавар српске цркне био патријарх који је под собом имао неколико митрополита, више епископа, неколико протопопа и велики број свештеника. Када овима додамо разне чинове у калуђерском реду, онда имамо, без обзира на главну поделу, велико и мало свештенство, како се то у изворима каже. Али се не зна тачно ко у коју групу спада. Никетић[1]) и Крстић[2]) стављају у групу високог свештенства поред патријарха, митрополита, епископа, и игумана још и егзарха, што изгледа нетачно, јер су егзарси и по гласу самога Законика пре њега могли бити и световна лица, а по гласу самог Законика и нису била никаков сталан чин већ изасланици митрополита. У групу малог свештенства долазе вероватно протопоп, свештеник, калуђер и ђакон.

Патријарх је поглавар црквени и на тај положај долази избором у сабору. Архиепископ Данило у својим Животима[3]) каже да је првога патријарха наименовао краљ, да је други био изабран на сабору у Серу, а трећи на једном сабору који су сазвали кнез Лазар и Бурђе који су онда владали. По Крстићу[4]), док су још били архиепископи, били су именовани од владаоца у сагласности са Црквом; од времена Драгутинова и властела је у томе имала учешћа, тако да су доцније сви црквени поглавари били бирани у сабору државном. За поглавара могли су бити бирани епископи, што се ређе дешавало, или игумани, и то понајчешће они из Хилендара који су и раније дали највећи број архиепископа.

Главна дужност патријархова јесте по гласу Законика да се стара да се одржи чистота вере и да се јереси уништавају.

Ако раније архиепископе изравнамо са доцнијим патријарсима, онда можемо рећи да су они уживали право на приселицу, јер св. стеванска села не само да нису од те дужности била ослобођена, већ се изрично обавезују да дају хлеб, јечам, сено, и месо. По Душановом св. арханђеловском хрисовуљу манастир му даје једнога коња на поклон када дође на славу манастирску.

Патријарх поставља митрополите и епископе.

Међу учасницима сабора он се свакада помиње на првом

[1]) Гласник XXVII, стр. 153.

[2]) Гласник IX, стр. 78.

[3]) „Живот српских краљева и архиепископа", издао Ђ Даничић, Загреб, 1866, стр. 380.

[4]) Гласник IX, стр. 86.

месту; он и сазива сабор, али то изгледа да је једино извршење владаочеве наредбе.

Митрополита у прво време изгледа да је било свега два, иако у једном документу из доба цара Душана из године 1347[1]) читамо да су епископије дигнуте на степен митрополија, јер одмах ниже видимо да су појединим митрополијама по неколико епископија потчињене. Они нису били бирани већ наименовани, постављени, јер чл. 13 Законика забрањује постављање митрополита по миту. По додатку дечанском хрисовуљу види се да они нису ни у колико стајали изнад епископа: имали су иста права и вршили готово исте функције. По чл. 33 митрополит врши судство над црквеним људима на својој области, а по чл. 37 расправља и спорове верске природе између нижих чинова и то преко свога изасланика. По св. арханђеловском хрисовуљу митрополит када дође на славу добија од манастира 12 перпера или једно ждребе на поклон.

Епископи су тек били преставници праве црквене власти у држави, јер су тек они имали под својом непосредном управом, надзором и судством цркве, државне у првом реду, приватне, а донекле и владаочеве.

Цела државна област била је подељена на известан број епископија: у доба пред Душаном било их је 14. По чл. 13 и епископи долазе на свој положај именовањем, вероватно од стране поглавара црквеног у сагласности са владаоцем.

Оснивање нове епископије изгледа да је спадало у надлежност државног сабора: то је бар био случај са оснивањем лесновске епископије, када је, дотле, игуманат дигнут на степен епископије.

На својој области епископи су вршили тројаку власт административну, верску и судску. Административна се састојала у праву њихову да постављају свештенике по селима и градовима. То право имају само у погледу државних цркава: владаочеве су изузете, а приватне такође, јер чл. 45 даје епископима право једино да рукоположе онога кога власник цркве изабере: „разве да си је вољан баштиник да си стави свога калуђера и да га доведе светитељу, да га благослови светитељ у чијој буде инурији". У понеким манастирима некада су и сами епископи постављали игумане. Али и над тим приватним црквама и њиховим свештеницима епископ је надзорна власт: по чл. 65 њему се жали постављени свештеник на свога господара ако га он по закону не издржава, и епископ има право, ако га господар не послуша и после опомена, да ослободи свештеника и упути да се слободно код ког другог сопственика цркве погађа и у службу ступи.

Верска власт, поред односа између самих чинова свештенства, састојала се и у духовном старању о самој пастви и у надзору над чистотом вере и учењем. По чл. 4 и 5 епископи имају право, после две или три опомене, да искључе од цркве оне верне који се огреше о прописе верске а неће да се поправе, да баце на њих анатему. Ипак је у изворима најопширније позната епископска судска власт, коју су имали над људима који су становали, ма по коме основу, на имањима епископије или појединих цркава на њеној области. По чл. 33 ово право припада митрополитима, који су били што и епископи, епископима и игуманима, који су је последњи вршили на нмањима својих манастира, јер су та имања испадала из те компетенције иначе надлежног епископа. Као и код грађанских судова и овде је владалац виша инстанција. По лесновском хрисовуљу[1]) спорови који се не могу пред епископом решити износе се пред цара, дакле као што је било прописано у Законику за спорове пред обичним редовним судијама. Остаје да се даде одговор на питање докле се стварно протезала та епископска судска надлежност, јер и сам Законик својим сл. 194 који гласи: „И глобе на црковних људијех закон. Што се суде пред црквом и пред ћефалијем, и ти глобе што се осуде, да има все црква, како пише у хрисовољих. Те глобе да се узимљу на црковних људех, како је поставио господин цар закон по земљи, и да се поставе црковни људи глобарије који ће сабирати те глобе и предавати цркви а цар ни ћефалија да не узима ништа", оправдава мишљење да је било деликата који су били изван епископске надлежности, као и мишљење да се то судство није баш састојало једино у расправљању спорова или суђењу кривица. По оним местима која прописују[2]) за које кривице поданици иду пред цара на суд, као и по оним где се цркви или манастиру признаје извесна судска надлежност[3]), јасно је да су епископи имали право судства само у мањим кривичним делима, а пуну надлежност у грађанским парницама са изузетком спорова о земљи. У случају да се парниче стране из две епископије суд образују оба епископа (чл. 33). Најглавније, међутим, при овоме судству није да се реши спор или казни кривац, већ да се наплате казне и таксе. Да су у обичним и јасним случајевима такве казне, глобе и таксе припадале цркви види се већ и из наведеног члана, а и из примера у дечанским хрисовуљима. Даље, по св. стеванском

[1]) Гласнил XXVII, стр. 290.

[1]) Гласник XXVII, стр, 294.

[2]) По чл. 192 за издају. убиство, блуд; по чл. 163 пастирима суди државни суд за вражду, разбојништво, крађу, пријем људи, крв и земљу. У Споменику II[1], стр. 11: *сем* издаје, помагања при бегству и вражде. Нарочито у св. арханђелском хрисовуљу: за убиство, земљу, крађу коња и помагање сељацима који беже, пред краља, а за остале пред митрополита и игумана.

[3]) У Споменику IV, стр. 7: бој, крађа између сељака истога манастира; у Споменику III, стр. 11, манастирски људи за своје спорове иду пред игумана или манастирског чиновника.

хрисовуљу владалац је тек за извесну суму новаца то право судства био откупио од епископа над земљама које поклања манастиру па га пренео на игумана. Изузетака је разуме се било, а они су увођени, као што се то лепо види из неких хрисовуља, једино у намери да се створи какав приход. Душан је тако био уступио приходе од казни и других такса у кривицама: убиству и силовању девојака[1]). У лесновском хрисовуљу стоји[2]) да све има цркви припасти када има да се наплати казна или глоба за убисто; или, даље, да црква има да остане неузнемирена са својим земљама, људима, приходима, малим и великим судовима. Није потпуно јасно да ли су и цркве у тој цељи располагале затворима, јер се једно место може тумачити и тако као да су световне власти те које треба да држе три месеца у затвору оне који убију управног чиновника[3]). У сваком случају и то место служи као противдоказ мишљењу да старо српско право није знало за затвор већ само за истражни притвор.

Поред горњих прихода, епископи су имали и других. Ове су примали од свештеника на њиховој области. Та пореза звала се *димнина*, *врховина* или *бир*. Новаковић[4]) каже да су оба припадала митрополиту и епископу, а бир једино свештенику. Али је по разним местима, а нарочито после дечанских хрисовуља, јасно да сва та три имена значе једно исто, наиме данак који је дужан давати сваки свештеник своме епископу (односно митрополиту тамо где он замењује епископа). Да димнина припада епископу, има довољно доказа[5]). По Синтагмату свештеници су плаћали епископима поповину која је за свако село износила (од 30 домова): један перпер, два динара, један ован, шест товара јечма, 6 мерица вина, товара шест брашна и 30 кокошију[6]). Ово је била димнина. А да су поповина и врховнина једно и исто, видимо у дечанским хрисовуљима: на стр. 61, врховина је припадала епископу будући да стоји да му је откупљена, на стр. 64, јер су свештеници од свога епископа били откупљени, те не треба више да му плаћају ни врховину на данак у овцама ни друге данке које су раније плаћали. Да су бир и врховина једно исто види се из додатка томе хрисовуљу где се на стр, 139 и 141 помиње изјава разних доцнијих митрополита Хвосна да немају права на бир јер је једном од стране владаоца за свагда од њиховог предходника откупљен био.

О осталим приходима, који су таксене природе, неће бити говора овде.

О правној заштити епископа већ је говорено и видело се да је она била још већа но и властеле.

[1]) Споменик II, стр. 29.
[2]) Гласник XXVII, стр. 295.
[3]) Споменик IV, стр. 7.
[4]) Душанов Законик, стр. 170.
[5]) Гласник XXIV, стр. 24.
[6]) Синтагмат Матије Властара, стр. 543.

Раније, док је Црква била предмет старања самога владаоца, једино су епископи и игумани узимали учешћа у избору црквеног поглавара. Од времена Драгутинова у тим изборима учествује и властела, али су у сваком раду сабора учествовали и епископи седећи на својим одређеним местима.

Протопоп изгледа да није био неки нарочити члан у свештеничкој хиерархији, већ да је постојао само повремено и местимице. У почетку XIII века изгледа као да је он био дворски чиновник, можда највиша световна влас над Црквом, јер већ у неким хрисовуљима Стевана Првовенчаног читамо[1]) да су поклоњене земље и цркве које се на њима налазе изузимају од надлежности протопопа. Његов је наследник доцније био логотет. У доба Душаново протопопи су били готово изједначени са обичним свештеницима. У дечанском хрисовуљу[2]) читамо како протопоп Прохор са својим селом има да чува стражу у црквеном граду. На супрот томе на једном месту је протопоп изједначен са властелином. По чл. 7 Законика протопопи су заиста били један изузетан чин, коме је поверен један одређени посао: патријарх треба да постави у свакоме граду и тргу по једног протопопа да враћа хришћане коју су прешли у „латинску веру".

Свештеник, или како се онда звао просто *поп*, са својом парохијом био је основа организације ондашње Цркве. Правило је било да свака парохија има једног свештеника и једну цркву, али је било и изузетака. По гласу чл. 11 било је две врсте тих парохија, сеоских и варошких, јер он наређује епископима да поставе свештенике по свим селима и варошима. То су били државни свештеници и државне цркве. Али има у изворима примера и за села без цркава, за цркве без свештеника, као и за села са више цркава и за цркву са више свештеника.

Служба свештеника састојала из свештенорадњи у цркви и ван ње. Најважније је било венчање, јер ни властела ни остали слободни људи не смеју ступати у брак без свештеничког благослова (чл. 2). Они који су ипак ступили у брак без свештеничког венчања морају се по чл. 3 разићи.

Свештеници нису морали бити у чијој служби; било их је и самосталних са својим сопственим црквама. Већ сам једном нагласио да је нетачно да су свештеници, као чиновници, примали какву плату — бир. Они су вероватно наплаћивали извесне таксе за разне свештенорадње у цркви и ван ње, али су ипак на име званичне плате имали неку награду, а то су биле оне три њиве законите. Своме епископу плаћали су врховину, али нема спомена да ли су је они само скупљали, као властела соћ, или су је лично плаћали, па колико добили добили.

[1]) Шафарик, о. с., стр. 7 и 8.
[2]) Дечанске хрисовуље, стр. 129.

Свештеници иначе нису уживали готово никакве привилегије, и били су скоро изједначени са себрима, сем ређих изузетака поменутих на својим местима.

Каква је била организација осталих вероисповести на државној области, о коме правни споменици не говоре. Оне су у сваком случају уживале потпуну слободу; једино им је пропаганда била забрањена, као што је то био случај са католицима, латинима, којима се Законик чешће бави.

УРЕЂЕЊЕ КАЛУЂЕРСКОГ РЕДА.

Као што је Црква са својим свештеницима имала државноправни значај, тако је калуђерски ред у старој српској држави био од великог социјал-политичког утицаја. Манастири су били средишта интелектуалног живота и социјалног старања у најширем смислу: готово у сваком већем манастиру било је школа, већих или мањих болница. У једном хрисовуљу[1]) прописује се калуђерима да свакога који сврати пријатељски дочекају, угосте, пусте да се одмори па тек онда да иде даље, јер је то, како се каже, први задатак браће која живе у манастиру. Исти је манастир имао и једну болницу а владалац јој је из своје ризнице завештао 100 перпера годишње и онолико рубља и болесничког одела колико у њој има кревета[2]). Да су у манастиру биле и школе, можда не редовне школе, али да се у њима свему могло научити, видимо и по томе што се уз калуђере помињу свакада и ученици. У хрисовуљима и другим споменицима спомиње се, на једном месту да је Дечански имао за учитеља и васпитатеља једног јеромонаха из Хилендара који је тамо био баштa, на другом да су се у манастирима могли учити и страни језици и вештина државничка.

Манастири су тек под св. Савом били у ред доведени и по једном од два типика уређени. Други, првобитно писан за Студеницу, доцније је важио за све манастире у земљи. Почетком XIV века они су замењени једним трећим.

И калуђерски ред уживао је већу правну заштиту. Пропис из чл. 95 важи и за калуђере, али су они имали за себе и чл. 30 који свакоме забрањује да од калуђера ма шта узме, и прети му седмоструком казном, па био он чиновник или приватан човек, а тако се исто према калуђерима забрањује и нешто као данас самовлашће.

Не треба мислити да су манастири и калуђерски ред били од остале цркве и свештенства строго одвојени; има, напротив, много примера да се епископије налазе у манастирима, да је епископ истовремено и игуман или да је ту дужност вршио један од њега зависан калуђер.

[1]) Споменик III, стр. 35.
[2]) Ibidem, стр. 35,

Манастири се могу двојако поделити: на мушке и женске, или на владаочеве и друге, државне или приватне. Да је било и женских манастира има посредан доказ у чл. 196 по коме се ни људи ни жене не смеју постригавати без благослова свога епископа, и у чл. 17 који забрањује калуђерицама да станују код својих кућа. Иначе има помена у изворима о калуђерицама. Сам је Немања основао један женски манастир.

Владаочеви манастири, звани лавре, разликовали су се по моме мишљењу од осталих манастира једино по свом много повлашћенијем положају и у материјалном и у правном смислу, који је по готову дотле ишао да су они повлашћенији лицем и имањем и од саме властеле, док се остали манастири, приватни и државни, обични мали манастири, могу поредити са приватним и државним црквама. Игумани тих манастира били су старији од епископа у јавно-правном животу.

Како се о осталим манастирима мало зна, а и оно извора што има не пружа ничег интересантног по јавно право, то ће овде бити говора једино о великим владаочевим манастирима, који би се боље могли назвати династиски.

У манастиру је свакада морало владати општежитије: заједнички живот без одвојеног стола и имаовине, иако је, и по самим црквеним прописима, од тога било изузетака. Чл. 36 наређује игуманима да то општежитије спроведу у својим манастирима. Оно друго значење општежитија види се у хрисовуљу којим се потврђују поклони великог челника Радича[1]), где се забрањује калуђерима да ма шта свога имају, већ се прописује да све износе пред скуп и само за себе оно задрже што им се додели. Овај је начин живота и имања прописан у још неколико чл. Законика. Тако чл. 17 и 29 забрањује калуђерима да живе изван манастира, а онима који се већ налазе изван њих наређује да се у своје манастире врате. А да једни манастири не би били препуни а други празни, Законик у чл. 16 наређује да сваки манастир мора примити и издржавати по 50 калуђера на сваких хиљаду кућа свога имања. Према томе пропису манастир св. стевански требало би да је имао најмање 250 калуђера, јер је само основним хрисовуљом добио толико кућа да тај број калуђера може издржавати[2]). Даље се у Законику наређује у чл. 28 да је дужност сваког манастира да храни убоге онако како је ктитор установио. Детаљније је ово општежитије регулисано у студеничком типику.

Сваки манастир са свом својом имаовином стоји под заповестима а понекада и под директном управом игумана. Ове игумане постављају више црквене власти или саме или у договору са владаоцем, а било је случајева и да их сами калуђери бирају. Прописи и казне за постављање по миту

[1]) Споменик III, стр. 35.
[2]) Споменик IV, стр. IX.

важе и овде. Када је манастир велики и богат разноврсним имањем и приходима, онда налазимо поред игумана и велики број калуђера који се баве разним пословима, али ти положаји нису једино за калуђере резервисани: и сам Законик дозвољава да се за те послове узимају људи лајици, будући да само наређује да се управа над имањем поверава добрим људима од поверења. Чак су и многи меропси и сокалници узимали у томе учешћа. Те разне службенике налазимо именоване у једном купо-продајном уговору Милутиновом[1]): први је игуман који је јеромонах, после њега долази баштa који му је помоћник, писар, саветник и заступник[2]), за њим долази економ тако да ова тројица престављају праву управу манастиром; овој тројици следују еклисар, параеклисар, параеконом, трапезар, вагенар итд., који су сви под собом имали извесне гране привреде или домазлука. Често се спомињу и стариници, коју су с времена на време позивани на саветовање, али они не припадају манастиру: то су себри.

Игуман је стајао над свима калуђерима у манастиру и над свима свештеницима на његовом имању, као епископ у својој епископији. Он има тројаку власт: верско-догматичну, управну и судску. Како је игуман био у старој српској држави великодостојник, нарочито ако је био у каквом великом или династиском манастиру, то је и он уживао јачу правну заштиту, као и епископ. По своме положају игумани су били чланови сабора; у разним хрисовуљима њима се чак и место по реду у сабору одређује.

Игумана је постављала Црква, односно епископ, али су га већином други бирали. Ти бирачи нису били свакада исти. Једном га бирају сви калуђери, бирајући једнога између себе; други пут га бирају епископ и оснивалац минастира. У владалачким манастирима не може нико бити игуман без пристанака владаоца већ и по томе што су такве цркве и манастири ослобођени велике Цркве по чл. 27 и 45.

Своју верско-догматичну власт игуман врши сам[3]). Св. стеванским хрисовуљом била му је призната и судска власт у тим питањима, али под условом да о сваком случају извештава свога надлежног епископа[4]). Она се, поред осталога, састојала и из кажњавања калуђера за прекршења правила типика.

Судска власт игуманова била је она иста коју су уживали и епископи, али се од ње разликовала по томе што је била пренешена на њих: она је прво морала бити од епископа откупљена па тек онда игуману уступљена. Она је игуманима, као преставницима манастира, била уступљена једино као

[1]) Споменик III, стр. 16.
[2]) Ibidem, стр. 14.
[3]) Споменик III, стр. 35.
[4]) Спбменик IV, стр. 9.

извор прихода, и зато је често била шира него што је то било код епископа.

Најважнија је игуманова административна, управна власт, јер је он на првом месту управник манастара и имања. Чл. 35 каже: „И предаде царство ми игуменом цркви; да обладају всом кућом, кобилама и коњми, и овцама, и инем всем, и о всем да су вољни што јест прилично по путе и по правде и како пише хрисовуљ светих ктитор"; чланови 14 и 15 наређују да се за игумане поставе добри људи који ће Божији дом стожити, и да се игумани са старцима договарају у тој својој управи. У великим манастирима управа је била поверена нарочитим људима, јер је игуман био заузет својим другим дужностима.

Калуђери су већ често спомињани тако да остаје мало о њима да се шта каже. Свакоме, био себар или владалац, било је дозвољено да ступи у калуђерски ред; за то је било потребно једино одобрење и благослов епископов.

Да би се умањиле могуће злоупотребе, чл. 19 забрањује калуђерима да живе ван манастира, а да би се сасвим спречиле, и када живе у манастиру, чл. 18 наређује да ниједан калуђер не сме живети у манастиру своје области. Изгледа да ово раније није било поштовано, јер има примера у хрисовуљима да се калуђерима забрањује да својим рођацима иду на руку како би се извлачили од работа и данака.

По студеничком типику калуђери примају 6 златица, тј. перпера, плате годишње.

За остале чинове и положаје у црквеној хиерархији Законик и остали правни споменици не интересују се нити их спомињу, јер и нису имали никаквог јавно-правног значаја.

ГЛАВА ДРУГА.

ГРАЂАНСКЕ ВЛАСТИ.

Када се говори о властима у Средњем Веку, тада није лако одвојити данашње три власти једну од друге и јасно их разликовати. Али је у старој српској држави било нешто друкчије, те ће нам бити лакше повући разлику између њих иако једино о судској налазимо више података и у Законику и у осталим изворима, јер о извршној власти имамо мало података, а о законодавној и оно мало што имамо нејасно је. Свакако треба сматрати за велики успех у сваком погледу што је у то доба судска власт била потпуно одвојена од оне

друге две и потпуно независна такође. Очекивати то исто и и од оне две било би узалуд, јер оне ни данас ни у једној држави нису ни подељене ни независне једна од друге, па ни од судске власти, већ на све могуће начине помешане. Овоме се није ни чудити, јер оно што не постоји као засебна јединица не може се ни одвојити: три власти никада нису ни постојале, већ једна једина: управна власт са две врсте органа својих: извршним и исправним органима, први извршују вољу управне власти, други исправљају погрешно извршену вољу управне власте.

О самоме владаоцу може се имати јаснија слика, али то никако као о носиоцу какве власти, већ као о чиновнику који стоји на челу сваке власти, са изузетком судске, али који је свакада закону потчињен.

Када буде била реч о судској власту, истом ће приликом бити говора и о казненом законику и поступку, као и о организацији судова, положају судија и других судских чиновника.

ЗАКОНОДАВНА ВЛАСТ.

Као што сам већ рекао, еволуција државно-правног живота није имала довољно времена, ако не да одвоји законодавну од управне власти, премда јој то никада не би било могуће, оно бар да је тако образују да постоји као јасан субјект у државном правном животу. Код старих српских државних сабора све је још нејасно: састав, надлежност, поступак. Види се да он тада још није био сматран као важан елеменат у правном животу, те се нигде не јавља ни жеља да се његов рад изближе регулише.

Једино изгледа сигурно да сам владалац у томе погледу није имао баш апсолутну власт. Најважнији закон, основни закон, Устав, Душанов Законик донесен је на сабору премда то ни најмање не значи да је Законик постао сагласношћу воља владаоца и сабора. Најважнији законски акти, владалачки хрисовуљи манастирима готово су сви важнији били донети у саборима или у њима одобрени, а овоме се није ни чудити када се зна задружни карактер старе српске државе, и фискалне промене које је такав један хрисовуљ собом доносио. Ови и овакви хрисовуљи донекле су и изузетни закони у колико дотадашње правне прописе мењају с погледом на место и на лице. Остали зборници, као Прохирон или Синтагмат Матије Властара, који и нису били закони у правом смислу те речи већ више требници, не зна се како су постали, којим правним путем су уведени. Такође се не зна ни закони светога краља (Милутина) како су постали. Остали извори, многи хрисовуљи немају законског карактера већ су управни владалачки акти.

Оно за што се сигурно може рећи да је носило карактер закона постало је у сабору.

Званично име за ондашње законодавно тело било је *сабор* или *сабор српски*, а неки пут и *православни сабор*. Он је састављен с једне стране из властеле и вишег свештенства, с друге стране био је владалац, некада сам, некада са сином, женом, матером. Међу тим учасницима на првом се месту помиње свештенство, у прво време и ниже, али доцније, под Душаном, оно је ограничено на поглаваре, епископе (митрополите) и на игумане. Док је раније и ниже свештенство учествовало у раду сабора, дотле доцније не видимо ни све игумане, већ једино оне из великих династиских манастира.

После владаоца и његова дома, и свештенства готово се свакада помиње властела или „цео сабор". По једном ниже наведеном примеру видећемо да се у развитку сабора могу разликовати три епохе, и да су сабори били састављени из три групе чланова које су се тек у трећој епоси између себе издвојиле.

У сабору учествује властела и велика и мала. Да је она у њему била најмногобројнија види се већ и по томе што више свештенство није могло бити заступљено са више од око 40 чланова.

Из сабора су били потпуно искључени себри, дакле меропси, власи, мајстори, сокалници и попови, сви они који нису били ни властела нити су припадали свештенству. Њима је чак забрањено и обично скупљање на зборове чланом 69 Законика. Није познато ни одакле ова забрана нити пак шта тачно значи; али се из еволуције сабора може, може бити, рећи да су себри, који су раније, не зна се у коме броју, као војници или бар неки нижи чинови у војсци, учествовали у сабору, гледали или да се за себе састају или су се и даље у сабор увлачили, што им није могло бити тешко будући да између себара и властеличића није било велике разлике.

У једном акту цара Уроша читамо да су на сабору била ова лица: царица мати, цар и патријарх, сви митрополити, (епископи) и игумани, сва властела под руком царства му, и најзад, „цео српски сабор"[1]). Ово место оправдава неколико претпоставака о сабору. Види се да су чланови сабора, иако међу собом равноправни, ипак били дељени на групе: већ се по реду набрајања види како се свештенство дели од властеле, а игуманима је основним актима одређивано место по реду у сабору, што даје места претпоставци да су они имали нарочити сто за којим су утврђеним редом седели. Из поређења разних места могло би се закључити да је саборима председавао патријарх, а да за њим као равноправни чланови долазе више свештенство и властела. Када се горе поменути акт пореди са дечанским хрисовуљама, изгледа као да би под

[1]) Зак. Споменици, стр 311.

великом властелом требало подразумевати само ону која је непосредно под владаоцем стајала, а под малом властелом или властеличићима, која се ту назива „збором“, разну другу властелу, која је тада била нижи државни чиновник (војне или извршне струке), „слуге“ како се они у томе хрисовуљу називају. У хрисовуљу лесновском читамо да је члан сабора био, поред владаоца, свештенства, властеле, и „цео сабор царства ми“.

Одређено се не зна ко је сазивао саборе, чије је то право било, али је ван сумње да је то зависило од владаоца, јер то потврђују готово сви извори. У понеким биографијама читамо како су поједини владари сазивали чланове на сабор; на једном месту стоји како је црквени поглавар сазвао један сабор али није јасно какав је то сабор био. Један сабор је сазвао и св. Сава, али је то било по налогу брата му владаоца. У „Животима“ стоји да је и краљица Јелена сазвала један сабор у своме двору у Брњацима. У животопису Душанову забележено је да је архиепископу писао писмо да сазове сабор, а да се после тога сабор састао. Из овога је највероватније да је право да сазива сабор припадало владаоцу, а да је стварно сабор сазивао преко црквеног поглавара.

Не зна се ни где су сабори радили. Сазивани ради крунисања новога владаоца, они су заседавали у Жичи[1]), па и то, изгледа само два пута[2]). Иначе поред овога места налазимо и више других вароши у којима су сабори заседавали.

Исто је тако несигуран одговор и на питање колико је такав један сабор радио и у коме се размаку времена сазивао; колико је од једног до другог сазива протицало времена. У времену од 150 година требало би да нађемо трага замашном броју сабора, јер је он требало да се одржава, судећи по примерима, за сваки рат, за свако крунисање, за свако одрицање престола, за свако значајније оснивање манастира, за избор црквеног поглавара, тако да би требало сваке треће, четврте године сретати по један сабор. Трајање сабора управљало се према послу: по једном месту један сабор као да је само један дан радио.

Из извора знамо нешто више о надлежности сабора. Могло би се мислити да је законодавна радња била први предмет саборскога рада, али тако није, јер за то имамо један једини пример „Закон благовернаго цара Стефана“, чије заглавље гласи „Ва лето 6857, индиктиона 2, ва празник Вазнесенија Господња, месеца маија 21 дан. Си-же законик постављајем от православнаго Сабора, нашего, преосвештеним патријархом кир-Јоаникијем и васеми архијереји и црковници, малими и великими, и мнојy, благоверним царем

[1]) Шафарик, Okazky občanského Pisemnostvi, 1870 v. Praze, стр. 8.

[2]) В. Марковић, Православно Монаштво и Манастири у Средњевековној Србији, Ср. Карловци, 1920, с. 68.

Стефаном, и васеми властели царства ми, малими же и великими. Законом же сим сложенија бише“. Али о сарадњи сабора на изради других закона нема никаквог трага, док налазимо доста, истина нејасних, примера да су их сами владаоци издавали. Једна друга врста законодавне радње, пре акта управе, било је издавање хрисовуља којима су се поклањале државне земље манастирима, отуђивали државни приходи, пренашале извесне надлежности државних власти на црквене, надлежности већим делом ако не и искључиво скопчане са скупљањем прихода, и којима су за поклонопримца стваране извесне привилегије, извесна јача права но што је било код осталих лица. И ово издавање хрисовуља сретамо као најчешћи предмет рада сабора. Било је и таквих хрисовуља који нису заснивали никаква нова права, већ само потврђивали већ постојећа: њима су или владаоци по ступању на престо потврђивали хрисовуље својих претходника или су обнављали изгубљене хрисовуље, као што је то краљ Урош I на сабору извидео и проверио исказе игумана и калуђера манастира св. Петра, коме су Бугари, попалив га, однели ризницу, сасуде и хрисовуљ[1]). — Избор црквеног поглавара био је такође предмет саборскога рада. — Објава рата, или боље рећи одлука за рат доношена је такође у сабору; тако Милутин каже у једном хрисовуљу како је већ неколико пута успешно ратовао са одобрењем сабора[2]). — Крунисање владаоца, абдикација требали су, ако не пристанак, оно бар присуство сабора. — Верска питања расправљана су такође у сабору, као на ономе из доба Немање о уништењу јереси[3]) или на ономе из године 1349 у Серу о збацивању грчких епископа. Поред ових, за оно време више мање законодавних радњи, видимо саборе да учествују и у извесним свечаностима: сабор је узео учешћа у преносу моштију, краљицу Јелену је сабор сахранио, крунисању Душанову присуствовао је сабор итд.

И тако на крају видимо колико је остало мало познато о законодавној власти у старој српској држави. Сви извори у којима се они спомињу нејасни су; о сабору говоре као о нечем безначајном, што он и јесте донекле био, јер еволуција правних појмова и појма о држави, напоредо са интензивношћу живота, није била још дотле дошла да народ, био то пук или племство, тражи да сам собом регулише своје односе, односно пропише правила како ће сам собом или како ће други њиме управљати. Њима је најважније било да имају независно судство, темељне гарантије за прошле и садашње радње. За будућност, тада се нису они бринули, а она је у Средњем Веку била свакада и сувише далеко. И други носилац законодавне власти јавља се посве нејасно, што се овде има тумачити само као нека врста praesumptio pro rege.

[1]) Зак. Споменици, стр. 593.

[2]) Споменик III, од 1318. г. којим поклања Уљаре Хилендару

[3]) Шафарик, Живот Симеона, 7.

А правних прописа о сабору, о владаоцу и о законодавној радњи у опште, апсолутно нема ни једног.

УПРАВНА ВЛАСТ.

Крстић је по Мађејовскоме усвојио тројаку поделу чиновника у старој српској држави, па их је поделио на високе великодостојнике, дворске и државне чиновнике; али он говори и о свим српским земљама и о свим временима па је нашао много више чиновника но што је у ствари било у ономе што се зове стара српска држава а то је била држава доба Душана, а многима је придао много већу надлежност но што су је они стварно имали.

Ја многе његове чиновнике нисам нашао — име не значи ништа — па зато и не мислим говорити о чиновницима већ о органима оне власти која се старала о управи земљом, како се она може преставити по ономе што се зна о чиновницима који су је вршили. Изузетака је, разуме се, било, али су они територијалне природе и налазе се поглавито на од Византије присједињеним областима.

И у самим Душановим хрисовуљима помињу се као власти, т. ј. као чиновници једино кнез, севаст и кефалија који могу вршити какву власт у народу.

Управа у ширем смислу у оно доба састојала се из полиције, финансија и централне управе, јер је и државни задатак био јавна безбедност, прикупљање прихода, представљање народа у међународним одношајима.

Полициски чиновници су били кнез, кефалија, властелин крајишник, војвода, и, у грчким крајевима, севаст и протосеваст.

Финансијски чиновници су били цариник и казнац.

Централној управи припадали су дијак, логотет и дворођржица донекле.

*

Кнез. Село је било нијмањи део државне области са преставником њене власти. Чл. 146 и 147 јасно показују да је кнез био једино управник села а никако какав великодостојник, као што су хтели неки да га преставе. Први гласи: Такожде кнезове, и премићуриje и владалци и предстајници и челници који се обретају села и катуни обладајуштеје, ти-за вси да се кажу...", а други: „Ако ли су владалци оповедали господарем..." Из оба члана, а није потребно наводити остале примере, изилази довољно јасно да је у Душановој држави кнез био оно што је данас кмет сеоски или председник општине; премикир је грчка реч и значи то исто: челник је кнез у катунима, а владалац кнез у селима која су припадала каквом властелину, на место кнеза државног чиновника, али се ипак са поузданошћу не може рећи да ли је он овог сасвим замењивао, јер има примера да се на неким, истини манастирским, имањима. себри ослобођавају кнежеве надлежности, а она се није састајала једино у судству.

Кнез је на првом месту полициски чиновник јер је његова главна дужност да се стара о јавној безбедности и да чува становништво од лопова и разбојника. Изгледа да је имао и неку незнатну судску власт, јер се у многим хрисовуљима себри ослобођавају обавезе да своје спорове пред њим расправљају. Ова се његова судска надлежност простирала вероватно само па незнатне спорове и данашње иступне кривице, те су били нека врста примирителних судија, као што је то био случај са оним кнезовима који су на својој области имали трг[1]).

Да ли су такви кнезови сматрани за слободне људе или за мању властелу, не зна се поуздано, али ће пре бити оно прво, јер се за пастирске кнезове, челнике, то сигурно зна, будући да има примера о њиховом поклањању манастирима заједно са осталим меропсима и власима. Из дечанског хрисовуља стр. 57 и 67, знамо да су и челници могли бити насељавани.

Пред крај XIV века челници су били примили један део дужности кефалије, жупског управника, у колико тада они њега замењују у земљишним споровима и провлаче границе између спорних земаља[2]).

Кефалија. О овоме управном чиновнику зна се већ много више. Да је његова област била жупа, види се и из Законика где се каже да станује у граду (чл. 63) и да делује у жупи целој (чл. 157), или да стоји над кнезовима, или да, за разлику од осталих чиновникн, носи име своје жупе, као у Гласнику XXIV, стр. 247 где се у наведеном споменику помињу кефалије кожељски и скопљански. Кефалија није само управник жупе он је још и кнез у граду. Као такав он је имао и извесну судску надлежност, што се види из места на којима се црквени људи ослобођавају обавезе да за своје спорове иду пред кефалију[3]). Али чл. 149 даје на знање да ово пренашање судске надлежности није потпуно: извесне деликте и спорове ипак он и даље суди, само што казне и и таксе не иду више у државну касу већ у манастирску. На варошким трговима кефалије су биле судије за спорове између Дубровчана и Срба или између самих Дубровчана[4]); доцније су их у тој дужности заменили дубровачки консули.

Као полициског чиновника кефалијина дужност била је да се стара о безбедности саобраћаја поглавито, и он одговара али само материјално: као кнез он се не кажњава. По

[1]) Monumenta Serbica, CXXVII, CXXLV
[2]) Ibidem, CC XLVIII.
[3]) Гласник XXIV, стр 240, 247, 270, 271.
[4]) Monumenta Serbica, CXXVII, CXLV.

чл. 157 кефалије су биле дужне да по жупама које су им припадале, јер је могло бити и жупа без кефалије, а то су крајишта и такве које су целе једном вишем власнику припадале, организују страже чији је задатак био да обезбеде путовање и путнике на опасним местима од једне до друге страже да прате. Санкција лежи у обавези кефалије да накнади штету, а слободан је да се после од стражара наплаћује ако је њихова кривица или да гони виновнике. Као полициски чиновници кефалије имају под собом и затворе који се налазе у варошима. Чл. 184 забрањује им да икога у затвор баце без цареве књиге, дакле без судске пресуде или без изричног владаочевог наређења. Казна за прекршај овог прописа била је 500 перпера. Овај нам члан показује још једном да је било случајева да су административне функције државне на великим приватним имањима уступане њиховим господарима, тим вишим власницима, који су тада имали један изразитији јавно-правни карактер, јер он помиње и властелу као држаоце градова и трговa, па дакле и тамница.

Кефалије су још и извршни органи судске власти и као такви стоје под судовима, под редовним жупским судом. Они долазе у обзир тек када судија сам са својим судским органима не може ништа да постигне, јер чл. 178 наређује судијама „аште кто пречује и одбије пристава да пишу судије књигу ћефалијам и властелом у чијеј буду државе они-зи преслушници, да сврше за то-зи власти што пишу судије". Да су заиста били тада под судијом, његови помоћни извршни органи, и кефалије па и сама властела, види се по казни која их постаже ако наређење судијино не изврше: кажњавају се конфискацијом имања.

Доцније је пало у део кефалијама као раније кнезовима да расправљају спорове око граница и међа[1]).

У набрајању земаља хтетовског манастира налазимо много примера да кефалије потврђују уговоре о продаји и куповини имања, као што то данас раде полициске власти[2]).

Тек код кефалије налазимо да прима извесну плату као државни чиновник. Чл. 63 признаје им се известан законом признати доходак, а поред тога и право да од грађана купују у пола цене жита, вина и меса. Овај доходак, који се ту у Законику помиње, биће исто што и *жупска прилата*, од које се црквени људи на много места ослобођавају.

Властелин крајишник. Поред случаја из чл. 146, 142 и 184, који показују да је властела вршила некада дужност кефалије на својим жупама, има још и један случај а то је случај да жупа лежи на граници и да је над њоме један властелин, крајишник. Ове су жупе биле више војнички адми-

[1]) Monumenta Serbica, CCXLVII,
[2]) Споменик III, стр. 38.

нистриране но полициски. Њихово управници, властела, имали су вероватно много више права и привилегија но властела која су у унутрашњости земље имали целе жупе и кефалије, државни чиновници у жупама. По чл. 49 властелин крајишник има задатак да чува границу од упада непријатељске војске и разбојника. За случај да ипак преко његове жупе упадне војска и врати се опет натраг, истим путем, он плаћа сву штету, а за случај да прође разбијник он плаћа седмоструку штету, то јест праву казну.

Властелин. О овом, како изгледа, најважнијем чиновнику извршне и управне власти, баш се ништа не зна. А већ се види из онога што је раније о њему говорено, као лицу и као баштинику, да је властелин морао имати известан, шири, круг надлежности, у коме је делао, што потврђује и сам Законик у неколиким својим члановима где добро разликује баштину властеоску од државе његове, од земаља датих му у државу, од „државе" то јест власти над извесном области државном.

Војвода шта је управо био не зна се поуздано. По извесним местима, а и по Законику, могло би се рећи да је у доба Душана био војсковођа и као такав у војном погледу стајао над кефалијама, јер у споменицима често читамо како ни војвода ни кефалија ни кнез не смеју вршити никаква насиља према поклоњеним себрима[1]). Највероватније је да су они стајали над неколико жупа, војводства, јер и у ранијим изворима читамо како је владалац позвао на саветовање на сабор војводства са војницима[2]). О његовој се власти зна само као о војно-судској.

Севаст је био неки нижи управни чиновник, јер се вазда помиње иза кефалије и кнеза. На једном месту изједначује се са кнезом и владаоцем, па им се забрањује да решавају спорове између црквених људи[3]). У Описанијима има један пример да је севаст, као доцније кефалија, расправљао спорове о границама имања[4]).

Протосевастт није био само неки већи чиновник и од севаста већ је стајао и над кефалијом и био угледна личност у старој држави, али се ништа ближе о њему не зна. Биће највероватније да је тај чин постао византиским утицајем и да је то име за властелина који има на управу једну или више жупа.

Оба ова чиновника постојала су само у областима од Византије освојеним, и то још од кад је Призрен са својом облашћу дефинитивно присаједињен.

[1]) Гласник XXIV, стр. 275, Споменик III, стр. 32.
[2]) Споменик III, стр. 23.
[3]) Ibidem, стр. 11.
[4]) Гласник IX, стр. 124.

Из до сада наведенога не би се могло рећи да су ови управни чиновници имали много посла, али када се сети свега што је речено у првом и у другом делу, одмах се види да су они поред полициске службе имали још и задатак да воде неку врсту евиденције о пореским објектима и лицима, да прикупљају разне порезе, па вероватно и да се старају о изласку на кулук и друге разне работе, које је народ дуговао држави и владаоцу, као и да сва питања по томе расправљају.

*

Цариник је био фискални чиновник који је наплаћивао разне таксе, али само на трговима и у таквим градовима где су трговци плаћали царину, јер је и увозне царине било од две врсте: на једну се робу плаћала царина на месту преко кога се роба увезе, а на другу тамо где се продаје. Остале таксе које су ови цариници наплаћивали биле су нека врста данашњих пијачарина. Они су поред тога још водили и рачуна о томе у чију се корист и шта има наплатити па су одговарајуће суме слали или казнацу или манастирима којима је та такса уступљена била. Цариник је био истовремено и нека врста полициско-судског чиновника на тргу, јер је он расправљао спорове трговачке на трговима[1]). Од свих ових цариника ваља разликовати једног специјалног, оног који је становао у Дубровнику још од прве половине XIII века као преставник српске државе. Поред задатка да прима „Српски доходак", он је био и нека врста посланика. Овај доходак био је једна одређена сума коју је Дубровник плаћао за све оне слободе и повластице које су његови трговци уживали у српској држави. — Цариник је био надзорник трговине и тргова и вашара, те је располагао великом влашћу, коју је могао и злоупотребити ограничавајући слободу трговања, у своју или кога другога корист. Тако чл. 120 каже: „Цариник царев да нест вољан забавити или задржати кога човека да му купљу продаст у бесцениje; вољно да проходи всак по трговех и вољом да походи всаки својом купљом", а чл. 122 прописује казну од 300 перпера за онога који на горе описани начин спречава каквог трговца, или кога било другог човека. — Преко цариника вршила се сва куповина и продаја на трговима, и они су је посведочавали, као данас на вашарима што власти преносе „билете". У случају спора грађанског или кривичног купац, под Душаном, по гласу повластице Дубровчанима од 1349 г. (Зак. Споменици, стр. 169), позива се у првом реду на цариника, па, ако га он не оправда, даје свод.

Казнац је био највиши фискални чиновник, благајник и министар финансија. Доцније се он звао челник ризнице. У многим споменицима на латинском језику он се назива comitem camerarium regium. Иначе се из извора не види ни

[1]) Monumenta Serbica, CXXVII, CXLV.

његова дужност ни његов однос према нижим чиновницима нити према владаоцу.

*

На највишем месту у државној администрацији били су дијак, дворoдржица и логотет.

Дијак је био државни писар који саставља све писмене акте државне по владаочевој или логотетовој заповести. Они су у XIII веку били оно што је под Душаном био сам логотет: положај им је био много већи, исти као и после Душана кад су заменили логотета. Дијаку по члану 134 припада за писање хрисовуља 6 перпера. Када је сам дијак заинтересован онда га у том послу замењује логотет, као у једном хрисовуљу којим сам дијак поклања извесне земље[1]).

Логотет је по гласу самог Законика поред владаоца и патријарха једино надзорно лице над Црквом, те се као такав може сматрати за наследника ранијег дворског протопопа. Као државни секретар и чувар државног печата он добија по 30 перпера од сваког села поклоњеног коме хрисовуљом у баштину (чл. 134). Јовановић каже у додатку својој расправи о задрузи[2]), да су логотети под Душаном отправљали разне дворске и државне службе и послове, и да су били од утицаја на писмене радње, као повереници владаочеви они су преговарали са другим државама, закључивали уговоре, ... утискивали државни печат на документа којима је била потврда владаочева потребна; прегледали рачуне црквене и старали се о правилном прикупљању прихода.

Дворoдржица б..о је, вероватно, управник владаочевог двора и имања. У XIV веку поред напред побројаних чиновника и дворoдржици је забрањена свака надлежност над поклоњеним себрима манастирима. У разним хрисовуљима и његово је место различито: некада се изједначује са дворским пронијарима, једном стојим између кефалије и челника, али ће то бити или какав нижи дворoдржица, или бивши.

*

Иначе у старој српској држави сретамо још много имена, која и нису толико имена за чинове колико за титуле, а то већином по угледу на Византију. Тако је Новаковић у својој расправи „Византијски чинови и титуле у српским земљама XI-XV века"[3]) изнео да су код нас ћесари, деспоте, севастократори постали једино угледом на Византију, где такође нису имали никакве службе те су се од осталих, себи равних, и код нас једино том титулом разликовали, па и те су титуле узели они који нису били у Рашкој, већ ближе Византији.

*

[1]) Гласник XXIV, стр. 241.
[2]) О. с., стр. 148.
[3]) Глас С. К. А. 47 (др. разред). Београд 1908.

Владалац је највиши управни чиновник и стоји над свим осталим у колико има право њиховог постављања, смењивања и кажњавања. Поред разних права, поред разних дужности и обавеза владаочевих, на њему лежи и једна санкција, која почива, слична, и на потчињеним органима државне власти. Чл. 160 гласи: „Ако се где случи коме љубо гостеви, или трговцу или калуђеру, тере му узме што гуса или тат или која годе забава — да греду ти-зи вси ка царству ми, да им плати царство ми што буду изгубили, а царство ми да иште ћефалије и властеле којим буде пут предан и страже предане", те донекле одговара данашњем чл. 18 Устава. Владалац је дакле највиши државни полициски чиновник који као такав одговара за небрижљивост својим потчињених. — Иначе је владалац управник и власник свега државног имања, којим он једини, под извесним условима, располаже продајом, заменом, поклоном. као што и све приходе прикупља и њима располаже. — Владалац у међународним односима представља државу, закључује уговоре или сам или преко пуномоћника, себе и државу обавезује. Писмена његова снабдевена су печатом или и потписом, а често носе поред датума и места издања и напомену datum in regali nostra curia.

СУДСКА ВЛАСТ.

Најразгранатија, најпотпунија и најсавршнија у старој српској држави била је судска власт. Нији било само више судова са различитом територијалном, личном и стварном надлежношћу већ и са различитим саставом па и са разним поступком, који је зависио било од личности туженога, било од природе самога дела; кривична дела су се јасно разликовала једно од другог, казне су за свако дело биле унапред одређене и утврђене; органи судске власти познати и њихове функције тачно одређене.

Не само то него је судска власт била још и потпуно самостална и независна, тако да се може рећи да је у старој српској држави било две власти: једну је представљало јасно одређено и добро организовано судство, другу владалац са функцијама још недовољно тачно одређених граница. Суд је чак и од тог средњевековног владаоца био независан; владалац му је у неким случајевима и потчињен, а законима свакада, премда је и сам владалац био некада судија и то првог и другог степена. Као прва инстанција владалац је у једном случају имао личну, у другом територијалну, у трећем стварну надлежност, која ипак остаје доста уских граница.

Начело независности и самосталности судства, као и његове подложности једино законима, шта више једино уставу са правом тумачења уставности закона, изражено је у више чланова и првог и другог дела Законика: у чл. 105 и 148, а

нарочито у чл. 171 и 172. Последњи гласи овако: „Всаке судије да суде по законику, право како пише у законику а да не суде по страху царства ми". У члану који му предходи каже се још: „Јеште повелева царство ми. Аште пише књигу царство ми или по срчбе или по љубави, или по милости за некога, а она-зи књига разара законик, не по правде и по закону како пише законик, судије ту-зи књигу да не верују, такмо да суде и врше како је по правде". Оба су нова члана из другог дела Законика из године 1354. Већа се независност судска и не да замислити: судови не само да решавају о уставности једнога закона и једне наредбе владаочеве већ и о њиховој праведности. У првом делу Законика то већ није било тако. Чл. 105 каже: „Књиге цареве које приносе судије за што љубо, тере их потвори законик царства ми, што сам записал коју љубо књигу, оне-зи књиге које потвори суд, те-зи књиге да узму судије и да их принесу пред царство ми". Тада је још сам владалац решавао о уставности закона, наредаба, хрисовуља и других својих правних прописа, својих законодавних и административних радњи. Ово су биле мере за независност судова од самога владаоца. Али је било мера и за обезбеђење грађана од могућних неправилних радњи самих судова. Тако чл. 182 наређује „Кто јест у области којих судиј, всак човек да нест вољан позвати у двор царства ми или камо инамо, такмо да греде всак пред свога судију у чијој области буде, да се расуди по закону" а последњи став чл. 175 наређује; „А никто да се не позива на двор царства ми мимо област судиј којих јест поставило царство ми, такмо да греде всаки пред свога судију". И грађани су дакле били довољно заштићени од злоупотреба како самога владаоца. тако и судија па и сваког другог лица у земљи, како овим члановима тако и са горња два.

Како судство претпоставља и судске органе за извршење судских одлука, то се Законик постарао да и са те стране обезбеди независност судску пруживши довољно гарантије да ће се свака судска одлука дословце извршити онако како гласи, било од стране извршних судских органа било од стране њима помоћних и субсидијарних органа извршне власти, полиције. Чланови 107, 148 и 178 прописују конфискацију како за приватна лица тако и за властелу и за органе извршне власти ако се противе извршењу пресуда и одлука судских, а за последње и ако неће те одлуке да изврше.

Када су судови били тако независни, а дела којима се ишло да омете рад судова кажњавана тако строгим казнама, сасвим је природно да су и судије саме уживале већу правну заштиту но остали чиновници државни. Тако чл. 111 кажњава конфискацијом онога који осрамоти судију, па био то властелин сам или читаво село, које се у томе случају расељава а сељани од баштиника постају „расејаници". Али да се ни саме судије не би осилиле, чл. 110 прописује: „Судије куде

греду по земљи царства ми и својој области, да нест вољан узети оброка по силе ни ино што љубо разве поклона што му кто поклони од својега хотенија".

Организација и рад судова зависе од схватања кривичнога права, а оно је онда било нешто сасвим друкчије: у старој српској држави, као уосталом и у другим државама Средњега Века, мислило се да судови постоје зато да ефикасно заштите добре грађане од рђаних, без обзира на последице казне по кривце, док се данас сматра да судство постоји за заштиту негативних елемената од позитивних, у најмању руку од „прекомерне освете" њихове. Зато су судови, као исправни органи управне власти, у оно доба потпуно одговарали своме задатку: поступак и казне биле су такве да негативни елементи нису могли опстати, а најмање као једна класа која живи од повреда интереса позитивних елемената друштва.

Како недозвољене радње у најширем смислу нису биле онда познате као предмети кривичних или грађанских спорова, нити су кривична дела дељена на јавна и приватна, сем ретких изузетака, то се у томе погледу и не види јаснија подела судова и поступка: сви су спорови који су долазили пред суд ималп готово исти карактер, иако би се са натезањем све данашње групе могле пронаћи. Али то не значи да није било никакве разлике између многобројних случајева који су пред судије долазили: ње је било, али из чисто практичних разлога, док је теорија (заштита негативних елемената) била сасвим одбачена. По томе се баш и могу разликовати судови са различитим саставом и поступком.

Прво ваља одвојити *колегијалне судове* од оних који су имали *једног судију*. Код ових последњих ваља разликовати *државне судове*, *полициске судове*, *трговачке судове* и остале, то јест *судове приватних лица* са јачим или слабијим карактером јавног функционера. *Државни суд* је *редован суд* који је сваки имао своју област и у чију је стварну надлежност долазио највећи број кривица и спорова. Нижи судови, или боље *ниже судије*, били су *кнез* и *кефалија* и *цариник*, поред цркве и властелина на њиховим земљама. Над државним судом стоји *владалац као суд вишега степена* а поред тих редовних, жупских, државних судова постоји и *дворски суд* са специјалном личном и донекле обласном надлежношћу. Као повремени суд може се поменути *војни суд*.

У групу колегијалних судова долазе *порота* и судови за спорове о непокретностима и границама њиховим. Порота се делила на велику, средњу и малу, а број поротника је зависио од величине и природе дела. *Земљишни суд* не јавља се тако јасно, али има изгледа да се није много од пороте разликовао.

Стари судови могу се и обласно поделити. Цела државна област била је подељена, поред административних области, још и на *судске округе* са по једним судом са по једним

судијом. По извесним местима могло би се рећи да су се ти округи поклапали са жупама, те бисмо тако имали на једној страни *жупске судове* на другој *дворски суд*. *Нижи судови* више полициско-административног карактера, налазили су се *у сваком насељеном месту:* селу, граду, тргу. *Приватни судови* постојали су на имањима властеоским и манастирско-црквеним тамо где су се она на државној области налазила.

И по личној надлежности судови су били разни. Црквени и манастирски људи били су већ изузети од надлежности редовних државних судова. Поред тога било је још и извесних редова грађана који су били изузети од иначе надлежног суда: тако се отроци нису могли тужити дворскоме суду, нити је за њихове међусобне грађанске спорове био надлежан редован суд, већ њихов господар. И за властелу је било изузетака: за извесне кривице њима суди сам владалац. Овоме пропису донекле је био сличан и пропис за странце, за које је у изузетним случајевима био надлежан судија сам владалац.

Војни судови су понајбоље речено били повремено надлежни судови, у којима су војводе за време ратних похода заступале сваког судију и сваки суд.

Без јасније поделе на грађанске и кривичне спорове, судови су се ипак донекле разликовали и по својој стварној надлежности. Тако су постојали *месни судови* који су се налазили *у сваком насељеном месту* и судили мање кривице и спорове; *трговачки судови* нарочито важни са гледишта међународног права, где су судијску дужност вршили цариници. *Редовни судови* су судили све спорове и кривице које нису пале у надлежност каквих специјалних судова. У надлежност нарочитих *земљишних судова* спадало је расправљање спорова о непкретностима и границама. Најзад, и сам *владалац* је за извесне кривице и кривце једини надлежан суд.

Разуме се по себи да о свему реченоме не треба судити са данашње тачке гледишта.

Да би се добила јаснија слика, ја ћу код жупског суда изнети и оно што има у изворима о поступку и о казнама, а о осталом биће говора код друге врсте судова.

Жупски суд.

Да је редован суд имао своју област, то се види и из самог Законика, а да ли је баш та област била жупа то се не може са извесношћу рећи, али извори оправдавају донекло то мишљење. Чл. 179 каже „Судије да проходе по земљах куде кому јест област, да огледају и да исправљају убогих и ништих", али се овде реч земља не може узети у смислу велике области са неколико жупа, јер се у чл. 107 каже „где се обретају жупе смесне... и не буде над том-зи жупом једнога господара, на ако буде ћефалија и судије царства ми..." У хрисовуљима се помиње жупски судија.

Територијална надлежност суда одређује се према месту становања туженога, као што се то види из чл. 175 „... а никто да се не позива... мимо област судиј.., такмо да греде всаки пред свога судију", а то се исто понавља и у чл. 182.

Може се дакле закључити да је делокруг тога редовног судије био жупа, његово седиште град, али да је он и по званичној дужности по тој својој области морао с времена на време путовати како би на лицу места примао тужбе и по њима пресуде доносио.

Ваља овде приметити да није довољно јасно да ли је и у судском погледу град био изузет од жупе као што је то било у административном, јер чл. 176 каже: „... А за судове што имају међу собом да се суде пред владалци градскими и пред црковним клиросом. А кто жупљанин при гражданина, да га при пред владалцем градским и пред црквом и пред клиросом по закону". Иако је овај пропис јасан по себи ипак не каже довољно да ли је то судска надлежност само у приватним споровима или и за кривице. Свакојако види се да град не спада у област редовног суда, па ма и за грађанске спорове то било.

По поређењу многих извора може се рећи да је сваки жупски суд имао једног *судију*, једног *пристава* и једног *глобарију*. Из наведених чланова као и из чл. 148 (Судије, које царство положи ми по земљи судити...) јасно је да судије поставља сам владалац. Приставе, међутим, по гласу чл. 163 (судије да посилају приставе праве, добре и достоверне) постављају, управо узимају у своју службу саме судије. Ко поставља глобаре, то јест извршиоце новчаних казни, не зна се. Да је сваки жупски суд имао само једног судију, а не три, види се како из Законика, тако и из места на којима се у хрисовуљима наводе примери спорова, као и оних где се у опште о суду жупском говори и помиње увек жупски судија један.

Надлежност тог редовног суда била је одређена лично и стварно. Лично у толико што су отроци изузети по чл. 103 јер само за највеће деликте (за цареве дугове) иду пред редован суд, а за своје дугове суде се пред својим господарем. Сваки војник за време док је под заставом потпада под судску надлежност војводе за све своје спорове и кривице по чл. 129. За властелу је за крв, за неверу и за разбој владичаски надлежан по чл. 192 сам владалац. Стварна надлежност је била двојака: у кривичним делима и у грађанским споровима, али се не зна када једна кривица постаје грађански спор, и када један грађански спор престаје то бити да би постао кривица. Као сигурне кривице знамо убиство, разбојништво и крађу, пријем себара, вражду, неверу, силовање, блуд. Јачи грађански карактер имају, поред оних данашњих, бој, мехоскубина, паљевина, бабунска реч.

Поступак.

Поступак суда може почети на више начина, али обично или тужилац предаје тужбу суду, или и једна и друга страна предстаје суду да им се спор пресуди. По самом Законику овај је почетак свакога спора регулисан. Тако чл. 62 наређује да *позив* мора бити свакада *писмен*. Позваноме позив предаје пристав. Позива самих има две врсте, *печат и књига*. Печатом се позивају себри и у њему нема зашто се позива, док се књигом позива властела, а у књизи стоји и зашто се позива. Жена се без мужа не може позивати, а позив за мужа предат жени не важи докле му га жена не преда, како то наређује чл. 104. Ово је било од значаја јер недолазак на позив има великих последица: За слободне људе нема прописа, а за властелу је важило правило да се никада за по подне не позива већ једино за пре подне, а за недолазак се кажњавао властелин са 6 волова (чл. 56: „Властелин на вечери да се не позива, разве да се позива преће обеда и да му се преће приповеда. И тко буде позван преће обеда са приставом, и не приде на обед, да јест крив и престоји властелину 6 волов"). Један општи изузетак од правила да је свако свакога могао свакада позивати на суд, постојао је у корист војске: по повратку са рата они су уживали судски одмор од три недеље, те су тек после истека тога времена могли бити на суд позивани по чл. 61.

Заступништво на суду било је познато староме праву па и приличио развијено. Као што је тужилац имао заступника тако је и тужени могао узети браниоца. Оно је могло бити разне врсте. По чл. 66 као да браћа имају право да један другог на суду заступају, и да један за другог на суду и одговарају; он иде чак и дотле да даје право брату који се на суду нађе до одбије да се суди и да тражи да место себе пошаље свога старијега брата. По чл. 104 изгледа као да жена сама без мужа уопште не може водити никакав спор. По чл. 73 сирота која није кадра да се сама брани или да сама тужи има право да узме заступника. А по чл. 91 свакоме је дато право да од судије тражи, и у току спора, да му да пристава да се са њиме споразуме и саветује; и сама расправа застаје док се пристав не нађе ако је негде на путу; ако ли је у самоме месту суда рок је кратак: од ручка до вечере и од вечере до ручка заинтересовани се мора већ са њим посаветовати и предати му свој спор да га он води, или га по његовим саветима сам завршити.

Од овог редовног отварања судског поступка било је изузетака који се помињу у чл. 92 и 149. По гласу првога власник који позна своју ствар у некога има право да га ухвати и преда селу на чување, а село га држи на расположењу суда и одговара накнадом штете ако га пусти. По другоме предвиђа се хватање лопова и разбојника на делу

или са предметом кривичног дела; у том се случају они предају полициским органима у притвор.

Ислеђење једног дела и сама *судска расправа* били су двојаке врсте: прво долазе *излагања обе стране*, а за тим се прелази на сам *доказни поступак* којим управља сам судија. Чл. 161 регулише онај први део који је некада био од веће важности но и само доказивање; по њему се тај први део састоји у томе што обе парничне стране, или тужилац и окривљени, излажу ток спора при чему и једна и друга страна морају говорити само о томе делу, само о предмету спора или кривице, а не смеју прелазити на каква друга питања, јер пре окончања једне ствари, ма шта једна страна говорила за другу или је бедила и теретила по каквом другом спору или кривици, сматра се као да није ни рекла. Али тек када се тај први спор због кога су обе стране и дошле на суд оконча, имају право и једна и друга страна да одмах покрену и онај спор или кривицу којих су се у току расправе дотакли. Ово значи да се два спора не могу истовремено водити и да се сваки спор и свака кривица за себе извијају и пресуђују. Али је чл. 167 од највећег значаја по тај први део поступка, а и данас би, унесен у грађански и кривични поступак, вреди много више но пола осталих прописа о доказима. Он гласи: „Парци који исходе на суд царства ми да коју реч узговоре у првину, те-зи речи да су вероване, и тем зи речем да се суди а последњим ништо". Ово значи да је мењање исказа значило колико и признање кривице.

Оваким начином извијања једнога спора или једне кривице не може се свакада омогућити доношење пресуде, те се прелазило на доказни поступак, који је био веома разнолик као и самих доказа што је било више врста. Тако старо право разликује — ово је само начин изражавања — три врсте доказа: личне, стварне и писмене. Свој исказ могла је свакада једна страна поткрепити исказом каквог лица које није увек морало бити баш сведвк, каквом радњом или фактом, или најзад и каквим документом. За кривичне предмете Законик помиње пет разних врста доказа, али међу њима не налазимо ни једног доказа који би се примењивао у случају убиства; сви су они предвиђени за разбојништво, крађу и сличне деликте, јер Законик уз свако кривично дело доноси одмах и казну и доказни поступак, поступак у ондашњем смислу коме је био задатак да утврди да неко није крив а не да је неко крив. Ти су докази *мазија и железо*, *судбени двобој* (који наводим зато што је тада већ био забрањен), *свод* и *душевници*. Овим треба додати још и доказе путем сведока и писмене доказе путем јавних исправа, књига.

Мазија или котао састајала се у томе што је окривљени, да би се од оптужбе оправдао, морао из котла пуна кључале воде да извади усијано гвожђе или усијани камен: ако се при томе позледи крив је, ако га извади без повреда невин је. Не зна се за које је деликте мазија била прописана; у сваком случају није сматрана за баш часно доказно средство, јер чл. 109 и саме приватне, властеоске (и манастирске можда) пронијаре ослобађа котла док га за исте кривице прописује за себре, остале слободне људе. Поред тога мазија није била дозвољена ни између црквених и нецрквених људи, те изгледа да је била доказно средство само међу оним себрима који су припадали једном истом власнику имања[1]). Ово ипак изгледа да је био изузетак, као нека повластица манастирским људима, јер се такав пропис не налази у свим хрисовуљима манастирима.

Железо је прописано као начин оправдања за крадљивца и разбојника. Када тужилац нема никаквих других доказа као, рецимо, није своју ствар нашао у окривљеног (чл. 92), или га није ухватио на делу (чл. 149) тада се окривљени правда железом по чл. 150: „И ако тко поиште судом гусара и тата и не буде обличенија, да им јест оправданије железо што је положило царство ми; да га узимају у вратех црковних от огња и да га поставе на светој трпезе".

Узданије или *судбени двобој* било је Закоником забрањено доказно средство. „Узданије да нест никому ништа никаква; кто ли се поузда зашто, да плати само-седмо" каже члан 102. Коме је припадала ова седмострука вредност, да је тако назовемо, лицитације која је претходила самоме двобоју, нема помена у изворима.

Свод се помиње у два члана Законика, али изгледа да су у противречености један са другим. Чл. 180 гласи: „Аште кто што ухвати гушено или крадено, лицем или силом узето всаки о том да да свод. Аште кто буде купил где љубо, или у земљи царства ми, или у иној земљи, вину да да о том свод; аште ли не да свода, да плаћа по закону", док чл. 193 каже: „И свод коњски и ини добитак, или кои годе, правда. Што се гуси или украде, тому да да сводника, или да плати всако само-седмо. Ако ли рече: „Купих у тога земљи", да оправе душевници от глобе; ако ли га не оправе душевници да плати с глобом". Али ће пре бити да се последњи став бави једино стоком док први говори о свакој ствари крађеној. Такав окривљени правда се тиме што доказује од кога је прибавио ствар за коју тужилац тврди да је његова. У случају да не може да покаже порекло кажњава се; докаже ли да је од свога претходника законитим путем дошао до ствари, ослобађа се сваке одговорности али тада његов претходник има да докаже то исто за себе.

Душевници престављају нарочити начин доказивања који је донекле и резултат колективне одговорности и кри-

[1]) Гласник XV, стр. 308, и у другим хрисовуљ ма.

вичне солидарности. Тако се зову људи које оптужени има право да приведе суду каде не може да да свод услед тога што је предмет о коме је спор прибавио негде далеко од места суђења. То нису сведоци који су нешто видили или који нешто знају, већ је то нека врста јемаца који стоје добри за оптуженог да је дозвољеним начином дошао до ствари у спору, који јемче да је он није упљачкао, отео, украо и т. д. Законик не прописује њихов број. Ови исти душевници играју још и улогу процениоца штете као што се то види из чл. 75 који доказује да су они људи који по души и савести својој јемче за туженога, колико га познају, да је у спору или кривици прав.

Извори, а Законик најмање, нигде не говоре о *сведоцима* као доказаном сресту. Да су они постојали тачно је али се не зна ни колики их је број био потребан ни да ли су и у кривичним споровима могли бити употребљавани. Грађански спорови, и то они најважнији, о својини и границама, као што се из извора види, једино су по сведоцима и расправљани.

Поред ових доказних срестава постојале су још и *јавне исправе и јавни сведоци*. Видели смо раније да је једна парнична страна могла као доказ изнети владалачку књигу, која је важила као потпун доказ; то није морао бити баш хрисовуљ. Ова *милост* владаочева важила је као непобитан доказ у свима споровима о земљи када се износи против парничне стране која није црква, јер према цркви по чл. 78 нема никакве доказне снаге, већ се преко ње прелази и суди по осталом доказном материјалу, али се владалац о спору извештава. Са овом милошћу изједначен је и *милосник*, то јест лице преко кога је тај владаочев поклон учињен, а то је лице било какав управни чиновник или властелин. Ово је као што се види нека врста привилегије доказа у корист цркве.[1])

Праве *сведоке* помиње Законик у чл. 80 где каже: „за међе селске да даду обоји који ишту сведоке, он половину а он половину по закону; да куде реку сведоци, тогова-зи да јест".

Сва су ова доказна средства била на употреби како туженоме тако и тужиоцу, према својој природи. Али има још једно које се може назвати конклудентним, које дејствује још и пре самога почетка судске расправе. Оно је јасно изражено у чл. 89 „Кто позове кривца пред судије, позвав и не појде на суд, на седи дома, ов-зи који јест позван, ако приде на рок пред судије и отстоји се по закону, та-зи да јест прост от тога-зи длга за који је бит позван, ере он

[1]) О једној другој врсти милосника, о њиховој другој функцији говори Ст. Станојевић, о. с. у Гласу CX (62), стр. 21 и даље. Евентуална дужност овог милосника види се у Законику.

позвав дома седи". Тужени који на позив дође, а тужилац изостане, бива ослобођен и пресуда се самим тим у његову корист доноси[1]).

Кривична одговорност.

Кривична одговорност није безусловно почивала на ономе лицу које је кривично дело учинило, нити је оно морало бити свакада кажњено. И ту је заступништво било допуштено па некада и прописано. Одговорност може бити тројака: или је *лична*, или је *колективна*, или произилази из претпостављеног *јемства* или *заступништва*. О личној одговорности нема се шта рећи јер се извори њоме не баве у данашњем смислу те речи те не говоре ни о старости кривца, нити о другим околностима које би могле кривицу умањити, повећати или сасвим извинити. Али налазимо да се ипак о разним моментима води рачуна али с друге тачке гледишта, јер казна затвора онда готово и није постојала, будући једино од штете, а она једина може поднети одмеравање казне према околностима личног карактера. У оно време дело учињено под разним околностима представљало је различита дела а не једно исто, и свако тако различито дело било је угрожено својом казном. Ти разни моменти који су утицали пре на врсту но на меру казне, били су прилично многобројни у старом праву. Тако се знало за дело учињено намерно и ненамерно, са предумишљајем и без предумишљаја, за нехат, за правдену нужну одбрану, за саучесништво и помагање; сам Законик разликује обичног крадљивца од лопова по занату; пијанство није била никако повољна оклоност за кривца већ обратно; сталеж кривчев помаже му или одмаже у колико телесну казну претвара у новчану и обратно. Личност повређеног такође.

Пошто будемо прегледали све врсте кривица и казни видићемо да би се из ондашњег система казненог и процесуалног права могла извући читава теорија, али са те тачке разматрати старо кривично право и поступак нити би чему одвело нити би имало смисла, јер теорија није била позната однашњем законодавству, ондашњој управи; значило би претставити старо право као резултат филозофије у најширем смислу, и теориске спекулације, док је оно било далеко од тога: оно је имало пред собом један циљ и пипањем и пробама, праксом сјајно га је решило на општу корист, а на штету негативних елемената.

За старо казнено право интересантне су *колективне казне* које су погађале или учиниоце кривичних дела или су биле последица једног сасвим паметног, данас услед демо-

[1]) У Statuto di Budua у Cap. LXXXX има исти пропис, само он важи за туженог кад не предстае суду.

кратских теорија одбаченог, принципа, а он се састојао у законској претпоставци да је извесна околина морала знати ко је извесно дело учинио, па онда њу, пошто неће да га прокаже, кажњава као јатака, — или да је могла да спречи извршење кривичног дела да је се држала законских прописа, па се зато закон и не труди да пронађе правог учиниоца кривичног дела, већ кажњава одмах ту околину, а то је било село, жупа, породица итд. Казна је већином имовинска. Прва врста ове колективне одговорности јесте територијалне природе, а случајеви су поменути у првоме делу; друга је личне природе. Чл. 52 и 71 прописују да се казне за кривице чланова породице наплаћују из целога имања, разуме се само за случај да ти рођаци живе било у задрузи било у једној кући, неодељени имањем.

Неко може одговарати и само зато што се претпоставља да је јемчио за кривца или што је изрично своје јемство дао. Чл. 51 гласи: „И кто преда или сина или брата у двор, и упроси га цар: „Веровати ли га ћу?“, и рече: „Веруј колико и мене“ — ако које зло учини, да плати он-зи који га је предал“, а чл. 173 наређује: „Властеле и властеличићи који греду у двор царства ми; или Грк, или Немац или Србин, (или властелин или ин кто љубо), тере доведе собом гусара или тата, да се он-зи господар каже како тат и гусар“ па за оваква од послуге учињена кривична дела и не тражи изрично дато јемство, као што то у првом члану прописује за веће кривице, док за обичне грешке и мање кривице и не преноси одговорност на јемца већ за њих сам кривац одговара, „ако ли га такој име дворити како-но дворе у полате цареве што сагреши да плати сам“.

Кривична одговорност у једном случају не само да бива искључена већ се пренаша на повређенога у случају предвиђеном у чл. 66: „Где се обрете убиство, он-зи који-но буде заꙗвал, да јест крив, ако се и убије“, што значи да евентуалне трошкове и казне новчане плаћа имање убијенога ако је он почео бој, а не онај који га је у том бојy убио. Ваља имати на уму да ово није случај праведне нужне одбране већ се овим хоће да спрече бојеви.

Кривична дела.

Кривична дела назвали смо све радње које стари закони кажњавају, не придајући им при томе њихов данашњи значај. Иако то нигде није споменуто, ипак се може рећи да се највећи део кривица извиђао и кажњавао тек по приватној тужби. Ако је и постојала каква разлика она је постојала у овоме: власти су извиђале по званичној дужности само она кривична дела која су вређала интересе државне. Тако је интересантно за ондашње појмове да су крађе и разбојништва извиђани тек по приватној тужби, док је сматрано као кривично дело против државе крађа и разбојништво које се врши из заната, тако да је задатак државних власти био да такве кривце гоне. Велеиздаја и извесна кривична дела против Цркве долазе такође у ту групу.

Кривице се могу поделити и по правном добру против кога су уперене. Тако имамо кривична дела против живота, имаовине, телесне повреде, против личне слободе, морала, части, јавног поретка, против закона, и многе друге без специјалног обележја.

У групу *кривица против имаовине* долазе сва она кривична дела код којих постоји намера да се један део туђе имаовине у ондашњем смислу противзаконо присвоји или уништи. Чланови 145—147 говоре о крађи и разбојништву, а крађу која се извиђа по приватној тужби предвиђа чл. 180 и кажњава седмоструком вредношћу украђене ствари. И специјалне врсте крађа биле су познате. Иако нису имали карактер ствари, себри су сматрани као део имаовине вишег баштиника, који је законом био заштићен од њиховог противзаконог присвајања од стране других баштиника, јер члан 93 кажњава онога који туђег меропха или отрока са чијег имања преведе на своје или на туђе, а изгледа да су ове деликте вршили баш сами ти виши баштиници или њихови управници, можда и у дослуху са самим меропсима. Тежа врста крађе јесте она која се у цркви изврши и чији је предмет црквена утвар[1]). Разбојништво је оно што и данас а тежа врста је разбојништво на тргу. У једном хиландарском хрисовуљу[2]) оно се изједначује са данашњим изнуђавањем: забрањује се претњом или чим другим утицати на купца да скупље што купи или на продавца да јевтиније прода. Слично разбојништву, али много већег обима, било је пљачкање из чл. 101. где се оно нажалост не спомиње баш тако јасно. Он изгледа да забрањује неку врсту самонаплате и самокажњавања праћено употребом силе и уништавањем жетве, засејаних њива итд. Попаша жита, винограда, ливада из чл. 76, ако је ненамерно учињена преставља оштећење, ако ли је намерно онда је кривично дело које се кажњава нарочитом казном, поред обештећења,

Нађене ствари туђе не смеју се задржати, јер се одговара као и за крађу по чл. 116, који пропис има и у Будванском Статуту у Сар. CXXXIV, који је од истога доба.

У групу *телесних повреда* долази више деликата који се међу собом не разликују толико по тежини повреде већ по начину и околностима под којима су оне нанете. По одредбама светостеванског хрисовуља туча управника села или ма које друге области кажњава се као нарочита телесна повреда. Туча у опште, бој, кажњава се у јавном интересу, и

[1]) Споменик IV, стр. 9.

[2]) Споменик III, стр. 11.

без значаја је да ли је један бијен или више њх, да ли је једна страна само била бејена или обе. Чупање браде може сэ сматрати као увреда.

У кривичним делима упереним *против живота* старо је право правило разлику у погледу намере деликвента, и у погледу личности убијенога. Закони знају за намерно и нехотично убиство; за убиство рођака и ког другог лица, за убиство свештеног и несвештеног лице, и најзад за убиство лица истог, нижег или вишег сталежа.

Међу *кривична дела против части* долазе увреда и псовка влателина, свештеног лица, и нарочито судије.

Потвора или *лажно оптуживање* у ма коме облику врло се строго кажњавала.

Од *деликата против морала* Законику помиње блуд а у изворима има и о силовању.

Деликти против јавног поретка и у ондашњем смислу против *личне слободе* веома су многобројни, и то су баш оне кривице којима се иде унâточ привилегијама извесних сталежа и класа. Тако је разним казнама било угрожено: насилно терање на рад на државна имања црквених себара; извршење каквог кривичног дела на приселици, изговарање бабунске речи, не следовање позивима пристава и наредбама судским.

Прави деликат против слободе личне јесте онај из чл, 104 по коме се кажњавају највећом имовинском казном кефалије и остали чиновници који држе затворе ако кога без пресуде затворе. Смрћу се кажњава меропах или властелин који се девојком венча против њене воље.

За *деликт против закона* опште природе налазимо пример у неким хрисовуљима[1]) где се прописује казна од 200 перпера за сваког ко ради против подарених права.

Поред набројаних има још један велики број карактеристичних за оно време, о којима ће при говору о казнама бити више речи.

Казне.

Казне су биле веома разноврсне тако да је готово за сваки деликт била нарочита казна, једна и одређена у сваком погледу. Њихова врста и величина управљале су се у првом реду према личности повређенога кривичним делом, а и према личности самога кривца. Тако, ако је кривац себар кажњава се телесном казном сакаћења, понекада, али ређе, и новчаном казном; ако ли је пак властелин свакада се кажњава новчаном казном, сем једног изузетка. Намерно убиство сматра се као јаван злочин а ненамерно се кажњава осудом на накнаду штете, новчаном казном.

[1]) Гласник XXIV, стр. 245.

Старо српско право не зна теориски за главне и споредне казне: готово је свака казна могла бити једном главна, други пут споредна.

Готово све данашње казне постојале су и у старој држави, сем једине казне лишењем слободе, казне затвором, која се примењивала више као споредна казна, као обезбеђење извршења главне казне. Али је онда било и казни којих данас нема.

Старо је право знало за ове казне; смртна казна, сакаћење, батинање, имовинске казне, новчане казне, лишење звања, губитак части, протеривање, накнада штете, — само је улога свих ових казни била сасма друга но данас. На место данашње свеопште казне лишењем слободе, која доноси само свеопшту штету, старо је право знало за две главне врсте казни: имаовинску у облику вишеструке накнаде штете или у новцу, и разне телесне казне сакаћењем. Иначе ниједна ова казна није била искључива; најчешће се осуђивало на новчану казну и сакаћењем истовремено, а могло се казнити и двема врстама телесне казне истовремено.

Смртна казна се извршавала спаљивањем, вешањем, а изгледа и отсецањем главе. Предвиђена је била за ова кривична дела, и то вешањем: насилна женидба себра са властелинком (чл. 53), убиство епископа, свештеника или калуђера, дакле свештеног лица уопште (чл. 95), рушење цркве за време рата (чл. 139); спаљивањем: убисто родитеља, брата или детета свога (чл. 96), тајно ковање новца у граду као и ковање новца ван градова и тргова, то јест по селима (чл. 169); ослепљењем пре вешања: крађа и разбојништво на делу ухваћено (чл. 149); вешањем главачке разбојништво (чл. 145). На једном месту стоји да се кривац има убити и обесити, што је у вези са последњим начином извршења смртне казне, застрашивања ради.

Телесне казне извршавале су се на разне начине: или батинањем, или отсецањем руку, или урезивањем ушију, носа, језика, то јест ровашењем, или осмуђењем, које је морало бити донекле и бесчастећа казна када се зна да су у Средњем Веку велика брада, бркови, веће, коса били знак отмености и угледа. Овим разним телесним казнама често је додавана и новчана казна.

Осмуђењем се кажњавају: себар за увреду властелина (чл. 45) и себри који дођу у сабор (чл. 69); отсецањем обе руке и ровашењем језика ко прода хришћанина у ину веру неверну (чл. 21) и пристав ако прекорачи судијину књигу, то јест када при извршењу пресуде или друге које наредбе судијине што више тражи или другојачије изврши (чл. 162); отсецањем обе руке и ровашењем носа насилно венчање међу властелом или међу себрима (чл. 53) и блуд властелинке са меропхом (чл. 54); само отсецањем обе руке чупање браде властелину или добром човеку (чл. 97) и намерно убиство

(чл. 87), а отсецањем обе руке и новчаном казном од 300 перпера кажњава се себар када убије властелина; отсецањем обе руке и ископавањем ока пијаница ако кога повреди (чл. 166); само ослепљивање предвиђено је за лопова из чл. 146, а ослепљује се пред извршење смртне казне лопов и разбојник када се на делу ухвате (чл. 149); осмуђењем бегство меропаха (чл. 201); ровашењем увета и осмуђењем обрва себар када учествује на сабору (чл. 69). Поред ових помиње се још једном за жене и казна „против рода".

Новчана казна види се и по изворима да је некада била права казна а некад само накнада штете, али се не може рећи кад је била једно а када друго.

Највећу новчану казну у износу *1000 перпера* плаћао је властелин за убиство себра (чл. 94) и поротник који ослободи туженога за кога се докаже да је крив (чл. 154).

После ње долази тако звана *вражда* која износи *500 перпера*. У прво време то је била казна за убиство при коме убица не може да се пронађе а плаћало ју је село. У доба Душана она је само име за новчану казну од 500 перпера. У Liber Statutorum[1]) налазимо истина да је био обичај када Дубровчанин убије Србина или обратно да плати 500 перпера, а у једном изводу закона Јустинијанових и Константинових[2]) у § 6 читамо да плаћа 500 перпера онај који изазове вражду на збору, скупу у граду или на селу, а ако се деси убиство тада сву штету плаћа онај који је започео, — али ни та ни друга места не дозвољавају да се ишта сигурније о вражди каже. У једном случају, ако је кривац црквени човек, половина казне припада цркви а друга ономе који је открио кривца или кривицу[3]); на другом једном месту[4]) плаћа вражду и онај који извади мач или нож на вашару, као што плаћа 500 перпера и онај који изазове метеж и бој, али у овом случају казна не иде цркви већ цела владаоцу. Исту ову казну плаћа и село за ископавање мртваца (чл. 20); да се ово често па и доцније дешавало види се из једног сабора одржаног у охридској архиепископији почетком XVI века. Исту казну плаћају и кефалија и властелин који противно прописима чл. 184 кога без царске књиге затворе, и онај ко примора трговца да му што против своје воље прода или купи (чл. 118).

300 перпера плаћа ненамерни убица (чл. 87), световна власт када расправља и суди случајеве који спадају у надлежност црквених власти (чл. 12), властелин или цариник који спречавају ма како трговце у кретању (чл. 122) и најзад поред отсецања руке себар када убије властелина (чл. 24).

Потка је слична вражди, а у прво време је била прописана за бојеве између пастира и влаха, али се и њено име

[1]) Медо Пуцић, Споменици Српски II, Београд 1862, стр. 151.
[2]) Српски Летопис I, Будим 1859, стр. 5.
[3]) Гласник XV, стр. 308.
[4]) Дечански Хрисовуљ, стр. 63: „као што је закон у државе".

уопштило те се доцније тако звала свака казна у износу *100* односно *50 перпера*. По чл. 77 меропашка села плаћају 50 а влашка 100 за међусобне бојеве; по чл. 82 потку плаћа још и пастир, поред накнаде попашеног, који за каквим другим пастиром са своји стадом у исто село падне. Иначе *казну од 100 перпера* плаћају властела за богумилску пропаганду, виши властелин за псовање нижег, а за исто дело нижи се кажњава још и батинањем (чл. 50), псовање ма каквог свештеног лица (чл. 95), и властелин и властеличић за псовање себара, а себар за псовање властеле кажњава се још и осмуђењем (чл. 55). У хрисовуљима из доба Душана има помена и о једној малој потки.

Са 12 перпера кажњава се себар за богумилску пропаганду, али му се поред тога још и батине ударају (чл. 85). Исто се толико кажњавало, по једном хрисовуљу, и дело из данашњег § 375а учињено према црквеном имању на метоху Св. Ђорђа Скопског.

Најмања новчана казна износила је *6 перпера* а била је предвиђена за себре када један другом чупају браду, мехоскубина из чл. 98.

Казна у воловима јесте средина између новчане и имовинске казне, а у прво време Немањића династије она је била општа казна. У доба Душана задржала је се само као казна за намерну попашу (чз. 76) и за властелина који се не одазове судском позиву (чл. 56), а у оба случаја износи *6 волова*.

Своје врсте је казна из чл. 101 по коме онај који погази туђе усеве, градине, винограде коњима својим, за казну има да плати половину коња којима је дело учинио оштећеноме а половину владаоцу.

Имовинска казна јесте *конфискација имања* и била је од много већег значаја и за државне финансије и, нарочито, за народну привреду, јер се кривци лишавају и имања и средстава производње, те постају *расејаници* ако су дотле били меропси. Ово су може бити на неким местима спомињани слободни људи; на другима се зову расејаници. Блажи облик био је из чл. 32 и 136: по првоме црквени људи (то јест закупци, земљишни арендатори, и томе слично) који су држали црквене земље и меропхе па су их растерали, кажњавају се поред осталог још и одузимањем тих села, земаља, људи итд; по другоме одузима се само она земља, села, људи итд. за доказ чије својине тобожњи власник показује лажан хрисовуљ.

Конфискацијом Законик угрожава: примање мита од стране управника црквених имања (чл. 24), насилно довођење црквених и манастирских људи на државне земље на рад (чл. 34), не-пријем судијиног пристава (чл. 107), псовање и вређање судије (чл. 111), а цело село у коме златар кује новац (чл. 169).

Законик још кажњава конфискацијом имања *неверника и преслушнике.* Да су неверници издајници и да се невера кажњавала одузимањем имања, то се види тек из хрисовуља, а том казном Законик угрожава оне који примају људе без царске књиге (чл. 140) и оне који скоче да грабе покретност и непокретност властелина или властеличића који из земље побегну (чл. 141). Преслушници шта су, види се из чл. 34 и 129, али није баш јасно каквим се по форми и садржини царским наредбама треба успротивити па бити преслушник. У сваком случају кажњавају се одузимањем имања по чл. 148 они који не поступе по наредбама судијиним односно крадљиваца и разбојника или каквог другог ислеђења, а по чл. 178 кефалија и властела на које се судија обрати када други људи не изврше оно што је он по своме приставу наредио, па ни они то не учине.

Накнада штете може бити *једнострука*, када преставља право обештећење, и *седмострука*, у коме је случај права казна. На просту накнаду штете осуђује се о овим случајевима: по чл. 76 за нехатну попашу, по чл. 49 крајишник услиед чијег нехата преко крајишта пређе непријатељска војска, по чл. 51 онај који је учиниоца штете препоручио двору, по чл. 58 околина када се по чијој смрти у његову селу пали и пљачка, по чл. 92 село које не изда суду предато му лице са предметом кривичног дела, по чл. 126 градска земља за оно што је на њој крађом или разбојништвом узето, по чл. 160 држава ако се што услед рђаве страже деси пролазницима, и по чл. 99 и 100 село односно околина за паљевину ако пљача не преда властима.

Није одређена мера за случај из чл. 169: град и трг у коме златари тајно кују новац плаћају глобу колико сам владалац одреди.

Седмострука накнада штете као казна предвиђена је за ове случајеве: по чл. 102 за онога који хоће своје право да докаже судбеним двобојем, по чл. 93 за оне који помажу сељацима да беже са имања, по чл. 143 за крајишника коме промакну лопови и разбојници преко границе у земљу, по чл. 187 за пастире који после владаоца падну у исто место, и по чл. 30 за оне који врше самовлашће према црквеним људима и калуђерима.

Протеривање јесте блажији облик казне лишењем слободе, а примењивана је или појединачно или колективно у случајевима конфискације имања нижих баштиника. Као појединачна казна примењује се по чл. 11 за лажног свештеника који обавља свештеничке дужности без посвећења, без епископског благослова, и по чл. 9 за полуверца који се хришћанком ожени па неће да се покрсти, а везана са другим казнама по чл. 10 за јеретика који међу хришћанима живи, и за калуђера који прима мито по чл. 24. Као колективна казна примењује се у свима случајевима конфискације, који су већ побројани раније.

Права казна лишењем слободе јесте *затвор* који налазимо само на једном месту и износи 3 месеца. Неодређено време остаје калуђер у затвору по чл. 19 „који сврже расе да се држе у тамници докле се обрати опет у послушаније". По чл. 166 пијаница између два батинања лежи у затвору. По чл. 32 управник црквеног имања држи се у затвору докле год не сакупи црквене људе које је растерао, а по чл. 198 властелин на двору цареву докле не плати порезу, и то двојином.

Као делимично лишење слободе може се сматрати случај из чл. 134 по коме са поротницима који кривог ослободе забрањује женидба и прописује се да више никада не могу бити сведоци, па можда ни поротници.

Батине као казна већ су поменуте на више места.

Лишење звања била је доста честа казна предвиђена како за грађанске тако и за црквене чиновнике. У првом случају то су велика или мала властела, или и прави чиновници управни, који, злоупотребљујући свој положај, кињe себре. Тако се властелину који на приселици учини какву штету (што треба разумети као намерно оштећење) себру, одузима држава с тим да му се друга накнада више не да (чл. 57). Чл. 142 је сасвим опште природе јер прописује казну одузимања имања за све противзаконе радње властеле и властеличића који имају какву област на управу. Код Цркве може како свештеник тако и епископ бити лишен звања и рашчињен јер чл. 13 садржи општи пропис како за оног који даје мито тако и за оног који га прима при постављању на разна звања у црквеној хиерархији. Иста казна постиже по чл. 20 свештеника који дозвољава да сељаци ископавају мртваце, или чак и лично у томе учествује, а по чл 28 игумана, епископа па и самог митрополита ако се противно основном акту цркве односно манастира не старају о издржавању сиротиње.

У неколико случајева Законик упућује ради казне на Законе светих отаца: за јеретике који неће да се врате хришћанској вери, за латинског свештеника који обраћа православне, за мађинике и отровнике.

Пресуда.

Пресуда мора свакада бити писмена, јер чл. 163 наређује судијама да воде књиге и у њих уписују спорове и пресуде, а један примерак дају страни која је спор добила: „Всаке судије што суде да уписују судове и да држе у себе, а другу књигу уписавше да ју даде оному-зи који се буде оправил на суде". Таква књига, та пресуда је потпун доказ: у хрисовуљима често находимо „тако је судија пресудио".

Извршење пресуде остављено је двојици чиновника: *приставу и глобару.* Пристав се бавио само извршењем казни које нису имале веза са имаовином, дакле правих казни; гло-

бар је био, изгледа, извршитељ судски у колико је извршивао све оне пресуде које су гласиле на ма какву наплату.

Пристав је поред тога и нека врста истражног судије али у томе погледу стоји под редовним судијом, и ради изван суднице: он излази на лице места када је то потребно ради прикупљања података, увиђаја, сведочанстава (чл. 148, 176). У сваком таквом случају пристав не сме да ради ништа без изричног писменог наређења судијиног, а од њега једну копију судија задржава за себе, да би се у случају жалбе могло утврдити да ли је пристав крив за прекорачење своје власти, односно налога судијина. Као што ни сам суд нема физичке силе на расположењу ради извршења својих одлука, тако је ни његови пристави немају: у случају каквог отпора они се обраћају управним чиновницима: кефалијама, властелину, управнику жупе односно тог насељеног места. Они су престављали данашњу полицију или извршне среске судове. Сваки је истина био слободан да се успротиви приставу, али ако се покаже да је то противљење било безразложно кажњава се конфискацијом, а ако се покаже да је пристав заиста прекорачио налог судијин, пристав се кажњава највећом казном сакаћења. Изгледа да тако кажњени пристав никада више то не може бити, јер чл. 163 наређује судијама да за приставе узимају људе добре, поштене и поверљиве. Пристав је поред тога био и нека врста судије за неспорна дела, па као такав потврђивао уговоре о куповини и продаји и за ту радњу имао приличну награду предвиђену у чл. 108: „О издаве сико-зи да буде. Издава от земље приставу 3 перпере; от села 3 перпере; от млина 3 перпере; от жупе всакаго села 3 перпере и од града коњ и свита; од винограда 3 перпере; от коња перперу, от кобиле 6 динара; од говедета 4 динара, от брава 3 динара".

Глобар је други чиновник судијин: све казне као и оне пресуде и одлуке судијине које садрже какву наплату предају се њему на извршење по чл. 188 и 194. Као приставу и глобару се сваки налог издаје написмено, а једну копију чува судија. Као помоћно-извршни органи и овде делају извршни органи управне власти.

Раније је било напоменуто како се има разумети црквена судска надлежност: овде се може рећи да је наплата тих казни новчаних и имовинских често била остављена нарочитим црквеним односно манастирским глобарима.

За разне своје радње судови су наплаћивали прописане таксе, за које се, сем имена, готово ништа више и не зна; тако се помињу: рука, печат, отбој, престој. По св. стеванском хрисовуљу износиле су ове таксе: отбој 18 динира, рука и печат 6 динара, послух 2 динара. Манастир Грачаница је за послух наплаћивала 4 динара.

До сада изнешени прописи важили су за редовне, обичне судске спорове, кривице. Али закон предвиђа случај да судија какав спор не уме да реши, па зато у чл. 181 наређује да се акта са обема парничним странама пошаљу владаоцу да га он тако у првој али изведеној инстанцији реши и одлуку донесе.

Дворски суд.

Поред жупских судова, дакле не над њима, стајао је дворски суд са обласном надлежношћу за кривице почињене на двору владаочевом, са личном надлежношћу за кривце чије је боравиште био сам двор. Сама реч двор има овде двојако значење; место и свиту. Да је дворски суд имао исту надлежност коју и жупски доказују нам чл, 175 и 177. По гласу првога дворски суд води ислеђење, истрагу, расправља спор и доноси пресуду свакада када се дело догоди на двору или када се обе стране на њему налазе па захтевају да им суди дворски суд. Надлежност његова и за мање кривице и спорове изводи се из чл. 51: случај мање грешке коју учини на двору лице кога властелин препоручи. Сем наведених лица и наведених изузетака нико не може бити тужен дворскоме суду, као што не може бити тужен ни ком другом њему ненадлежном жупском суду. Чл. 72 који гласи „И кто невољан дојде на двор царев, да се свакому учини правда, овсен отрока властеоскога" односи се на сасвим друге случајеве који немају везе са судством: на жалбе против појединих чиновника и на сваковрсне молбе материјалног карактера.

Владалац као судија.

Владалац као судија не стоји над оним двема врстама судова као виша инстанција, већ је он истовремено и судија истога степена, али само за извесна дела која по чл. 192 спадају у личну владаочеву надлежност судску, а то су: велеиздаја, убиство и блуд властеоке. Поред тога владалац је некада и изабрани судија: у хрисовуљима читамо често да се манастирима признаје извесна привилегија у толико што се за своје имовинске спорове изузимају од надлежности редовног судије, и подвргавају надлежности владаочевој или његовог заменика [1]). Надлежност владаочева у међународном грађанском и кривичном судству развијала се тако што је стално са владаоца пренашана постепено на ново стваране чиновнике и установе. Тако је још Првовенчани био прописао [2]) у својим трговачким уговорима да ниједан Дубровчанин не води своје спорове са домороцима пред редовним судијом већ пред владаоцем. У другој половини XIII века била је та надлежност већ ограничена на известан број деликата: издају, вражду, човека и коња; све остале кривице

[1]) Споменик III, стр. 11.

[2]) Monumenta Serbica XX.

и грађански спорови изношени су пред редовног судију коме је био придодат и један Дубровчанин [1]). Под Душаном владалац је надлежан за убиство, човека, свод и земљу [2]).

Владалац пресуђује и све оне спорове које редовне судије не могу да расправе (чл. 181).

Из хрисовуља и прописа о пороти да се закључити да је владалац био у толико виша судска инстанција, што је кажњавао судије за криво суђење (поротнике и игумане) па том приликом и о њиховим пресудама доносио одлуку.

Порота.

Поротни судови били су установљени још у XIII веку и били су веома развијена установа, али се ипак о њима не може онако категорички изражавати као што је то Авакумовић учинио у својој расправи „Стара српска порота поређена с енглеском поротом“ [3]).

Када је она уведена, не може се поуздано рећи, јер Законик када о њој говори упућује на законе светога краља, а то је био Милутин (крај XIII и почетак XIV в.). Међутим, то може значити само да је она тада консакрирана једним писменим законом о пороти, а никако да порота није и пре тога и постојала, јер ми и саме земљишне судове који имају много сличности са њоме, а за које такође стоји да их је Милутин установио, сретамо и у много даљој прошлости, те ће бити најтачније да је Милутин пороту само усавршио, усвеопштио и законом нормирао. У сваком случају ми смо већ пред крај XIII века имали савршен судски организам на поротном систему. Што би било значајно и важно то је утврдити стварну надлежност пороте, али о томе споменика никаквих нема, једино се о томе нешто може рећи код мешовите пороте, Лична надлежност пороте изгледа да је била од мањег значаја; у сваком случају према странама одређује се и састав пороте.

Пороте је било у старој српској држави више врста. Једна је била за домороце а друга странце. Да ли је та мешовита порота била иначе организована као и прва, не може се рећи. Свакојако код ње се зна да је судила и грађанске спорове и кривице. Да је судила и кривична дела порота у опште, има доказа и у самом Законику. Тако по чл. 106 меропах који на двору учини кривично дело оправдава се котлом, а пронијарски син за исту кривицу иде пред пороту; по чл. 132 порота има да утврди да ли је каква украђена ствар била доцније купљена као ратни плен, па ако јесте да туженога ослободи; најзад можда и сам чл. 151 који одређује број поротника према, ваљада, тежини кривице, или можда

[1]) Monumenta Serbica LIII.
[2]) Ibidem CXXVII.
[3]) Глас С. К. А. XLIV.

и величини спора. А да се порота бавила и грађанским споровима то нам доказују исти чл. 151 и, можда, члан 160 као и многи трговачки уговори. Први говори о великим кривицама и мањим дуговима; по другом порота утврђује величину претрпљене штете на путу од стране трговаца, а ту штету плаћају кефалије и страже. По трговачким уговорима странци, који су већим делом били трговци, имали су право некада да за своје спорове са Србима бирају између пороте и обичних судова, то јест обичног поступка са редовним доказним срествима. Ово оправдава претпоставку да је се порота од осталих судова разликовала једино својим доказним поступком, да у њој није постојала употреба спољних доказа: поротници су доносили одлуку по причању обејих страна, као да свод, душевници, сведоци нису узимани у обзир. Мешовита порота није постојала једино за Србе и стране држављане; била је и једна њена подврста, а то је порота која суди хришћанима и иноверцима, обично латинима, те су и њени чланови, поротници, бирани на равне делове између „христијана“ и „латина“. Ова је порота од облигаторне постала доцније факултативна [1]).

Број поротника мењао се према случају за којн се порота састајала и који је имала да пресуди. По чл. 151 њихов је број износио „за велико дело да јест 24 поротници, а за помањи длг — 12 поротник, а за мало дело — 6“. Каква је разлика постојала између те три врсте предмета, и у којим границама, није познато: да ли висина казне или вредност спора. Поротници се вазда бирају из места једне и друге стране; изузетак је постојао само за мешовиту пороту и то за страну странаца и католика, јер се они нису свакада у своме месту могли наћи у довољном броју [2]). Исто је тако и сталеж поротника зависио од сталежа самих странака, али изгледа да је био меродаван сталеж туженога, јер чл. 152 каже „да су велијим властелом велији властеле, а средњим људем против их дружина, а себрдијам их дружина да су поротници“. За непунолетнога или још несамосталнога сина изгледа да се порота састављa из оних људи који би били надлежни за оца му, по већ поменутом чл. 106. Из броја оних који могу бити бирани за поротнике, или постављани, искључени су за свагда: они који су већ једном по чл. 154 били кажњени зато што су кривога ослободили; у појединим случајевима: рођаци чији степен није одређен и они који су према једној страни непријатељски расположени (чл. 152).

Порота је суд који се повремено састаје и ради. Она држи заседања у цркви (чл. 151), где прво сви поротници полажу заклетву пред свештеником у свечаним одеждама. Поступак пороте изгледа да није био тако развијен као жуп-

[1]) Monumenta Serbica CCXLVII.
[2]) Ibidem.

ског суда: она нема пристава ни извршних органа; она само саслушава обе стране и доноси одлуку. Пороти је забрањено да мири странке (чл. 151), а за одлуку је довољна већина гласова.

Земљишни суд.

И ово је пре био неки суд са нарочитим поступком, па се по томе ближио пороти. И он је био донешен, управо законом регулисан, за време краља Милутина, али ти законски прописи нису сачувани. Сам Законик се бави овим судовима у два члана. У 79 каже: „А за међе и за земљу што се потварају села међу собом, да иште судом от светога краља кади си је преставил ...“ а чл. 80 гласи: „За међе селске да даду обоји који ишту сведоке, он половину а он половину по закону; да куде реку сведоци, тогова-зи да јест“. Колики је њихов број био нема података законских, али, судећи по примерима у хрисовуљима, и њихов је број варирао од 6 до 24 као и код пороте. У једном хрисовуљу забележено је да је у спору око граница било 24 сведока [1]), а по једном документу из истог доба види се да је владалац наредио да 12 жупских становника буду сведоци у једном сличном спору [2]). Као сведоци помињу се једном цео збор, цело село, други пут разна властела и други угледнији и ботатији људи [3]). У сваком случају то треба да су старији људи, староседеоци исто тако, „стариници“ како се они називају, јер њихов задатак и јесте да покажу како је раније било. Што је овај суд разликовало од пороте то је, изгледа, то што ови сведоци нису били судије, они су само својим исказима помагали судији да донесе одлуку. Ко је таквим судом управљао не зна се: једном налазимо редовног жупског судију, други пут две судије, вероватно зато што је предмет спора спадао у обласне надлежностн два жупска суда. На крају XIV века не налазимо више судију, већ на његово место сретамо извршне органе које шаље сам владалац. Изгледа да се тада вратило на Милутинов и пред Милутинов поступак, који се види из једне хрисовуље већ поменуте, а можда је то била баш привилегија тих манастира раније добијена да им спорове о земљи суди владалац или кога он пошаље или они изаберу.

Како нас састав овога суда донекле опомиње на пороту тако је донекле и са поступком. Сви се сведоци прво заклињу у цркви па онда излазе на лице места где се обостраним исказима има да утврди граница односно својина. Да званични преставници државне власти нису могли утицати на пресуду, види се из већ наведеног члана Законика: куде реку сведоци,

[1]) Дечанске хрисовуље, стр. 26.

[2]) Шафарик, Památki. стр. 94.

[3]) Дечанске хрисовуље стр. 27.

тогова-зи да јест. Они су једино руководили радом, поступком, озваничавали га и пресуду написмено доносили. Као најјачи доказ сматра се, сем осталих јачих противдоказа, дужи посед и то и у случају да обе стране покажу владалачке књиге. По чл. 83 јаче је право онога који је држао земљу пре Законика.

У попису имања хтетовског манастира из 1346 г. помиње се, управо преписује, записник једног таквог рада суда о својини планине Плеша [1]).

Војни суд.

Овај је суд радио само док је војска била на окупу. Тада је он био искључив и од неограничене надлежности. Чл. 129 каже на крају: „... И судове мали и големи, који су на војсце, да им суде војводе ин никто“. Вијводе по истоме члану замењују у томе погледу потпуно и самога владаоца; њихова наређења има да се извршују: „ако ли их кто пречује у чем, да јест то-зи осужденије које и онем-зи који би цара преслушали“.

Чл. 131 који гласи „На војсци сваде да нест. Ако ли се свадита два, да се бијета, а ин никто от војник да им не помаже. Ако ли кто потече и поможе на порвицу, они-зи да се бију“, Новаковић је разумео као да је судбени двобој био дозвољен у војсци, или бар за време рата. Али када се ова редакција пореди са раваничким преписом, тад је јасно да се овим хоће да спречи мешање у међусобни бој између два војника, као да оно „да се бијета“ и не постоји, те тако треба тај члан и разумети, јер је тај облик да се бијета и сувише од свачега што би могло значити судбени двобој, а значи „нека се туку“.

Приватно судство.

Као што смо имали прилике местимично да напоменемо, поред ових државних судова било је у старој српској држави још доста и приватних судова, у којима је судија било какво лице приватнога права, некада не вршећи никакву јавну функцију, некада слабијег карактера. Тако по чл. 201 господар земље има право да свога себра који му је побегао казни једном од две прописане казне сакаћењем. Члан 103 даје право судства оним људима, а то су била већином властела, који су имали своје отроке; оно се простирало на све кривице сем царских, и на све грађанске спорове.

Изгледа да се и изведена, пренешена црквена судска надлежност протезала једино на грађанске спорове и на мање кривице. У оваком случају она је била у првом реду извор прихода.

[1]) Споменик III, стр. 38.

Од могућих злоупотреба парничне стране довољно су заштићене прописима о кажњавању црквених судских чиновника који криво суде.

Разне одредбе.

Законик у чл. 84 забрањује *удаву*, то јест самовласно наплаћивање дуга, која је још под Урошем, нарочито у његовим трговачким уговорима са Дубровником, била строго забрањивана[1]). Она се састојала у томе што је поверилац сам хапсио дужника па се из његовог имања наплаћивао, или је по гласу једног другог уговора ухваћеног предавао властима. Такав се поверилац уговором упућује на редован спор пред државним судијом, поред кога заседава и један Дубровчанин.

По чл. 116 кажњавало се и само задржавање нађених ствари; како он у последњем ставу каже да се туђе ствари нађене за време рата имају предавати војводи, то је вероватно да је било прописа по којима су се оне за време мира морале предавати грађанским властима. Не преда ли тако нађену ствар на чување властима, налазач, ако се доцније у њега нађе, кажњава се као и крадљивац.

Најзад ваља споменути још један пропис из Законика који поред толиких других, који гарантују независност судова, обезбеђује парничарима и странкама извршење судске пресуде. То је наређење из чл. 88 и 139. По првоме члану у случају спора између два властелина онај који је изгубио мора дати јемство којим ће обезбедити ономе који је добио да ће пресуду извршити. А последњи став члана 139 гласи овако: „И ако упри меропах господара, да ујемчи судија царства ми како да плати господар меропху све на рок, и по том да нест вољан он-зи господар учинити зло меропху“, а то значи да за случај да меропах, иначе слабији, добије парницу какву против властелина, сам судија, дакле државна власт, има задатак да прибави гарантије меропху да ће се пресуда према властелину, према његовом господару, извршити.

*

Оно што се говори у чл. 176 Законика о неким тобожњим судовима у граду, о споровима грађана међу собом, које би они расправљали пред градским владаоцем, управником, кефалијом, и пред црквеним старешином, пре ће се односити на привилегије појединих градова у то доба од Византије освојених, на привилегије које би биле чисто имовинске природе, као што је било и „судство“ уступљено манастирима.

---

[1]) Monumenta Serbica, LII, LIII.

ДЕО ЧЕТВРТИ

РАЗНО

ВЕРА.

Вероисповест коју је држава признавала и штитила била је данашња источно-православна: њени припадници звали су се *христијани*, док су сви остали носили име *иноверци*, а припадници данашње католичке вероисповести *латини*. Овај однос државе према вери није значио да су иноверци стајали испод хришћана, а најмање да су латини били гоњени; ови су последњи, међу свима иноверцима, најбоље стајали, и они су уживали заштиту државну, имали своје свештенике и своје цркве; њима је једино пропаганда била забрањена. Када се говори о латинима обично се мисли на рударско-трговачка насеља у самој земљи, а заборавља се да је један велики део приморја био насељен у већини латинима. Тек према овим двема вероисповестима стоје остале вере, које се зову вероватно "ина вера неверна". Међу њима држава зна изближе за *јеретеке*, које гони и кажњава, па и њих не без претходне опомене, не пре но што им пружи прилику да се врате правој хришћанској вероисповести. Истина је да се под јеретицима некада и латини подразумевају, али ће то бити они пропагатори.

Законских мера у корист вере има две врсте: једним је циљ да веру заштите од спољних напада, другима да одрже чистоту вере и њених догми и поштовање њених прописа.

Од правних споменика једини се Душанов Законик бави положајем латинске вере и њених верних. Чл. 6 наређује да се сви азимити, то јест латини, који си напустили православље врате у крило своје цркве, и прописује казну усвајајући ону из закона светих отаца, а чланом 7 наређује се, као што је раније речено, на који ће се начин то обраћање постићи. Ми смо већ видели да правни положај латинских свештеника није био рђав, да су они шта више стајали донекле и изнад попова. По једном хрисовуљу њихови свештеници који имају винограде плаћају манастиру по чабар вина, али никакве друге работе не раде. Докле год остају пасивни латински свештеници уживају исту правну заштиту као и остали грађани, али чим почну пропаганду, они се изједначују са јеретицима, које пре треба изједначити за шизматицима. Такав се свештеник кажњава по прописима закона светих отаца. Да се јерес сматрала за најтежи случај види се из чл. 10 који и само бављење јеретика међу христијанима кажњава протеривањем и горењем по лицу. А

чл. 21 прописује веома замашну казну за онога који прода хришћанина у другу какву „веру неверну“, под чиме ваљада треба нехришћане разумети, само је нејасно шта значи продати; у сваком случају то се кажњава отсецањем руке и урезивањем језика. Да ли се бабунска реч има сматрати као пропаганда или као увреда, не може се рећи; мала прописана казна и место на коме се о њој говори дозвољавају пре тврдњу да је то била нека врста увреде, псовке.

Сви поданици стоје под црквеном влашћу у два погледа. По чл. 4 и 5 они који су већ христијани морају се управљати по прописима своје вере, јер Законик даје право епископима да на такве припаднике баце анатему и да их за свагда искључе, али тек после две-три опомене. У питању брака они су такође везани за верске прописе, јер је брак био предмет црквенога права и тамо детаљно регулисан, сем рећих случајева који су опште или посебне природе, изузеци. Тако Законик у чл. 2 забрањује да се ико венчава без епископског благослова или његова замењеника, свештеника, иначе се брак по чл. 3 сматра као и да не постоји. У хрисовуљима налазе се неки узузетни прописи који се односе на брак међу себрима разног занимања, о чему је већ било говора, али се у једном хрисовуљу Стевана Првовенчанога налази и један пропис[1]) о казнама за развод брака: изгледа као да је развод уопште забрањен и угрожен разним казнама у воловима и коњима, те тако властелин плаћа владаоцу 6 коња, ако је ко од његових војника онда само 2 коња, ако је пак ко од сиримашних људи плаћа два вола; жена ако је властелинка плаћа као и муж, а ако је од нижих кажњава се против рода.

Иначе се овим стварима детаљније баве Градски Закон и Синтагмат.

ПРИВРЕДА.

Да је трговина била јако развијена и да је обрт достизао велике суме, може се зукључити и из разних трговинских прописа као и из знатних прихода од царина и са тргова. Прописи који регулишу саму трговину налазе се у две врсте извора: у Законику где се пре односе на трговински саобраћај и у хрисовуљима и поглавито трговачким уговорима, већином са Дубровником, где се првенствено регулишу финансијско-фискална и судска страна трговине. Трговински прописи односе се или на унутрашњу трговину или на спољну. Приходи се вазда зову једним именом царина, са малим варијацијама, али су они једном права царина а други пут тржишна такса, пијачарина. Обе ове врсте прихода уступане су често црквама и манастирима али се у

[1]) Зак. Споменици, стр. 573.

првом случају одређују количином а у другом временом. Прописи за унутрашњу и за спољну трговину подједнако су важили како за српске поданике тако и за стране, сем извесних повластица у корист ових последњих.

Принцип слободе трговања био је признат у чл. 118 и 122, како у погледу купца тако и у погледу продавца. Свакоме је трговцу остављено на вољу, а под тим именом треба разумети сваког оног ко има што да прода или купи, да се настани где хоће и ту своју робу да продаје или нову купује, све по слободно утврђеној цени. Мијатовић наводи једно место и тумачи га као да се мед могао продавати само по утврђеној цени: свокојако то остаје изузетак. Ко прекрши пропис из чл. 118 и намора каквог трговца или продавца уопште да на извесном месту против своје воље робу продаје, кажњава се новчаном казном у износу 500 перпера. А са 300 перпера се кажњавају цариник или властелин који задрже трговца од пута и тиме га спрече да прода или купи робу тамо где је био наумио. Исто је тако и сваки продавац чланом 121 заштићен од самовољне властеле која би хтела да га примора да своје производе прода на њиховим трговима а не да иде на „царске тргове“, а то су вероватно били они тргови у жупама где није било властелина већ државни чиновник какав. Ова се слобода потврђује још и у чл. 120 и 119 а казна важи она из члана 122, или можда и из чл. 118 јер је још Дечански био у једном хрисовуљу прописао казну од 500 перпера за онога који задржава трговце од вашара. Изузетака је било, али су то биле повластице, као Св. Ђорђе у Скопљу што је једини могао на својим вашарима продавати вино, хлеб и месо[1]).

Са овим прописима у вези су и прописи из чл. 159 и 160. Први говори, као што смо већ видели, о штети коју путник претрпи ако га село не пусти да у њему преноћи, али је други много важнији јер у другом ставу даје право сваком путнику да од страже тражи да га прати до наредне страже, па чак прописује да су страже и кефалија дужни да му накнаде све што му којим било узроком на таком путу нестане.

Трговина у погледу времена, места, цене и предмета куповине и продаје била је остављена слободи уговарања. Постојао је само један изузетак у корист владаоца као што се то види из једног уговора између Уроша и Дубровчана[2]): када владаочево месо стигне на трг рад престаје докле год се оно не прода: друга се роба не сме продавати, а то је важило како за српске поданике тако и за странце.

Како се трговачки послови ни онда нису могли закључивати у облику прописаном за грађанске послове, то су и трговци уживали извесне повластице у доказном поступку, а

[1]) Зак. Споменици, стр. 611.

[2]) Monumenta Serbica, LIII.

најважнија је била та што им је судила порота а не редован суд. Томе насупрот, деликти извршени на тргу, вашару, много се строжије кажњавају но иста дела учињена иначе где и кад.

Унутрашња трговина била је усредсређена на трговима, а њих је било три врсте, те је од тога и организација њихова зависила. На сеоским трговима кнез је био највиша власт, у варошима је ту власт престављао кефалија а на трговима у правом смислу био је цариник. Поред овога било је још и трговаца на којима су држани пазарни дани краћи или дужи, вашари који су трајали више дана, који су држани чешће преко године. Најважнији су били они који су се спојили са каквом вароши или се сами у варош развили; ту су послови прављени свакога дана, поред чешћих важнијих годишњих вашара. На таквим је трговима био поред кефалије и један цариник. Та су три чиновника једини вазда надлежни за трговачке спорове, кнез, кефалија и цариник[1]).

Да је за послове на трговима плаћана извесна дажбина јасно је и лако доказати, али се не зна ни ко ју је плаћао, ни у којој висини, по којој мери, по вредности, по тежини, по комаду.

Најважнија дужност цариника, поред судско-полициске, била је израчунавање и наплаћивање ових такса и њихово достављање ономе коме припадају. Има места где стоји као да су манастирски људи ослобођени тих такса, али је то може бити значило да их плаћају манастиру а не држави[2]).

Дажбине које су се плаћале на трговима и пијацама биле су две врсте и могле су се кумулирати: роба која се из иностранства увозила морала је прво платити увозну царину, већином на тргу преко кога се увозила, или на ономе месту где се распродаје[3]); та роба плаћа и тржишну царину, која је изгледа била опет двојака: једна се плаћала само зато да би се роба могла продавати, јер се ван тргова уопште није смела ни продавати, а друга је била обична тржишна дажбина, пијачарина, можда и кантарина[4]).

Велики, прави тргови, често су били, у доцније време, давани под закуп; под аренду је давано наплаћивање тих разних дажбина; има спомена да су три трговца закупили били тргове новобрдски и призренски[5]); а друга тројица руднички трг[6]).

Од прописа који одређују квалитет робе налазимо веома мало: на једном месту је забрањено продавати вино мешано са водом, и, како изгледа, мед преко одређене цене[7]).

Да ли се наплаћивала и каква извозна царина, то се не може са извесношћу рећи. Судећи по једном извору из године

[1]) Ibidem, CXXVII,
[2]) Споменик III, стр. 29.
[3]) Monumenta Serbica, LIII, XLVI.
[4]) Ibidem. XV.
[5]) Медо Пуцић, о. с. Стр. 18.
[6]) Ibidem, стр. 19.
[7]) Monumenta Serbica, XXI.

1345[1]), где има помена о жалби Дубровчана на једног властелина који је на путу трг подигао па од њих и Срба по динар од товара робе наплаћивао, изгледа као да се плаћала некаква извозна царина, ако су у том споменику Дубровчани странци, увозници, а Срби извозници.

Увозна царина изгледа да се спочетка није ни плаћала, али је у доба Душана постојала и износила је 10% а плаћала се на једном тргу преко кога се уопште могла та роба и увозити[2]); по гласу тог истог извора једна врста робе била је ослобођена царине, али се не зна шта је била „велика“ а шта „мала“ роба.

Царски доходак није била никаква паушална царина ма за какву врсту робе, већ је ту суму Дубровник просто плаћао као данак старој српској држави, а у замену је уживао извесне повластице за своје трговце у земљи.

Транзитни саобраћај зависио је од дипломатских односа заинтересованих држава. Он је по правилу био слободан за сваку робу сем оружја: оно се није смело проносити за Грчку, Бесарабију, Бугарску и Угарску, иначе је бивало конфисковано[3]). Често је и сам пролазак путницима кроз државу био забрањиван, али већином само за Бугарску.

Сви они трговци који нису били српски поданици били су ослобођени работа док се баве у земљи. Тако је био још Урош прописао[4]) да се Дубровчани ослобођавају службе у војсци и да се њихови коњи не смеју узимати од стране државе ни уз накнаду, нити се уопште ма за какву цену смеју реквирирати.

Прописи, нарочито они којима је био циљ да се казнама необуздана властела и чиновници натерају на поштовање слободе трговања и трговаца и њихових привилегија, изгледа да нису свакада били поштовани. У Српским историским споменицима млетачког архива, објављеним у Гласнику, има доста примера да се Млечићи жале на насиља која се врше пад трговцима, или да наши владари уверавају њих да ће кривце ухватити и сваку штету накнадити.

Сем ограничења у погледу воденица, која смо поменули, у погледу шума о којима је било говора, има једно место у хрисовуљу једном, (Стевана Дечанског у чл. 47), по коме судећи као да је постојало извесно ограничење у пчеларству: ту се помињу воштане куће у којима себри једино смеју цедити восак, а другде да се не сме у граду подизати[5]).

Као што се плаћала скеларина, изгледа да је и мост био извор прихода[6]).

[1]) Ibidem C
[2]) Ibidem, XLVI.
[3]) Ibidem, CXXVII.
[4]) Гласник XI, Српски историски споменици млетачког архива стр 330.
[5]) Зак. Споменици. стр. 640.
[6]) Споменик III, стр. 8.

Употреба воде била је такође регулисана, нарочито од Скопља на југ и исток, те нам није ни донета ни остављена од Турака већ од ондашњих избегличких таласа на север и северо запад. Обичајно право употребе, времене и локалне, воде сачувало се, изгледа исто, и данас.

Рудници су били својина владаочева, а давани су и под закуп. Рударство се почело јако резвијати под Милутином, па је донело брз привредни полет и постепени прелаз ка новчаној привреди. Рударско право развило се из међународних и приватних уговора о закупу и експлоатацији рудника.

МЕЂУНАРОДНО ПРАВО.

У готово свим трговачким уговорима из разних времена — а они се донекле могу сматрати и као уговори о миру међународног карактера — предвиђа се случај да се мир између уговорача прекине и да настане ратно стање; за такав случај оставља се страним трговцима у Србији рок од шест месеци да ликвидирају своје послове и земљу напусте[1]). Ти прописи нису само онда били поштовани када је држава српска хтела да врши репресалије, случај који налазимо у једном документу којим се Дубровник жали што је његовим грађанима било наређено да у року од три дана напусте Ново Брдо.

Исто је тако било забрањено за дуг једног странца наплаћивати се из имања другога.

Вреди забележити да стара српска држава није за себе задржала ius naufragii[2]): нити је она нити су њени поданици смели присвајати робу са лађа пропалих на морској обали. Ту забрану налазимо у једном уговору Балшића из године 1385 у коме он и све раније закључене уговоре признаје и усваја. У Acta Arhivi Veneti налазимо за то много примера: или Млечићи извештавају српског владаоца да је нека њихова галија претрпела бродолом и моле да се предузме све што треба како би се роба прикупила да се не би прибрежни становници ње докопали, или захваљују на послатој вредности пропале робе, али закерају што им није и последњи грош послат, као да се свакада све могло прикупити. У ранијим актима стоји, истина, да то право припада владаоцу, али је се он уговорима свакад њега одрицао.

Међународне уговоре закључује сам владалац било лично било преко својих пуномоћника. Уговори ти могу бити свакојаке врсте, али се у њима појављује увек сам владалац а о држави се готово и не говори. Исто тако се закључују и

[1]) Monumenta Serbica CXXVII.

[2]) Ово је међутим био случај са Фридрихом II и Вилемом Холандским.

уговори приватног карактера ондашњег, као што је један уговор Душана по ступању на престо[1]), када је извршио нешто што би се могло назвати консолидацијом дугова за што је дао у залогу царинске приходе са трговa.

Као што је већ било речено, после Душана приватно судство над Дубровчанима држава је пренела на њихове конзуле, који имају и извршну судску власт, јер странку која се не покори њиховој пресуди могу свезати и у затвору држати докле не плати оно на што је осуђена[2]). Међутим, под првим краљем владалац је био једини надлежни судија за странце; под Урошем владалац суди само највеће деликте; под Душаном „царске“, остале жупски судија, а трговачке спорове тржишне судије: кнез, кефалија и цариник. И Дубровчани су некад уживали једну привилегију доказа: оставу су могли докаааати заклетвом[3]).

---

[1]) Гласник XXVII, стр. 286, 2?6.

[2]) Зак, Споменици, стр. 202 где кнез Лазар 1387 г. потврђује повластице дубровчанима.

[3]) Monumenta Serbica, CXCV.

ПОГОВОР.

Средњевековна српска држава Душанова доба пружа ову слику:

Државна област, сем изузетака, дели се нејасно на земље, јасно и одређено на жупе, које садрже села, тргове и градове. Овим административним областима управљају, земљама велика и моћна властела, жупама кефалије, селима кнезови. Свака обласна јединица, жупа, село, трг, град, дугује према својој величини и значају и претежној привреди, разне работе, кулуке у општем, државном интересу, а извесне својим управницима.

Приватна имања на овим областима припадају као својина онима који их обрађују, а то су себри, и дугују држави, њеном преставнику владару и његовим преставницима чиновницима и властели разне данке (порезе) и работе (кулуке), великим делом да би се овима омогућило отправљање државних послова и извршење државних задатака, а мањим делом лично властели самој. Манастири, као повлашћене установе, на извесним имањима делимично или потпуно заступају државу, како би тим материјалним користима могли испуњавати своје социјалне задатке. Извесни комплекси припадају становницима обласних јединица.

Народ у држави живи и креће се потпуно слободно, обезбеђен у својим правима законима и независним судством, разликујући се, према својој економској моћи и делатности, према занимању и учешћу у отправљању државних функција, на: калуђерски ред, властелу, себре и отраке, сви будући равноправни материјално. Калуђерском реду равна се и више свештенство, те они, услед специјалне природе свог пословања у држави, уживају извесне привилегије, али не на уштрб осталог народа. Властела, услед непосредног учешћа у основним функцијама државе, такође. Себри, слободни људи, огромна већина народа, по свом претежном занимању названи меропси, власи, мајстори, сокалници и попови, живе заштићени од свачије семоволье у потпуној слободи, ограниченој једино у колико је било потребно да се спрече да избегавају својим обавезама према држави и њеним преставницима. Отроци, такође општим законима заштићени, малобројни, сносе, привремено, последице свог ранијег рада и живота, услед чега су у својој слободи нешто ограниченији од себара.

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ:

Стр.

Предговор 3
Увод 7

ДЕО ПРВИ

З Е М Љ А.

Глава прва — Државна област.

Име 25
Подела 27
Земља 28
Жупа 30
Село 35
Град 43
Трг 46

Глава друга — Приватна својина.

Опште напомене. Облици непокретног имања 48
Државна земља 51
Владаочево имање 53
Властеоска земља 54
Манастирско имање 59
Себарска баштина 63
Пронија 67
Особене врсте 69

ДЕО ДРУГИ

Н А Р О Д.

Подела 77
Отроци 79
Себри 80
Меропси 81
Власи 86
Занатлије 88
Попови 90
Властела 92
Више свештенство 94
Владалац 95

ДЕО ТРЕЋИ

В Л А С Т И.

Глава прва — Црквене власти.

	Стр.
Подела	103
Опште одредбе	103
Уређење свештенства	105
Патријарх	105
Митрополит	106
Епископ	106
Протопоп	109
Свештеник	109
Уређење калуђерског реда	110
Игуман	112
Калуђер	113

Глава друга — Грађанске власти.

Законодавна власт	114
Управна Власт	118
Кнез	118
Кефалија	119
Властелин Крајишник	120
Властелин	121
Војвода	121
Севаст	121
Протосеваст	121
Цариник	122
Казнац	122
Дијак	123
Логотет	123
Дворођржица	123
Владалац	123
Судска власт	124
Жупски Суд	127
Поступак	129
Кривична одговорност	133
Кривична дела	134
Казне	136
Пресуда	141
Дворски суд	142
Владалац као судија	143
Порота	144
Земљишни суд	146
Војни суд	147
Приватно судство	147
Разне одредбе	148

ДЕО ЧЕТВРТИ

Р А З Н О.

	Стр.
Вера	151
Привреда	152
Међународно право	156
Поговор	159

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ.

На	стр.	41	17	ред	озго	стоји	135	а	треба	133		
„	„	41	17	„	„	„	166	„	„	156		
„	„	43	14	„	оздо	„	103	„	„	134	и	108
„	„	65	20	„	„	„	69	„	„	68		
„	„	68	14	„	озго	„	63	„	„	68		
„	„	80	15	„	„	„	102	„	„	103		
„	„	119	10	„	оздо	„	149	„	„	194		
„	„	131	5	„	озго	„	109	„	„	106		
„	„	132	10	„	„	„	75	„	„	76		
„	„	134	15	„	оздо	„	66	„	„	86		
„	„	137	25	„	„	„	139	„	„	130		
„	„	137	9	„	„	„	45	„	„	55		
„	„	140	7	„	озго	„	141	„	„	141		
„	„	141	11	„	„	„	134	„	„	154		